

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİNDE SİYASET DÜŞÜNCESİNİN YÖNETİM ANLAYIŞI ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ (1453-1789)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Mert Can ERDOĞAN

Danışman

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK

Haziran-2016

KIRIKKALE

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

OSMANLI DEVLETİNDE SİYASET DÜŞÜNCESİNİN YÖNETİM ANLAYIŞI ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ (1453-1789)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Mert Can ERDOĞAN

Danışman

Prof. Dr. İsmail ÖZÇELİK

Haziran-2016

KIRIKKALE

Mert Can ERDOĞAN tarafından hazırlanan “OSMANLI DEVLETİNDE SİYASET DÜŞÜNCESİNİN YÖNETİM ANLAYIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ (1453-1789)” adlı tez çalışması, aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr İsmial ÖZÇELİK

Tarih Anabilimdalı, Kırıkkale Üniversitesi

İmza.....

Başkan : Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Tarih Anabilimdalı, Kırıkkale Üniversitesi

İmza.....

Üye : Prof. Dr. Mustafa TURAN

Tarih Anabilimdalı, Hacı Bayram Veli Üniversitesi

İmza.....

Tez Savunma Tarihi: 30.06.2016

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Doktora Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

..... Unvanı Adı SOYADI

..... Enstitüsü Müdürü

Yüksek Lisans Tezi / Doktora Tezi / Sanatta Yeterlilik Çalışması / Dönem Projesi olarak sunduğum "OSMANLI DEVLETİNDE SİYASET DÜŞÜNCESİNİN YÖNETİM ANLAYIŞI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ (1453-1789)" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve faydalandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak faydalanılmış olduğunu beyan ederim.

30.06.2016

Mert Can ERDOĞAN

ÖNSÖZ

Türk Düşünce Tarihi'nin evrelerine bakıldığında XVIII. Yüzyıl'ın son çeyreği genellikle bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Zira bu dönemde Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya orduları karşısında aldığı ağır yenilgiler, Osmanlı ordusunun artık Batı ordularının gerisinde olduğunu göstermişti. Osmanlı devlet adamları hem teknik hem de düzen açısından ordunun yeniden yapılanması gerektiği fikrini daha önce hiç olmadığı kadar gür bir sesle dile getirmeye başlamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki zayıflığı meselesi takip eden dönemde Türk düşüncesinin en temel meselelerinden biri haline gelmiştir.

Batının ilerleyişi karşısında alınması gereken tedbirlerin boyutu ve kapsamı Türk düşüncesinde günümüze kadar uzanan tartışmaları beraberinde getirmiş ve siyasal tartışmaların yapısal bir parçası olmuştur. Osmanlı Devleti'nin eski gücüne kavuşturulması için gündeme gelen ıslahat düşüncesi sadece Osmanlı Devleti'ni etkilemekle kalmamış, başta Türkiye Cumhuriyeti olmak üzere Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkan ulus devletler tarafından da tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmalar kapsamında Osmanlı Devleti'nin XVIII. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren geçirmiş olduğu kapsamlı dönüşüm farklı çevreler tarafından farklı sebeplerle eleştirilmiştir. Bu kapsamda son dönem Osmanlı ıslahatları kimi zaman geleneksel değerlere bir yabancılaşma ve Batı taklitçiliği olarak kimi zamansa başarısızlığa mahkûm ve yetersiz bir ıslahat denemesi olarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı ıslahatlarının niteliği ve başarısı konusunda ortaya çıkan farklı yaklaşım ve eleştiriler, Osmanlı topraklarında kurulan yeni devletlerin devraldıkları mirası yorumlama ve anlama çabalarının da bir parçası olmuştur. Çünkü hem Osmanlı düzeni hem de modernleşme serüveni, bu ülkelerdeki siyasi, iktisadi ve toplumsal tartışmaların bir parçası olarak görülmekte ve tartışmanın taraflarınca farklı şekillerde yorumlanmaktadır.

Bu bağlamda Osmanlı ıslahatlarının doğasını ve kaynaklarını anlamamıza yardımcı olacak çalışmalar önemi ortadadır. Konu üzerine süregiden tartışmaların kapsamı ve derinliği düşünüldüğünde, araştırmacıların yakın zamanda bir mutabakata ulaşamayacakları açıktır. Bu bağlamda okumakta olduğunuz çalışmanın amacı da Osmanlı ıslahatlarının doğası ve kaynakları hakkındaki tartışmalara kesin bir cevap vermek değil; tam tersine tartışmayı genişletecek yeni bir yaklaşım sunmak olmuştur.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında ilk teşekkürüm, konunun seçilmesinden araştırmanın nihayete ulaşmasına değin tezin her aşamasında değerli alaka ve katkılarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. İsmail Özçelik içindir. 3 Aralık 2013 tarihinde Kırıkkale Üniversitesi

Tarih Bölümü'ne katılmamdan bu yana gösterdiği ilmi ve manevi destek sadece bu çalışmanın mümkün olmasını sağlamakla kalmamış hem akademik hem de kişisel konularda karşılaştığım farklı sorunlara yeni bakış açıları getirmemi sağlamıştır.

Çalışmam boyunca yardımlarını ve dostluklarını esirgemeyen Kırıkkale Üniversitesi Tarih Bölümü'nün tüm hocalarına ayrıca büyük şükran borçluyum. Odalarından her defasında bir fikir ufkuyla çıktığım bölüm hocalarımız Prof. Dr. Hamit Pehlivanlı, Doç. Dr. Ömer Budak, Doç. Dr. Halil İbrahim Gök, Yrd. Doç. Dr. Orhan Avcı, Yrd. Doç. Dr. Ahmet Demir, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Doğan, Yrd. Doç. Dr. Erdal Çetintaş, Yrd. Doç. Dr. Esad Sarıcaoğlu, Yrd. Doç. Dr. Kayhan Atik ,Yrd. Doç. Dr. Seyfullah Yalın, Yrd. Doç. Dr. Fatma Açıköz, Arş. Gör. Hakan Doğan ve Atıf Bakır'a sadece akademik katkıları için değil Tarih Bölümü'nü bir dost meclisine dönüştürdükleri için minnettarım.

Kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Ayşe Asude Soysal Doğan ve değerli arkadaşım Gökay Yavrucuk, çalışmayı oluşturan bölümlerin çoğu zaman ilk okuyucuları olmuşlar ve yapıcı eleştirileri ile çalışmaya ışık tutmuşlardır. Onların dostluğu, yoğun çalışma sürecini muhabbete ve mutluluğa dönüştürmüştür. Ayrıca lisans yıllarından bu yana ufkumu açan ve üniversitenin bir yuva olabileceğini bana gösteren değerli dostlarım Mehmet Yılmaz Akbulut, Murat Hatip, Sinan Kaya ve Okan Ceylan'a müteşekkirim.

Beni sadece bu süreçte değil doğduğum günden beri destekleyen ve maddi manevi her zaman yanımda olan, bana mutlu bir çocukluk bahşederek kitapları sevdiren aileme: babam Cengiz Erdoğan ve annem Türkan Erdoğan'a minnet, saygı, sevgi ve sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Hem lisans ve hem de yüksek lisans eğitimimi destekleyen TÜBİTAK Bilim İnsanı Destekleme Daire Başkanlığı'na ayrıca minnettarım. TÜBİTAK'ın bu desteği eğitimimi ve çalışmalarımı sürdürecektir maddi olanağa büyük katkı sağlamış ve bu desteğe sahip olmanın yarattığı manevi sorumluluk bana çalışmalarımda ayrı bir özen ve heyecan katmıştır. Fakat en önemlisi bu bursun mümkün olmasını sağlayan, milletime ve devletime şükranlarımı arz ederim.

Mert Can Erdoğan

ÖZ

XVI. Yüzyıl'dan itibaren tüm Akdeniz coğrafyasında devletler arasında artan rekabet ve etkileşim, bürokrasinin giderek ağırlık kazandığı kurumsallaşan devlet teşkilatlarının oluşmasına öncülük etmişti. Bu dönüşüm sonucunda Osmanlı bürokrasisi tıpkı çağdaşları gibi giderek gelişmiş, ihtisaslaşmış ve devlet idaresinde etkin bir hale gelmişti. Bürokrasinin güçlenmesiyle birlikte bürokratların siyaset pratiği ve siyasal söylem üzerindeki ağırlıkları da giderek artmıştı. Güçlenen bürokratlar devletin ihtiyaçlarını kendi mesleki erdemlerine göre yorumlayarak uzun vadede tutarlı bir dönüşüme rehberlik etmişlerdir. Dolayısı ile bürokrasinin kurumsallaşmaya başladığı XVI. Yüzyıl'dan itibaren özellikle sivil bürokrasinin yani Kalemîye Sınıfı'nın mesleki bakışını yansıtan reform önerileri çağın koşullarına uyumlu bir şekilde hazırlanarak dile getirilmiş ve böylelikle geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinin temel konuları büyük oranda şekillenmişti.

Bürokrasinin düşünce hayatında oynadığı merkezî rol, geleneksel kanun-ı kadimci ıslahat fikriyatı ile uluslararası rekabetten etkilenen Tanzimat düşüncesi arasındaki köprüyü oluşturmaktadır. Kalemîye sınıfının önceki yüzyıllarda ürettiği fikirleri, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çağın koşulları ile harmanlanarak kimi zaman yeni kavramlar ile kimi zamansa geleneksel düşünceye göndermeler yapılarak ortaya konulmuştur.

Bu bağlamda III. Selim döneminden itibaren şekillenen nizam-ı cedid ve sonrasında ortaya çıkan Tanzimat düşüncesi, önceki yüzyıllardaki ıslahat fikirlerinden bağımsız değildir. Tanzimat düşüncesi çerçevesinde icra edilen XIX. yüzyıl reformları ile geleneksel Osmanlı düşüncesi arasında önemli bağlar mevcuttur. Zira Osmanlı devlet adamları çağdaş görüşler arasından kendi geleneksel düşünce dünyaları ile uyumlu olanları seçerek Tanzimat sürecine yön vermişlerdi. Böylece Osmanlı modernleşmesi dediğimiz süreç yoğunlaşan uluslararası rekabetin baskısı altında gelişen çağın koşulları ile düşünce dünyasında mevcut bulunan ıslahat fikirlerinin harmanlanması sonucunda ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti de tıpkı çağdaşları gibi hem devrin koşullarından hem kendi devlet geleneğinden beslenerek özgün bir hikâye yaratmış ve XIX. yüzyıl Avrupası'nda ayakta kalmayı başarmıştı.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Siyaset Düşüncesi, Nasihatname, Kanun-ı Kadim, ıslahat Düşüncesi,

ABSTRACT

After the 16th century, the growing rivalry and interaction in the Mediterranean paved the way for the advancing bureaucracies and growing state institutions. As a result of this transformation, Ottoman bureaucracy like its contemporaries advanced, professionalized and gained an active role in the rule of the Empire. Together with the empowering of the bureaucracy, the power of bureaucrats on the political discourse and policymaking was expanded. The strengthened bureaucrats guided a long term and coherent transformation by interpreting the needs of the state according to their professional merits. In this way, after the 16th century in which the bureaucracy was started to institutionalize, the reform proposals which reflects the professional perspective of the civil bureaucracy, *kalemiye*, mixed with requirements of the period and shaped the traditional Ottoman political thought.

The prominent role the civil bureaucracy in the Ottoman intellectual life, was the bridge between the traditional understanding of reform and modern re-organization perspective of Tanzimat period. The long-term designs of the civil bureaucracy by mixing with the modern necessities and combining with new concepts created the modern Ottoman political thought.

In this regard, the Nizam-ı Cedid thought which shaped with the reign of Selim the third and Tanzimat thought were not independent from the previous reform perspectives. There are important links between 19th century reforms and traditional Ottoman thought. Ottoman statesmen chose the one which is coherent with their traditional perspective among the contemporary modern reform thoughts and shaped the Tanzimat period. In this way, the process which named as Ottoman modernization was a result of the synthesis between the modern reform perspectives which develops under pressure of the international rivalry and reform thoughts which already existed in the Ottoman intellectual mind. The Ottoman Empire created an original story by employing both its own state tradition and mindset of the modern period and managed to survive in the harsh rivalry of the 19th century Europe.

Keywords: Ottoman Political Thought, Nasihatname, Kanun-ı Kadim, Thought of Reform

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	vi
ÖZ	viii
ABSTRACT	ix

GİRİŞ

I. YAKLAŞIM VE YÖNTEM.....	1
II. ÇALIŞMANIN PLANI	4
III. OSMANLI ISLAHAT DÜŞÜNCESİ'NE DAİR YAKLAŞIMLAR	5
A. Geleneksel Osmanlı Islahat Düşüncesi'ne Dair Yaklaşımlar	5
B. Çağdaş Osmanlı Islahat Düşüncesinin Ortaya Çıkışına Yönelik Yaklaşımlar	10

BİRİNCİ BÖLÜM OSMANLI ISLAHAT DÜŞÜNCESİNİN OLUŞUMUNDA KALEMİYE SINIFI

I. YENİÇAĞ DÜNYASI VE OSMANLI BÜROKRASİSİ	18
II. OSMANLI KALEMİYE SINIFININ TEŞEKKÜLÜ	21
A. XVI. Yüzyıl'a Kadar Osmanlı Kalemîye Sınıfının Yapısı	21
B. XVI. Yüzyıl'da Osmanlı Kalemîye Sınıfının Geçirdiği Dönüşüm	23
C. Kalemîye Mensuplarının Toplumsal Kökenleri	25
III. KALEMİYE MENSUPLARININ EĞİTİMİ	28
A. Kalemîye Eğitiminin Kaynakları	28
B. Eğitim Süreci	30
IV. KALEMİYE MENSUPLARININ DEVLET YÖNETİMİNDE YÜKSELİŞİ.....	32
A. Kalemîye Bürokratlarına Duyulan İhtiyacın Artması	33
B. Diplomasinin Artan Önemi	35
V. OSMANLI REFORM SÜRECİ VE KALEMİYE SINIFI.....	37
A. Reform Sürecinde Seyfiye Sınıfının Durumu	38
B. Reform Sürecinde İlmiye Sınıfının Durumu	39
C. Reform Sürecinde Kalemîye Sınıfının Durumu	40
VI. KALEMİYE SINIFININ OSMANLI ISLAHAT DÜŞÜNCESİNE ETKİSİ	42

İKİNCİ BÖLÜM

GELENEKSEL OSMANLI SİYASET DÜŞÜNCESİNİN TEMEL KONULARI

I. TOPLUMSAL HAYAT İÇİN DEVLETİN GEREKLİLİĞİ DÜŞÜNCESİ.....	44
II. HÜKÜMDARIN ŞAHSİ DEVLETİNDEN KURUMSAL DEVLET ANLAYIŞINA	48
A. Hükümdarın Talihi Olarak Devlet.....	49
B. Kurumsal Devlet Kavramının Gelişmesi.....	51
III. OSMANLI DEVLET YÖNETİMİNDE AKIL VE MEŞVERETİN YERİ	55
A. Meşveret ve Akla Dayalı İdare Kavramının İslam Siyaset Düşüncesindeki Temelleri 57	
B. Kutadgu Bilig ve Türk Siyaset Düşüncesinde Akıl ve Meşveret Kavramı	58
C. Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Akıl ve Meşveret Kavramı	60
D. Osmanlı Tarih Yazımında Övgünün Kaynağı ve Tenkidin Aracı Olarak Akıl.....	64
IV. OSMANLI SİYASET DÜŞÜNCESİNDE BÜROKRASİNİN ÖZERK OLMASI FİKRİ.....	67
A. Sadrazamın Saraya Karşı Özerkliği.....	68
B. Bürokratların Tecrübe ve Uzmanlığa Göre Seçilmesi.....	75
C. Bürokratların Dış Müdahalelerden Korunması	77
V. CAN, MAL VE MAKAM GÜVENLİĞİ.....	79
A. Şeriata Aykırılığı Açısından Siyaseten Katil.....	80
B. Bürokratların Kıymeti Açısından Siyaseten Katiller.....	83
C. Nasihatnamelerde Mal ve Makam Güvenliği.....	84
D. Makamların Yönetici Sınıf İçerisinde Dağıtılması Üzerinden Makam İstikrarı Talebi 85	
E. Tecrübe ve Uzmanlığın Övgüsü Üzerinden Makam İstikrarı Talebi	89
VI. YASAL ÇERÇEVE	91
A. Şeriat ve Ahkamu's Sultaniyye	92
B. Töreden Kanuna	92
C. Beylikten İmparatorluğa Geçiş Sürecinde Eleştirinin ve Meşruiyetin Kaynağı Olarak Kanun Kavramı.....	94
D. Bürokratik İmparatorluk ve İdarenin Hukuk İçerisinde İşlemesi Fikri	96
E. Kanun Bilinci ve Kadim Düzene Övgü.....	99
VII. DEVLET TOPLUM İLİŞKİSİ.....	104
A. Adalet Dairesinin Oluşumu	104
B. Adalet Kavramının Osmanlı Siyaset Düşüncesine Girişi.....	106
C. Adalet Kavramının Osmanlı Siyaset Düşüncesindeki Farklı Kullanımları.....	108

D. Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Toplumsal Sınıflar.....	112
E. Toplumsal Sınıfların İbn Halduncu Yorumu.....	115

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GELENEKSEL OSMANLI SİYASET DÜŞÜNÇESİNİN SON DÖNEM OSMANLI REFORMLARINA ETKİSİ

I. KURUMSAL DEVLETTEN KAMUSAL KİMLİĞE.....	119
II. MEŞVERETİN KURUMSALLAŞMASI.....	121
III. CAN MAL VE MAKAM GÜVENLİĞİNİN TEMİNİ.....	124
IV. BÜROKRASİNİN ÖZERKLİĞİNDEN BÜROKRASİNİN HÂKİMİYETİNE	127
V. YASAL ÇERÇEVEDEN ANAYASAL DÜZENE	129
VI. GELENEKSEL DEVLET-TOPLUM İLİŞKİSİNİN DÖNÜŞÜMÜ	132
SONUÇ	135
KAYNAKÇA	139
TARİHLER-NASİHATNAMELER	139
KİTAPLAR	140
MAKALELER	143

GİRİŞ

I. YAKLAŞIM VE YÖNTEM

Doğu Akdeniz Havzası'nda, farklı devlet geleneklerinin ve tecrübelerinin özgün ve yaratıcı bir sentezini oluşturan Osmanlı Devleti, son yüzyılında yapısını temellerinden değiştirecek kapsamlı bir dönüşüm sürecine girmişti. Bu büyük dönüşüm, imparatorluk coğrafyasında günümüze değin yaşanan tecrübelerin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu yüzden de sayısız sosyal bilimci son dönem Osmanlı tarihinde yaşanan dönüşüm ve değişimi açıklamak için çok sayıda çalışma üretmişlerdir. Bu çalışmalar neticesinde XIX. yüzyıl boyunca yeniden şekillenen Osmanlı Devleti'nin, birçok açıdan "modern" bir yapıya kavuştuğu ortaya çıkmıştır¹. Fakat konu hakkında yapılan çalışmalarda Osmanlı Devleti'nin geçirdiği köklü dönüşüm açıklanırken, ana sebep olarak genellikle dış etkiler ya da dış baskılar işaret edilmiş, dönüşümün yerli kökenleri sıklıkla göz ardı edilmiştir. Şüphesiz ki modernizasyon sürecinde dış dünyanın tesiri ve uluslararası rekabetin etkisi açıktır, fakat XIX. yüzyıl dünyasında hiçbir siyasal yapı dış etkilerden azade nevi şahsına münhasır varlıklar değildir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti de, çağdaşları gibi artan uluslararası etkileşim ve rekabetten etkilenerken Avrupalı rakiplerinden gerekli bulduğu kurumları ve teknikleri devşirmiştir. Fakat III. Selim döneminden itibaren görünür bir hal alan Avrupa etkisi hiçbir zaman topyekûn ve kayıtsız şartsız bir Batılılaşma anlamına gelmemiştir. İslahatlardaki yoğun Avrupa etkisine rağmen, hem fikirlerin üretiminde hem de icrasında Osmanlı devlet teşkilatı merkezi konumunu muhafaza etmiştir. Fakat devlet yapılanması ıslahatlar boyunca konumunu korurken devleti meydana getiren bileşenler arasındaki güç dengeleri hızla değişmiştir. Bu değişim ıslahat düşüncesinin üretiminde ve icrasında öncü rolü üstlenen kalemiyenin lehine olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren çeşitli yollarla devlet adamları için dünyevi konularda tavsiyeler üreten kalem efendileri², XIX. yüzyılın hızlı değişen dünyasında açık bir avantaj elde etmişler ve ülke idaresindeki ağırlıklarını artırmışlardır. Dolayısı ile XIX. yüzyılda görünür bir şekilde Osmanlı

¹ Huri İslamoğlu, "Modernities Compared: State Transformations and Constitutions of Property in the Qing and Ottoman Empires", *Journal of Early Modern History*, no. 4, 2001; Dondal Quataert, *The Age of Reforms*, editörler: Halil İnalçık, Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, Vol. II*, Cambridge University Press, 1994.

² Kalemiye sınıfına mensup Osmanlı bürokratları.

siyaset düşüncesine hâkim olan reform kavramı, dönemin Avrupa'sından etkilenmekle birlikte önemli ölçüde kalemiye sınıfının izlerini taşımaktadır. Bu dönemde devletin ve toplumun dönüşümünü önemli ölçüde kalemiye sınıfı yönetmiş, Avrupa'dan hangi kavram ve kurumların nasıl alınacağına çoğunlukla kalemiye mensupları yön vermiştir.

Kalemiye sınıfının Osmanlı düşünce hayatı ve reform çağındaki ağırlığı, geleneksel kanun-ı kadimci ıslahat fikriyatı ile uluslararası rekabetten etkilenen Tanzimat düşüncesi arasındaki köprüyü oluşturmaktadır. Bu çalışmada kalemiye sınıfının önceki yüzyıllarda ürettiği fikirleri, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çağın koşulları ile harmanlayarak Osmanlı dönüşümüne yön verdiği savunulacaktır. Bu bağlamda III. Selim döneminden itibaren şekillenen nizam-ı cedid ve sonrasında ortaya çıkan Tanzimat düşüncesinin ne oranda önceki yüzyıllardaki ıslahat fikirleri ile devamlılık arz ettiği tahlil edilecektir. Böylelikle XIX. yüzyıl reformları ile geleneksel Osmanlı düşüncesi arasındaki devamlılık ve kırılma anlaşılmaya çalışılacaktır.

Osmanlı ıslahat düşüncesi, tarihçiler tarafından farklı şekillerde izah edilmeye çalışılmıştır. Ortaya çıkan yaklaşımlar arasında uzun yıllar hâkim olan başat görüşe göre, imparatorluk kendini tekrarlayan geleneksel bir yapıdan ancak kaybettiği savaşların tesiriyle çıkabilmiş, kendini yenileme sürecine girmiş ve ıslahat düşüncesi üretebilmişti. Özellikle Rusya ve Avusturya karşısında XVIII. yüzyıl sonunda alınan yenilgiler Osmanlı düşünce dünyasında bir uyanışa yol açmıştı. Bu yaklaşıma göre, III. Selim dönemine kadar üretilen nasihatnameler ve layihalar ile XIX. yüzyılda üretilen reform düşüncesi arasında kalın bir çizgi vardı. Çizginin gerisinde kalan ve kanun-ı kadime atıfta bulunan düşünceler, kendini tekrar eden fikirler olarak kabul edilirken, çizginin ötesindeki fikirlerin Batı'ya gönderilen elçiler vasıtasıyla Osmanlı'ya ithal edilmiş görüşler olduğu varsayılıyordu. Kanun-ı kadimi savunan “gelenekçi yorumcular”³ ile modernleşmeyi başlatan XIX. yüzyıl reformcuları arasında çizilen kalın çizgide ise III Selim devri ve nizam-ı cedid reformları önemli bir rol oynuyordu. Çoğu araştırmacı için bu devir eski ile yeni düzen arasındaki çizginin geçtiği yer olarak kabul edilmişti.

III. Selim devri, siyasi ve askeri açıdan olduğu kadar Osmanlı düşünce tarihi açısından da gerçekten çok önemli bir dönemdir. XVIII. ve XIX. yüzyılları birbirine bağlayan bu devir aslında sadece Osmanlı tarihi açısından değil tüm Avrupa ve dünya tarihi açısından önemli bir

³ Bu tabir Mehmet Öz tarafından 17. ve 18. Yüzyıl nasihatname yazarlarını tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Mehmet Öz, **Osmanlı'da “çözülme” ve gelenekçi yorumları**, Dergâh yayınları, İstanbul 1995.

geçiş sürecini kapsamaktadır. Yaklaşık olarak Fransız İhtilali ve Napolyon Savaşları'nı kapsayan süreç sonucunda (1789-1815), Avrupa devletleri çağın koşullarını göz önünde bulundurarak kendilerini yeniden tanımlamış ve konumlandırmışlardır. Bu süreçte tüm çağdaşları gibi Osmanlı Devleti de kayda değer dönüşümler yaşamış ve bu dönüşüm takip eden yüzyıl boyunca artan bir hızda yoğunlaşmıştır. Fakat bu dönüşüm Avrupa'da "doğal" bir süreç iken Osmanlı Devleti'nde bir tür "kendine yabancılaşma" anlamına gelmemektedir. Bu çalışmada savunacağımız üzere, söz konusu dönüşüm, yoğunlaşan uluslararası rekabetin baskısı altında çağın koşulları ile düşünce dünyasında mevcut bulunan ıslahat fikirlerinin harmanlanması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti de tıpkı çağdaşları gibi hem devrin koşullarından hem kendi devlet geleneğinden beslenerek XIX. yüzyıl Avrupası'nda ayakta kalmaya çalışmıştır. Dolayısı ile III. Selim devri Osmanlı tarihini iki farklı parçaya bölen kalın bir çizgi değildir. Bu yüzden de III. Selim öncesi ve sonrası üretilen ıslahat düşünceleri arasında kendi zamanlarının doğal sonucu olan farklar olmakla beraber önemli devamlılıklar mevcuttur.

Tarihçiler tarafından, III Selim döneminin, Osmanlı tarihini iki parçaya ayıran kalın bir çizgi olarak kabul edilmesinde Avrupa merkezci şarkiyatçılık paradigmasının rolü büyük olmuştur. Bu yaklaşıma göre Batı dönüşümün ve terakkinin yegâne kaynağı iken, Avrupa dışı medeniyetler kendini tekrarlayan durağan sistemlerdir. Dolayısı ile yerküreyi dönüştürmek ve ilerletmek Avrupalı beyaz adamın görevidir. Avrupa emperyalizminin düşünsel altyapısını oluşturan bu yaklaşım uzun yıllar boyunca tarih yazımının ana çerçevesini belirlemiştir. Şarkiyatçı paradigmanın, Osmanlı tarih çalışmalarındaki yansıması ise XVI. yüzyılın ardından devletin kendini yenileyemediği ve hatta yozlaştığı yönünde olmuştur. Bu kabulden yola çıkarak Batılılaşmanın başlangıcına kadar Osmanlı Devleti'nin gösterdiği tüm dönüşüm çabaları derinlikten yoksun ve başarısızlığa mahkûm hamleler olarak görülmüştü. Fakat 1970'lerden itibaren yoğunlaşan çalışmalar sayesinde, günümüzün Osmanlı tarihçileri Osmanlı Devleti'nin uzun ömürlülüğünü açıklarken devletin sahip olduğu esnekliğine ve pragmatik çözümler üretebilme kapasitesine vurgu yapmaktadırlar. Bu sayede bir Ortaçağ siyasası olarak kurulan Osmanlı Devleti, kendisini değişen çağların koşullarına göre tekrar tekrar yenileyerek İmparatorluklar çağının sonunu getiren Birinci Dünya Savaşı'na kadar ayakta kalmayı başarmıştı. Böylesine kayda değer bir kendini yenileme kabiliyetine sahip olan Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma öncesi ürettiği ıslahat fikirlerini özgünlükten ve derinlikten yoksun günübürlük çözümler olarak nitelenmek devletin gösterdiği uzun ömürlülüğün anlaşılmasını engellemektedir. Bu yüzden de okuyacağınız çalışmada, XIX. yüzyıl öncesi ıslahat fikirlerini

“derinlikten yoksun ve başarısızlığa mahkûm” öneriler olarak değil kendini daima yenileyebilen Osmanlı düşünce dünyasının organik bir parçası olarak ele alacağız. Böylelikle III. Selim öncesi üretilen ıslahat fikirleri ile III. Selim devri ve sonrası reform düşünceleri arasındaki organik bağları da analiz etmeye çalışacağız.

II. ÇALIŞMANIN PLANI

Çalışmamız, ele alacağımız hedeflere ulaşmak amacıyla giriş ve sonuç haricinde üç bölümden oluşacaktır. Bu dört bölümde tarih yazımındaki mevcut tartışmalar ve yaklaşımları dikkate alarak geleneksel Osmanlı bürokrasisi, Yakındoğu devlet geleneği ve Batılılaşmanın başlangıcı kabul edilen Nizam-ı cedid reformları arasındaki ilişkiyi göstermeye çalışacağız.

Giriş bölümde konu ile ilgili yapılmış temel çalışmaları ve yaklaşımları ele almaya çalışacağız. Böylelikle çalışmamızı hangi düzlemde ve hangi tartışmalar bağlamında ortaya koyduğumuzu daha açık bir şekilde göstermeye çalışacağız.

Birinci bölümde Osmanlı ıslahat düşüncesinin merkezinde bulunan ve Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda geçirdiği dönüşümün mimarlığını yapan kalemiye sınıfını inceleyeceğiz. Böylelikle kalemiye sınıfının XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı düşünce dünyasına kazandırdığı temel yaklaşımların nasıl olgunlaşarak XIX. yüzyıl ıslahatlarına ışık tuttuğunu göstermeye çalışacağız.

İkinci bölümde, geleneksel Osmanlı ıslahat düşüncesinin kaynaklarını inceleyerek bu kaynaklarda geçen *adap*, *adalet dairesi*, *kanun-ı kadim* ve *devlet ebet müddet* gibi sıklıkla tekrar edilen kavramların aslında bir durağanlığın ürünü değil dönemin siyaset dilinin bir parçası olduğunu göstermeye çalışacağız. Böylelikle, geleneksel ıslahat metinlerini yeniden yorumlayarak bu metinler ile son dönem Osmanlı ıslahatları arasındaki güçlü ilişkiyi açıklamaya çalışacağız.

Üçüncü bölümde ise, III Selim döneminden itibaren ortaya konan temaları ve yaklaşımları ele alarak, bu yaklaşımların aynı anda hem kalemiye sınıfının karakterini hem önceki yüzyıllarda üretilen ıslahat düşüncesinin tecrübesini hem de çağın gerekliliklerini harmanladığını göstermeye çalışacağız.

III. OSMANLI ISLAHAT DÜŞÜNCE'Sİ'NE DAİR YAKLAŞIMLAR

Osmanlı ıslahat düşüncesi hakkında günümüze değin yapılmış çalışmalar, genel olarak Osmanlı düşünce hayatı üzerine gelişen tarih yazıcılığının sorunlarını barındırmaktadır. Bu sorunların başında kaynakları değerlendiren çalışmaların azlığı gelmektedir. Zira Osmanlı siyaset düşüncesi hakkındaki konuların ve soruların boyutunu düşündüğümüzde şu ana kadar ortaya konmuş tenkitli eser sayısı çok yetersizdir. Bu durumu Cemal Kafadar, “Saha henüz emekleme dönemindedir” diyerek ifade etmiş ve “...daha birçok eser tespit edilmemiş, edildiyse dahi okunmamış, okunduysa dahi bilimsel olarak metni yayına hazırlanmamış, hazırlanmışsa dahi ciddi çözümleme çabalarına uğramamış, öncülleri veya çağdaşlarıyla karşılaştırılmamıştır ve bu konularda ilgilenen araştırmacıları beklemektedir.” demiştir.⁴

Sahanın bir diğer özelliği, Osmanlı siyaset ve ıslahat düşüncesinin çoğunlukla geleneksel ve çağdaş dönem olarak iki kısma ayrılması ve bu kısımların birbirinden bağımsız parçalar olarak görülmesidir. Bu noktadan hareketle geleneksel Osmanlı ıslahat düşüncesi üzerine yapılan çalışmalar özellikle nasihatname⁵ türündeki eserlere yoğunlaşırken; çağdaş Osmanlı ıslahat düşüncesi hakkında yapılan çalışmalar daha çok layihalar ve sefaretnameler üzerinden konuyu ele almışlardır.

A. Geleneksel Osmanlı Islahat Düşüncesi'ne Dair Yaklaşımlar

Yukarıda ifade edildiği üzere, geleneksel Osmanlı ıslahat düşüncesi hakkında tarih yazımında ortaya çıkan tartışmalar nasihatnamelerin nasıl yorumlanması gerektiği üzerinden gelişmiştir. Bu noktada öncelikle nasihatnameleri nesnel yorumlar olarak gören şarkiyatçı bakış açısı ve gerileme tezleri öne çıkarken, zaman içerisinde bu yaklaşımların yerini nasihatnameleri eleştirel bir bakış açısıyla değerlendiren yorumlar almıştır. Geleneksel Osmanlı siyaset

⁴ Cemal Kafadar, “Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler”, **Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, c. I, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, M. Ö. Alkan (ed.), İstanbul, 2001, s. 23-28.

⁵ Hükümdarlara yönelik tavsiyeler içeren nasihatnamelerin kökeni Antik İran medeniyetine kadar dayanmaktadır. Bu eserlerde, devlet adamlarına veya doğrudan hükümdara seslenilerek devlet yönetimi konusunda tavsiyeler verilir. Bu açıdan söz konusu eserler yazıldığı dönemin ve ülkenin “yönetim felsefesini” yani yöneten ve yönetilen arasındaki ilişkinin esaslarını anlamak açısından önemli ipuçları sağlarlar.

düşüncesinin temel kaynaklarını nasıl yorumlamamız gerektiği, bu çalışmanın temel amacı için önemli olduğundan aşağıda tartışmanın gelişimini kısaca incelemeye çalışacağız.

1. Şarkiyatçı Yaklaşım

Geleneksel Osmanlı düşüncesinin eleştirel karakter taşıyan ve çözüm önerileri getiren eserleri tarihçiler tarafından yoğun biçimde kullanılmıştır. Bu eserler uzun yıllar boyunca sadece Osmanlı düşünce dünyasının yorumlanmasında değil, aynı zamanda genel Osmanlı tarihi anlatısının şekillenmesinde temel kaynak olarak kabul edilmiştir. Bu durumun farklı sebepleri vardır. Öncelikli sebebi giriş bölümünde de kısaca bahsettiğimiz üzere şarkiyatçı paradigmanın uzun yıllar tarih yazımına hâkim olmasıdır. Zira şarkiyatçı tarih yazarları nasihatname yazarlarının karamsar tasvirlerini XVI. yüzyıldan itibaren Batı'nın yükselişine ve İslam âleminin gerilmesine kanıt olarak sunmuşlardır. Bu yaklaşımın gelişmesinde üç İngiliz tarihçi Hamilton Gibb⁶, Harold Bowen⁷ ve Bernard Lewis⁸ özellikle öne çıkmaktadır. Bu eserler hem İslam tarihi hem Osmanlı müesseseleri üzerine sahaya önemli kazanımlar sağlamakla beraber, İslam dünyasını temelde Batı'nın zıttı olarak sunmuşlardır. Yaklaşımlarının temelinde bulunan durağan ve atıl Doğu karşısında ilerlemeci ve üretken Batı savını kanıtlamak için ise nasihatname yazarlarının sert ve karamsar eleştirilerini kullanmışlardır.

Nasihatname türündeki eserlerin uzun yıllar boyunca genel tarih anlatısını şekillendirmesinin bir diğer sebebi ise Cumhuriyet dönemi Türk tarihçiliğinin tutumuydu. Zira Cumhuriyet dönemi Türk tarihçiliği, Osmanlı Devleti'nin ilk üç asrını sahiplenip övgüyle anarken, sonraki dönemi durgunluk ve gerileme ile özdeşleştirmektedir. Böylelikle ulusun inşası için özgüven aşılacak şanlı bir geçmiş muhafaza edilirken, Cumhuriyet devrimlerinin gerekliliğini gösteren gerileme ve yozlaşmaya vurgu yapılıyordu. Bu anlatının oluşturulmasında ise yine nasihatnameler ve risaleler önemli bir yer tutmaktaydı. Çünkü nasihatname yazarlarının ilk asırları özlemlerle anan karamsar ve eleştirel tutumları, nesnel kaynaklar olarak kabul edilmişti. Bu tarihsel yaklaşımın en ünlü örneklerinden biri Halil İnalcık'ın 1973'te İngilizce yayımlanan *Osmanlı İmparatorluğu; Klasik Çağ 1300-1600* isimli

⁶ Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb 1895-1971 yılları arasında yaşamış İslâm tarihi ve Arap edebiyatı sahasındaki çalışmalarıyla tanınan İngiliz şarkiyatçısı.

⁷ H.A.R. Gibb ve Harold Bowen, **Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East Turkey**, Oxford University Press, Oxford, 1950.

⁸ Bernard Lewis İkinci Dünya Savaşı sonrası şarkiyatçı tarih yazımının önde gelen isimlerindedir. İslam tarihi ve İslam-Batı ilişkisi hakkında uzmanlaşmış ve Ortadoğu çalışmalarında sahaya büyük oranda yön vermiştir. Hayat hikâyesi için bkz. Bernard Lewis, **Tarih Notları - Bir Orta Doğu Tarihçisinin Notları**, Arkadaş Yayıncılık, İstanbul, 2015.

çalışmasıydı. Eserde “Osmanlı Devleti’nin Kökenleri” ile başlatılan klasik çağ anlatısı, “Bağnazlığın Zaferi” ve tarikatlar ile sona ermekteydi.⁹ İncelik bu anlatısını desteklemek amacıyla eser boyunca defalarca nasihatname yazarlarının eleştirilerine başvurmuştu.

Dolayısı ile Batıdaki şarkiyatçı paradigmanın tesiri, Türkiye’de ise resmi ideolojinin teşvikiyle karamsar tasvirlerle ve sert eleştirilerle dolu nasihatnameler genel tarih anlatısını besleyen nesnel kaynaklar olarak görülmüştü. Nasihatname türündeki eserlere gösterilen bu yoğun ilgi sonucunda 1960’lardan itibaren nasihatname türündeki eserler bir tarihsel konu olarak çalışılmaya başlandı. Bu bağlamda *Ottoman Observers of Ottoman Decline* (Osmanlı Gerilemesinin Yerli Gözlemcileri) isimli çalışmasıyla Bernard Lewis öncü bir rol oynamıştı. Lütfi Paşa¹⁰, Veysi¹¹, Koçi Bey¹² ve Katip Çelebi¹³ gibi çeşitli nasihatname yazarlarının eserlerini ve fikirlerini inceleyen Lewis, Osmanlı nasihatname yazarlarını “Osmanlı gerilemesini” “fark eden” nesnel ve tarafsız gözlemciler olarak kabul etmişti. Lewis, Osmanlı müelliflerinin kişisel konumları ile ürettikleri eserler arasında bağ kurmamış, onların eleştirilerini somut gerçekler olarak ele almıştı¹⁴.

2. Şarkiyatçı Yaklaşımın Eleştirisi

Nasihatnamelerin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda şarkiyatçı yaklaşımdan tamamen farklı bir tutum Rıfaa’at Ali Abou El Hac¹⁵ tarafından ortaya konmuştur. El Hac’a göre nasihatname türündeki eserler hikmeti kendinden menkul nesnel kaynaklar olarak görülmemeliydi. Bu eserler ele alınırken tarihsel bağlamları ile beraber incelenmeli ve yazarlarının kişisel gündemleri dikkate alınmalıydı. Zira bu eserleri genellikle yönetici elit içerisinde iktidar mücadelesini kaybeden devlet adamları yazmışlardı. Bu yüzden de nasihatnamelerini partizanca bir üslupla polemik ve protesto yazıları olarak kaleme almışlardı.

⁹ Halil İncelik, **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600**, : Weindenfeld and Nicolson Londra, 1973

¹⁰ Damat Çelebi Lütfi Paşa, Kanuni Sultan Süleyman saltanatı döneminde 1539-1541 yılları arasında sadrazamlık yapmış Osmanlı devlet adamıdır.

¹¹ 1561-1628 yılları arasında yaşamış Vezir Ali Paşa’nın Macaristan seferi sırasında ordu kadısı olmuştur. Bir süre Priştine’de görev yapmıştır. 1610-11 yılında Tırhala, Eğriboz ve İnebahtı kazalarını denetlemeye ve vergi tahsiline gitmiştir. Üsküp kadılığına yedi kez getirilip azledilmiştir.

¹² Koçi Bey Sultan IV. Murat ve kardeşi Sultan İbrahim’e sunduğu risâleleri ile tanınan 17. yüzyıl Osmanlı yazar, düşünür ve devlet adamı.

¹³ Kâtip Çelebi, Hacı Halife adıyla da tanınıp 1609 – 1657 arasında yaşamış tarih, coğrafya, bibliyografya ve biyografya ile ilgili çalışmalar yapmış Türk-Osmanlı bilim adamı ve aydınıdır. İslam dünyasının en değerli eserlerini içeren 15.000 kitabı ve 10.000 yazarı alfabetik dizin sistemine göre tanıtan Keşf ez-zunûn ve daha sonra İbrahim Müteferrika tarafından basılan meşhur coğrafya ansiklopedisi Cihannüma ile tanınır.

¹⁴ Bernard Lewis, “Ottoman Observers Of Ottoman Decline”, **Islamic Studies**, Vol. 1, No. 1 March 1962, s. 71-87

¹⁵ 1963 yılında Princeton Üniversitesinde Doktorasını tamamlayan Filistin asıllı ABD’li tarihçi, Osmanlı tarihi çalışmalarına getirdiği eleştirel yaklaşım ile sahaya kalıcı etkilerde bulunmuştur.

El Hac, özellikle XVII. yüzyılla beraber devlet yönetiminde paşa kapılarının artan etkisine değinmekteydi. Paşa kapılarından çıkan kişiler hamileri ile beraber yükseliyor veya düşüyordu. Buna ek olarak, klasik Osmanlı reaya-askeri sınıf sistemi zayıflamıştı, herhangi bir kimse herhangi bir sınıfa dâhil olabilmekteydi. Bu durum bürokrasi içerisindeki rekabeti artırıyor ve hiyerarşiler arasındaki kavgayı kızıştırıyordu. İşte bu himaye veya intisap ağları içerisinde kaybeden hiyerarşide yer alanlar nasihatname eserleri vasıtasıyla yönetimi eleştiriyorlardı. El Hac'a göre Gelibolulu Mustafa Ali¹⁶ ve Koçi Bey yakın geçmişte yaşamış olan aristokratik sipahi sınıfının kontrolü elinde bulundurduğu bir dönemi özlemekte ve ona dönülmesini istemekteydiler. Buna karşılık Naima¹⁷, sivil oligarşinin hâkim olduğu yeni düzeni kabullenmekte ve savunmakta idi. Bu sebeple örnekleri yakın tarihten seçmemiş, somut olarak Osmanlı devletini eleştirmekten kaçınmıştı. Dahası, Naima çalışmasını toplumsal dönüşüm üzerine yoğunlaştırmış ve değişimi gayri-şahsi yani kaçınılmaz kabul etmişti. Çalışması boyunca nasihatname yazarlarının kişisel gündemlerine ve yaşadıkları devrin tarihsel koşullarına yoğunlaşan El Hac'a göre Osmanlı müelliflerinin eserleri kişisel politik gündemlerine uygun metinlerdi, nesnel tarihsel kaynaklar değildi.¹⁸

El Hac'ın ortaya koyduğu eleştiriler, hem genel Osmanlı tarihi çalışmalarını hem de kendisinden sonra gelen nasihatname çalışmalarını önemli ölçüde etkilemiş ve sahanın gelişimini şekillendirmiştir. Bu bağlamda El Hac'ın yaklaşımına benzer bir şekilde, Douglas A. Howard¹⁹, Osmanlı yönetiminde değişen güç dengelerine yoğunlaşmıştır. Howard'a göre, padişahların divandan çekilmeleri ve saraya kapanmaları, bürokratların padişaha olan erişimlerini azaltmıştı. Bu durum bürokratların gücünü ve otoritesini azaltırken, valide sultan, harem ağası ve şeyhülislam gibi unsurların bürokratların önüne geçmesini ve devlet idaresine hâkim olmalarını sağlamıştı. Howard, ilgili çalışmasında gelenekçi yazarların dili kullanma şekillerine yoğunlaşarak, bu yazarların nesnel ve genel geçer gerçeklerden bahsediyormuş gibi kendi fikirlerini sunmalarını ele almaktadır. Nasihatname yazarları kendilerini sultana güvenilir birer akıl hocası olarak sunmaktadırlar. Bu yazarlara göre sultan sarayında tecrit edilmiş olduğu için ülkedeki gerçek gidişattan habersiz kalmıştı. Fiziksel olarak sultana ulaşamayan

¹⁶ 1541-1600 yılları arasında yaşamış, Osmanlı şair, yazar ve tarihçisidir. Hayatı boyunca çeşitli devlet görevlerinde bulunmuş, hayal ettiği makamlara asla kavuşamadığı için yaşadığı dönemi ve devlet adamlarını eleştiren metinler kaleme almıştır.

¹⁷ Naîmâ ya da tam adıyla Halepli Mustafa Naîmâ Efendi, 1655- 1716 yılları arasında yaşamış Osmanlı tarihçisi ve ilk Osmanlı vakanüvisidir.

¹⁸ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, **Modern Devletin Doğuşu**, İmge Yayınları, İstanbul, 2000,s.57.

¹⁹ Calvin College'da tarih bölümü başkanı ve profesör. The History of Turkey adlı kitabın yazarı. Ayn Ali'nin Kavanin-i Al-i Osman üzerine çalışmalar yapmaktadır.

bürokratlar nasihatname ve risaleler vasıtasıyla saray hiziplerini aşıyor ve sultana erişiyorlardı. Dolayısı ile Howard'a göre nasihatnameler, büyüyen Osmanlı bürokrasinin kendisini saray hizipleri tarafından kuşatılmış sultana ifade ediş şekliydi²⁰.

Nasihatnamelerin yorumlanması konusunda bir diğer dikkat çekici çalışma da Cornell H. Fleischer'dan²¹ gelmiştir. Fleischer, Gelibolulu Mustafa Âli üzerine yaptığı çalışması üzerinden²² nasihatnamelerin ve nasihatname yazarlarının nasıl incelenmesi gerektiği noktasında sahaya önemli katkılar sağlamıştır. Fleischer, Gelibolulu'nun fikirlerini analiz ederken çalışması boyunca bir yandan hizipler arası yoğun rekabete bir yandan ise Mustafa Âli'nin kişilik özelliklerine vurgu yapmıştır. Böylelikle nasihatnamelerin nesnel gözlemler olmadığını, büyüyen ve karmaşıklaşan Osmanlı bürokrasisinin ürettiği hiziplerin doğal bir sonucu olduğunu göstermiştir.

Nasihatnamelerin şarkiyatçı paradigmanın veya gerileme tezinin kanıtı olarak yorumlanmaması fikri çağdaş Türk tarihçileri tarafından da önemli ölçüde kabul görmeye başlamıştır. Bu bağlamda öne çıkan isimlerden Mehmet Öz, “gelenekçi yorumcu” olarak adlandırdığı yazarların tam on iki eserini incelediği kapsamlı çalışmasında, nasihatname yazarlarının Osmanlı yönetici sınıfına mensup olduğunu vurgulamaktadır. Öz'e göre, bu eserlerde sosyal tabakalar arası kural dışı geçişin olmadığı bir toplum tasavvuruna sahip olan Osmanlı yönetici sınıfı, XVII. asrın sosyal karışıklıklarını kendi dünyaları çerçevesinde izah etmeye çalışmıştır. Dolayısı ile bu eserler Osmanlı “klasik” düzeninde gerçekleşen değişimin Osmanlı yönetici sınıfı gözünden yorumlanması idi.²³ Bu yüzden de Mehmet Öz, söz konusu eserlerin tenkit edilerek ele alınması gerektiği hususunda diğer tarihçilerle hemfikirdir.

İlber Ortaylı da bu konu hakkında benzer yönde bir görüş bildirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı tarih yazıcılığını ve nasihatname türünü incelediği çalışmasında Ortaylı, Osmanlı tarih yazarlarının kişisel çıkarına veya “garezine” göre devlet adamlarını “göklere çıkardığını” veya “yerin dibine batırdığını” ifade etmektedir²⁴.

²⁰ Douglas A. Howard, “Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit”, **Erken Modern Osmanlılar** ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 195.

²¹ Chicago Üniversitesi'nde Türk tarihi profesörüdür. Tarihçi ve bürokrat Mustafa Ali üzerine yazılmış bir kitabı bulunmaktadır.

²² Cornell H. Fleischer, **Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, the Historian Mustafa Âli**, Princeton University Press, 1986, Cornell H. Fleischer, **Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

²³ Mehmet Öz, **Osmanlı'da “Çözülme”**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.

²⁴ İlber Ortaylı, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011, s. 84.

Baki Tezcan ise nasihatnameleri açıklarken saray ile bürokrasi arasındaki artan iktidar mücadelesine vurgu yapmaktadır. Tezcan'a göre XVI. yüzyılın sonundan XVIII. yüzyılın başlarına değin egemen olan nasihatname geleneği, bürokratların saray tarihçilerinin hanedanı merkeze alan “şehnameci” eserlerine karşılık vermiş oldukları cevaplarıydı. Tezcan, ilgili dönemde sultanların mutlakiyetçi idare tarzlarına karşın bürokratlar tarafından anayasacı veya kanun-ı kadimci bir direniş gerçekleştiğini ifade etmektedir. Tezcan'a göre, bu kanun-ı kadimci bürokratlar ilgili dönemde üretilen ve eleştirel boyutları olan nasihatname türündeki eserleri sahiplenmiş ve desteklemişlerdi. Tezcan'a göre, XVII. yüzyıl boyunca süregelen saray-vezir kapıları rekabetine karşın, XVIII. yüzyılda bir uzlaşa ortaya çıkmış ve bu uzlaşa sonucunda devlet her alanda olduğu gibi tarih yazımında da bir kurumsallaşma yaşamıştı. Bu uzlaşa sonucunda nasihatname türündeki eserler ortadan kalkmış ve vakanüvis tarihçiliği doğmuştu²⁵.

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız üzere, nasihatnamelerin nasıl yorumlanması gerektiği sorusu tarihçileri uzun yıllardır meşgul eden bir konudur. 1960'lardan beri konu hakkında ortaya konulan çalışmalar neticesinde, nasihatnamelerin kaleme alındıkları zamanı doğrudan günümüze taşıyan şeffaf kaynaklar olarak yorumlanmasının hatalı olacağı ortaya çıkmıştır. Bu neticeye dayanarak, çalışmanın üçüncü bölümünde nasihatnameler sahadaki tartışmalara dayanılarak analiz edilecektir.

B. Çağdaş Osmanlı İslahat Düşüncesinin Ortaya Çıkışına Yönelik Yaklaşımlar

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Osmanlı Devleti'nde “modern” olarak adlandırabileceğimiz bir ıslahat fikriyatının XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıktığı kabul edilir. Söz konusu dönemin, yani son dönem Osmanlı tarihinin ise tarihçiler tarafından genellikle modernleşme dönemi olarak kabul edilmesinden ötürü, son dönem Osmanlı tarihi çalışmaları ile son dönem Osmanlı ıslahat fikirleri üzerine yapılan çalışmalar çoğunlukla iç içe geçmiştir. Bu durum sebebiyle son dönem Osmanlı ıslahat fikirleri üzerine yapılan çalışmalar, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren tarih yazıcılığına önemli ölçüde yön vermiş olan modernist anlatıdan etkilenmiştir. Dolayısıyla konu hakkında ele alınmış başlıca eserleri tahlil etmek için öncelikle modernist tarih anlatısından kısaca bahsetmek gerekmektedir.

²⁵ Baki Tezcan, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı” **Erken Modern Osmanlılar** ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s. 236.

1. Modernist Yaklaşım

Modernist tarih anlatısı olarak adlandırabileceğimiz yaklaşım çerçevesinde Niyazi Berkes, Enver Ziya Karal gibi erken Cumhuriyet devrinin önde gelen tarihçileri yakın dönem Türk tarihini ve ıslahat süreçlerini değerlendirmişlerdir. Fakat bu yaklaşım özellikle ıslahat tartışmalarını ele alırken iki temel sorun üretmiştir. Bu sorunlardan ilki anlatı çerçevesinde *Türk modernleşmesi* ve ıslahat hareketlerinin “ilericiler” ile “gericiler” arasındaki süregelen bir “savaş” olarak kabul edilmesidir. Söz konusu anlatıya göre ileri görüşlü devlet adamları İmparatorluğun ancak kapsamlı bir ıslahat programı ile kurtarılabilceğini anlamışken, muhafazakâr ve “gerici” bir zümre ıslahat programına karşı çıkmış ve reform süreçlerinin hızını kesmiştir²⁶. Bu bağlamda Karal, Osmanlı modernleşmesine dört ciltlik çalışması boyunca gerici-ilerici ve muhafazakâr-devrimci çatışması bağlamında yaklaşmıştır. Örneğin Karal’a göre, III. Selim’in tahttan indirilmesiyle sonuçlanan Kabakçı Mustafa Ayaklanması, “muhafazakârlar” tarafından gerçekleştirilen bir “İrtica”²⁷ hareketidir.

Niyazi Berkes de Enver Ziya Karal gibi yakın dönem tarihini gerici-ilerici çatışması olarak kabul etmiştir. Berkes’e göre “*Toplumsal değişime karşı olan gerici hareketleri Türkiye’de ta baştan beri*” vardı ve “*Bu hareketleri güdenler kuvvetlenmenin ancak eski müesseselere dönmekle mümkün olacağını*”²⁸ savunmuşlardı. Fakat Berkes’e göre bu kesimlerin “*acayip kafaları ancak rasyonel ekonomi ve devlet usulleri güdülmek suretiyle çözümlenecek bir işi din, iman, gelenek, mukaddesat, kâfirler vs. gibi bir alay lakırdı içinde bağırarak; durumu içinden çıkılmaz hale getirmiş; halkı da korku ve temelsiz inançlara sürüklemişlerdi.*” Niyazi Berkes’in yaklaşımına göre “*asıl tehlikeli gericiler*” din geleneğinden gelmeyen hatta Avrupa’da bulunmuş “*yobazlardı*”. “*Meşrutiyeti dejenere eden de işte bu kuvvetti.*”²⁹ Dolayısı ile “gerici”, medrese çıkışlı veya tamamen cahil bir kişi demek değildi, bir kişi ne kadar entelektüel manada donanımlı olursa olsun, yaklaşımında geleneksel unsurlar var ise gericiydi. Niyazi Berkes’in yaklaşımı Türk modernleşme serüvenini ele aldığı kitabın ismine de yansımıştı: *The Development of Secularism in Turkey* [Türkiye’de Çağdaşlaşma]. Berkes, çağdaşlaşma kavramını ilahi otorite ve düşünme tarzından dünyevi otoriteye ve düşünme tarzına yönelik olarak açıklamıştır. Böylece Berkes, sekülerleşme ile çağdaşlaşmayı

²⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarih V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, TTK Basımevi, Ankara: 1983, Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, Yenigün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, İstanbul, 1997, Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Mc Gill University Press, Canada: 1964.

²⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarih V. Cilt Nizam-ı Cedid*, s. 77.

²⁸ Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, s. 22.

²⁹ Niyazi Berkes, *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz?*, s. 26.

ve modernleşmeyi eş anlamlı olarak kullanmış, seküler olmayan bir yaklaşımın çağdaş olamayacağını iddia etmiştir.³⁰

Böylesine bir anlatı Osmanlı ıslahat süreçlerini iki taraflı bir çatışma olarak sunmaktaydı. Anlatının ortaya çıkardığı ikinci sorun ise ilk soruna bağlı olarak gelişmekteydi. Zira Türk tarihinin son iki yüzyılının devrimciler ile gericiler arasında gerçekleşen bir “savaş” olarak görülmesi neticesinde³¹ ıslahat hareketine karşı çıkan tüm düşünce akımlarını ve siyasi figürleri aynı başlık altında toplanmaktaydı.

1. Modernist Yaklaşımın Eleştirisi

Erken Cumhuriyet yıllarında sahaya yön veren modernist tarih anlatısı 1980’li yıllardan itibaren çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Bu eleştiriler neticesinde Osmanlı ıslahat süreçleri yeni yaklaşımlarla ele alınmaya başlanmıştır. Bu eleştirilerden ilki modernist anlatının devletin modernleşmesini savunan bürokratlar ile dini değerlere bağlı olanların farklı kutuplar olarak algılamasıdır. Hâlbuki Osmanlı fikir dünyasında din ve devlet kavramları birbirleriyle bütünleşmiş mefhumlardır. Osmanlıların gözünde devletin gerilemesi ve çöküşü ile İslam’ın gerilemesi ve çöküşü aynı süreçtir. Bu mantığın tabii sonucu olarak da devleti gerileme ve çöküşten kurtaracak beka fikirleri ve ıslahat hareketleri Osmanlıların bakış açısına göre dini de ayağa kaldıracaktır. Bu inançla ve bakış açısıyla Osmanlı devlet adamları yaptıkları modernleşme girişimlerine, *Islahat ve Tanzimat* gibi dini-kültürel hafızaya uygun isimler vermişlerdir. Bu dönemde devlet adamları oluşturdukları kurumlara *nizam-ı alem* fikrini çağrıştıran *Nizam-ı cedid* ve *Nizamiye Mahkemeleri* gibi isimler vermişler, hatta *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* örneğinde olduğu gibi yenileşme ile doğrudan peygamber arasında bir bağ kurmuşlardır.³² Bu isimlendirmelerin tesadüf olmadığını vurgulayan araştırmacılar, Osmanlı Devlet adamı ve aydınlarını devleti yenilemek isteyen “ilericiler” ve dini değerleri korumak isteyen “gericiler” olarak ayırmanın yanlışlığını göstermektedirler.

Modernist anlatının ıslahat süreçlerini ele alışı konusundaki ikinci temel eleştiri ise Osmanlı aydınının “reformcu” ve “dinci” olarak iki ayrı kutba ayrılmayacak kadar benzer bir düşünce ve kültür dünyasını paylaşıyor olmalarıdır. Örneğin son dönem Osmanlı devlet adamı ve aydınları hem mektep hem de medrese eğitimi almışlardır. Birçoğu hayatlarının bir

³⁰ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism*, s. 15.

³¹ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 220

³² İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012, s. 33.

aşamasında geleneksel dini eğitimden geçerken başka bir aşamasında yeni açılan okullarda modern eğitim görmüşlerdir. Yine hemen bütün önde gelen Osmanlı aydınları hem modern Fransızca eserlerden hem de geleneksel dini metinlerden haberdarlardı. Cevdet Paşa³³, Namık Kemal³⁴, Ali Suavi³⁵, Ziya Paşa³⁶ gibi müellif ve fikir adamları aynı anda hem modernist hem de muhafazakâr olarak kabul edilebilecek yazılar kaleme almışlar ve eserler yayımlamışlardı.³⁷

Yukarıda ifade ettiğimiz iki eleştiriden hareketle ise, günümüz araştırmacıları Osmanlı düşünür ve devlet adamlarının ortak bir toplumsal-kültürel zeminden hareket ederek ortak bir gaye için, yani din ve devletin ihyası için eserlerini kaleme aldıklarını ifade etmektedirler.

Toplumsal-kültürel zeminin ve ulaşılmak istenen hedefin ortaklığına ek olarak, dönemin aydın ve devlet adamlarının üsluplarındaki ortaklık da dikkat çekmektedir. Osmanlı mütefekkirlerinin modernleşme hareketini yani batılılaşma teşebbüslerini aynı zamanda dini bir proje olarak görmeleri ilk bakışta çelişkili gibi dursa da, devleti kurtaracak olan şey dini de kurtaracağı için devletin modernleşmesi istikametinde yapılacak düzenlemeler dine aykırı bazı unsurlar taşısalar da esas itibarıyla meşru kabul edilmekteydi. Zira reformlar din-ü devlet açısından hayat-memat meselesi olduğu için bir zaruret söz konusuydu. Zaruret ise mahzurları ortadan kaldırmaktaydı. Ayrıca bugün Avrupa'dan alınacak unsurlar zaten İslam dünyasından onlara intikal etmiş veya Kur'an'dan devşirilmiş unsurlardı. Yani İslam'ın meşru malıydı. Dahası "hikmet, müminin yitik malıdır, nerede bulursa alır" hadisindeki hikmet; bilgi, bilim ve teknik olarak da yorumlanmış, reformların dini meşruiyeti hadislerle de vurgulanmıştı.³⁸ Osmanlı münevverleri, reformcu söylemi dini değerlerin bekası için meşrulaştırdıkları kadar İslamcı söylemi de reformların bekası adına meşrulaştırmaktaydılar. Zira modernleşme teşebbüsleri dini çerçevede ortaya konmaz ve savunulamazsa bu durum meşruiyet krizi doğuracak, bu ise bir taraftıyla toplumsal yapıyı zayıflatırken diğer taraftan dini ve geleneksel yapılardan güç devşiren muhalefetin kuvvetlenmesiyle neticelenecekti. Muhalefetin güçlenmesi ise siyasi katılımın zayıflaması, toplumsal seferlerin daha baştan

³³ Ahmed Cevdet Paşa Tanzimat dönemi öne çıkan Osmanlı devlet adamlarındandır. Vakıanüvislik görevinde bulunup Tarih-i Cevdet isimli ünlü Osmanlı tarihini yazmış ayrıca İslam hukukunu modern ihtiyaçlara cevap verecek şekilde yeniden düzenleyen Mecelle'yi kaleme almıştır.

³⁴ Namık Kemal, Türk milliyetçiliğinin öncülerinden, Genç Osmanlı hareketi mensubu yazar, gazeteci, devlet adamı ve şairdir. Yurtseverlik, hürriyet, millet kavramlarına bağlı bir Tanzimat Devri aydınıdır.

³⁵ Ali Suavi Osmanlı düşünürü ve yazarıdır. II. Abdülhamit'e karşı düzenlediği başarısız darbe girişimi ile bilinen bir tarihî kişiliktir. Bu olaydan ötürü kendisine "Sarıklı İhtilalci" denilmiştir.

³⁶ Ziya Paşa, Türk yazar, şair ve devlet adamı. Asıl ismi "Abdülhamid Ziyaeddin"dir. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en önemli devlet adamlarından birisidir ve en çok eser veren Tanzimat çağı yazarlarındandır.

³⁷ Emine Bektaş, **II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2015, s. 6.

³⁸ Kara, **Din ile Modernleşme**, s. 34.

aksaması, neticede ise devletin ve dinin zaafının devam etmesi demektir.³⁹ Sonuç olarak, Osmanlı düşünce dünyasında İslami değerlerin yüceltilmesi ile reformun gerekliliğın vurgulanması birbirine zıt düşünce kutupları değildi.

Modernist anlatıya yönelik bir diğeri önemli eleştirisi ise son dönem Osmanlı düşünce dünyasının kendine has özelliklerini hesaba katmamasıdır. Zira Osmanlı düşünce hayatında dine atıf yapmak siyasal meşruiyetin doğal bir niteliğidir. Dini meşruiyet kaynağının iktidar tarafından kullanılması ne kadar doğalsa, muhalefet tarafından kullanılması da o kadar doğaldır. Örneğın, II. Mahmud, yeniçeri ocağının kaldırılmasını meşrulaştırmak için ulemadan icazet almış ve harekâtın adına *Vaka-i Hayriye* demişti, yeniçeri ocağının yerine kurduğı modern orduya ise *Asakir-i Mansure-i Muhammediye* ismini vermişti. Buna karşılık II. Mahmut'a muhalefet edenler padişaha *Gavur Sultan* lakabını takmışlar, sultanın hareketlerinin dine aykırı olduğunu öne sürmüşlerdi. Siyasetin meşruiyet zeminin dini hükümlere yakınlık olduğu için Osmanlı düşünce dünyasında iktidar da muhalefet de dini söylemi kullanmaktadır. Bu bağlamda *Gâvur Sultan*, *Gâvur Paşa*, *dinsiz* gibi söylemler muhalefet etmenin doğal kanallarıydı.⁴⁰

Yukarıda kısaca özetlemeye çalıştığımız üzere, son dönem Osmanlı Devleti'nin geçirdiğı ıslahat süreçlerinin nasıl yorumlanması gerektiğı meselesi, tarihçileri uzun yıllardır meşgul eden bir konudur. 1980'lerden beri konu hakkında ortaya konulan çalışmalar neticesinde, söz konusu süreçlerin bir "ilerici"- "gerici" kavgası olarak yorumlanmaması gerektiğı fikri ağırlık kazanmıştır. Bu neticeye dayanarak, başta kalemiye sınıfı olmak üzere ıslahat fikrini üreten Osmanlı düşünce dünyası ve ıslahatçıları üzerine tenkitli çalışmalar yoğunluk kazanmıştır. Bu sayede son dönem Osmanlı ıslahat düşüncesinin temel dinamikleri tartışmaya açılmıştır. Çalışmamıza hem ilham veren hem de kaynaklık eden bu çalışmalar aşağıda kısaca ele alınacaktır.

2. Osmanlı Islahat Düşüncesinin Oluşumu Açısından Öne Çıkan Eserler

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere son dönem Osmanlı tarihi çalışmaları ile son dönem Osmanlı ıslahat fikirleri üzerine yapılan çalışmalar genellikle iç içe geçmektedir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında geçirdiğı dönüşümü açıklarken Batılılaşmanın altını çizen Enver Ziya Karal, söz konusu fikirlerin ortaya çıkışı üzerine önemli çalışmalar ortaya

³⁹ Kara, *Din ile Modernleşme*, s. 35.

⁴⁰ Age, *Din ile Modernleşme*, s.31.

koymuştur. Bu çalışmalar bağlamında özellikle III. Selim dönemine mercek tutan Karal, hem III. Selim devri layihaların hem de III. Selim'in hattı hümayunlarının sahaya kazandırılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Yukarıda ifade ettiğimiz modernist anlatı çerçevesinde bu kaynakları inceleyen Karal'a göre, XVIII. yüzyılın sonunda başta Rusya olmak üzere Avrupa'nın artan askeri üstünlüğü "gerileyen" Osmanlı Devleti için hayati bir tehlike haline gelmiştir. Bu tehlikenin farkına varan sultan ve devlet ricali ise sadece askeri alanda değil siyasal ve toplumsal hayatın farklı noktalarında da genel bir ıslahat çalışması başlatmışlardır. Bu çalışmalar kısa vadede "gerici" bir isyanla durdurulmuş olsa da uzun vadede Türk Devleti'nin batılılaşmasına kaynaklık etmişlerdir⁴¹.

Osmanlı ıslahat düşüncesinin gelişiminin açıklanması noktasında sahaya önemli katkılarda bulunan isimlerden biri de Kemal Beydilli'dir. Beydilli, XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla Osmanlı ıslahat düşüncesini bütüncül bir şekilde ele almış, farklı dönemlerde ortaya konulmuş nasihatnameleri, layihaları ve sefaretnamelerin karşılaştırmalı tahlillerini yaparak incelemiştir. Beydilli'nin özellikle Osmanlı Islahat düşüncesindeki devamlılığı vurgulaması sahanın şekillenmesinde önemli bir etkide bulunmuş ve kendisinden sonra gelen çalışmaları da etkilemiştir.⁴²

Son dönem Osmanlı ıslahat düşüncesinin izahı açısından öne çıkan eserler arasında Virginia Aksan'ın Ahmet Resmi Efendi üzerine yaptığı çalışması önemli bir yer tutmaktadır. Bu çalışmada Aksan, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında dönüşmekte olan Osmanlı düşünce dünyasını açıklarken iç dinamiklere özellikle vurgu yapmaktadır. Zira Aksan'ın yaklaşımına göre, bir yandan merkezî bürokrasi ile taşradaki yerel güçler arasındaki gerilim diğer taraftan da kalemiye sınıfının seyfiye ve ilmiye mensuplarına karşı nüfuzlarını giderek artırması, değişen Osmanlı düşünce dünyası ve ıslahat fikriyatının temelini teşkil etmekteydi. Özellikle kalemiye sınıfının XVIII. yüzyıldaki serüveni açısından önemli açıklamalar yapan eser, son dönem Osmanlı ıslahat düşüncesinin kökenleri konusunda kendisinden sonraki araştırmalar için kaynak eser durumundadır⁴³.

Son dönem Osmanlı ıslahat düşüncesinin ortaya çıkışı üzerine öne çıkan bir diğer yaklaşım Fatih Yeşil'in Ebubekir Ratıp Efendi'nin hayatı ve fikriyatı üzerine yaptığı

⁴¹ Enver Ziya Karal, **Selim III'ün Hat-tı Hümayunları –Nizam-ı Cedit- 1789-1807**, TTK Ankara,1988.

⁴² Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", **İlmi Araştırmalar** 8, İstanbul, 1999.

⁴³ Virginia Aksan, **Ahmed resmi Efendi Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı (1700-1783)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 199.

çalışmasında ortaya konulmuştur.⁴⁴Bu yaklaşıma göre söz konusu dönemde Osmanlı ıslahatları Avrupa'nın Aydınlanmacı Mutlakiyet⁴⁵ [Enlightened Despotism] felsefesinden beslenmiştir. Yeşil'e göre, Aydınlanmacı Mutlakiyet Avrupa'sında "politika fenni" olarak kabul edilen yeni bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşım geleneksel adalet dairesi gibi bir mantık silsilesine dayanmaktadır. Bu silsileye göre, güçlü bir ordu ve bürokrasinin ihdası için güçlü bir maliye ve hazine gereklidir. Tüm bunların temini için ise tüm devleti ve toplumu kuşatan bir nizam gerekmektedir. Bu nizamın en temel unsuru da akılcılık-rasyonalizm olarak isimlendirebileceğimiz yönetim anlayışıdır. Bu anlayışta esas gaye verimliliği azami seviyeye çıkartacak bir kurallar bütünü inşa etmek ve daha sonra bu kurallar çerçevesinde hareket etmektir. Yeşil'e göre, bu yaklaşım geleneksel adalet dairesi ile benzerlikler taşıdığından Osmanlı düşünce dünyası tarafından özümsemesi görece kolay olmuştur. Fakat adalet dairesi ile nizam dairesi arasında önemli farklılıklar mevcuttur. Bu farkların başında devletin toplumun teşekkülünde oynadığı rol gelmektedir. Zira adalet dairesinin aksine nizam dairesinde devlet toplum hayatına yoğun bir şekilde dâhil olmaktadır. Fatih Yeşil'e göre, Nizam-ı cedid reformları da Osmanlı Devleti'nin nizam dairesini kendi ülkesinde yerleştirme çabasının bir neticesiydi. Bu bağlamda III. Selim'in gerçekleştirdiği ıslahatlar devrin Avrupa'sında yürürlükte olan aydınlanmacı despotizmin Osmanlı Devleti'ne aktarılmasıydı. Fatih Yeşil'in Nizam-ı cedid ile aydınlanma despotizmi arasında kurduğu ilişki oldukça önemli ve gerekli olmakla birlikte, bu yaklaşım Osmanlı düşünce dünyası ile nizam dairesi arasındaki ilişkiyi açıklarken geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesine hak ettiği yeri vermemektedir. Zira geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesi sadece nizam dairesi ve Nizam-ı cedidin Osmanlı devlet adamlarınca daha hızlı anlaşılmasını sağlamakla kalmamıştır. Osmanlı siyaset birikimi aynı zamanda Nizam-ı cedid ve nizam dairesinin şekillenmesinde de etkili olmuştur.

Carter Findley'in "Kalemiyeden Mülkiyeye" adlı eseri, son dönem Osmanlı ıslahat düşüncesinin oluşumunu anlamak açısından öne çıkan eserlerin arasında yer almaktadır. Eser boyunca sivil bürokrasinin Osmanlı'nın modernleşme sürecinde oynadığı hayati rolünü başarılı bir şekilde vurgulayan Findley, Osmanlı memur sınıfının XVII. yüzyıla uzanan yerli köklerini de başarılı bir şekilde tahlil etmiştir. Findley'e göre, Osmanlı Devleti'nin son döneminde geçirdiği dönüşüm ile Osmanlı memur sınıfının güçlenmesi ve dönüşmesi arasında doğrudan bir ilişki vardır. Zira giderek toplum üzerinde etkinliğini artıran devlet, üstlendiği yeni

⁴⁴ Fatih Yeşil, **Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratib efendi (1750-1799)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

⁴⁵ Hükümdarlarının Aydınlanmadan etkilendiği mutlakî krallık yönetimi. Aydınlanmacı krallar, aydınlanma ilkelerini, bilhassa akılcılığı benimserler ve hümüranlıklarındaki bölgelerde bu ilkeleri uygularlar.

sorumlulukları icra edebilmek için daha büyük ve etkili bir memur sınıfına ihtiyaç duymuştu. Bu karşılıklı etkileşim öyle bir noktaya ulaşmıştı ki toplumsal ve idari dönüşümün temel direği memur haline gelmiş ve Batıdaki müteşebbis figürünün yerini Osmanlı'da sivil memur almıştı. Findley eseri boyunca Osmanlı memur sınıfının modernleşme sürecindeki başrolüne vurgu yaparken, özellikle erken modern Osmanlı devlet ve bürokrasisini Avrupa-merkezci bir dille ele almıştır. Osmanlı bürokrasisinin işleyişini ve hacmini Avrupalı çağdaşları ile kıyaslayan Findley'e göre, Tanzimat'a kadar Osmanlı Devleti profesyonel bir bürokrasiye sahip olmamıştır⁴⁶. Fakat Avrupa modelini yegâne norm kabul ederek bu norma uymayan modelleri "eksik" veya "hatalı" olarak görmenin araştırmacıları indirgemeci sonuçlara götüreceği açıktır.

⁴⁶ Carter V. Findley, **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI ISLAHAT DÜŞÜNÇESİNİN OLUŞUMUNDA KALEMİYE SINIFI

I. YENİÇAĞ DÜNYASI VE OSMANLI BÜROKRASİSİ

XV. yüzyılın ortalarından itibaren cihanşümul bir hüviyet kazanan Osmanlı Devleti hem kurumsal hem de düşünsel bir dönüşüm içerisine girmiştir. Bu dönüşüm sonucunda öne çıkan profesyonel bürokrat sınıfı (kalemiye), imparatorluğun fikri ve idari karakteri üzerinde oldukça etkili olmuş ve çalışmamızın ana meselesi olan ıslahat düşüncesinin üretiminde öncü rol oynamıştır. Dolayısı ile Osmanlı ıslahat düşüncesinin evrimini daha iyi açıklamak için bu bölümde kalemiye sınıfının XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla geçirdiği dönüşümü ele alacağız. Bu bağlamda öncelikle kalemiye sınıfını ortaya çıkaran şartları ele alarak erken modern dünyayı ve bu dünya içerisindeki Osmanlı Devleti'ni ele alacağız. Daha sonra kalemiye sınıfının nasıl teşekkül ettiğini ve diğer zümrelerle nasıl bir ilişki içinde olduğunu açıklayacağız. Bölümün devamında ortalama bir kalem efendisinin hangi kaynaklardan beslendiğini ve nasıl bir eğitim sürecinden geçtiğini inceleyeceğiz. Böylelikle kalemiye mensuplarının erken modern dünya düzeninde neden diğer zümrelerden daha avantajlı olduklarını ve devletin değişen ihtiyaçlarına nasıl cevap verdiklerini ele alabileceğiz. Buna binaen kalemiye sınıfının zaman içerisinde artan gücünü ve önemini de anlatmış olacağız.

XV. ve XVI. yüzyıllar hem Osmanlı Devleti hem de Avrasya genelinde farklı siyasal yapılar için bir dönüşüm dönemini kapsamaktadır. Avrasya'nın genelinde bürokratik yapılar genişlemiş, kâtip sayıları artmış ve kâtiplerin faaliyet alanları genişlemiştir. İdari kayıtların hacmi arttığı gibi içeriği de genişlemiştir. Yine bu dönemde diplomasi faaliyetleri kurumsallaşmaya başlamış ve bürokratlarca kararlaştırılan imparatorluk stratejileri savaş meydanlarında tatbik edilmeye çalışılmıştır⁴⁷. Tüm bu gelişmeler ise merkezî ve profesyonel bir bürokrat sınıfına olan ihtiyacı güçlendirmişti. Söz konusu yüzyıllarda hem Osmanlı Devleti'nde hem de Osmanlı Devleti'nin farklı rakiplerinde siyasi merasimler ve teamüller güçlü gelenekler içerisine oturtulmuş ve bürokratik hiyerarşiler kurumsallaşmıştı. Devletler giriştikleri görkemli mimari projeler ve kanunlar ile tebaaları ile daha yoğun ilişkiler kurmaya çalışmışlardı. Toplumsal hayata giderek daha fazla müdahil olan devlet mekanizmaları, özellikle dini denetim

⁴⁷ Kaya Şahin, **Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar**, Yapı Kredi Yayınları, 2015, İstanbul, s. 15.

üzerine tebaalarının hayatlarına dâhil olma fırsatı yakalamışlardı⁴⁸. Tüm bu süreçler zaman içerisinde ihtiyaç duyulan bürokrat sayısını artırmış, bürokratlar siyasal ve toplumsal hayatta daha fazla söz sahibi olmaya başlamıştı.

Bu süreçte Osmanlı Devleti Avrupa’da ve Ortadoğu’da yeni ele geçirdiği topraklarda kalıcı bir hâkimiyet kurmayı amaçlamaktaydı. Fakat bunun için sağlam bir idari altyapı ve yönetim felsefesine ihtiyaçları oluyordu. Osmanlılar Doğu’da Safevilerle Batı’da ise Habsburglarla girdikleri askeri ve ideolojik rekabet sonucunda büyük bir ordu ve güçlü bir donanmaya sahip olmak zorundaydılar⁴⁹. Bunun için ise düzenli vergi toplamının, farklı coğrafyalarda çıkacak isyanları bastırmanın, çeşitli yerel eşraf ve cemaatlerin desteğini sağlamanın ve sadık bir bürokrasi inşa etmenin yollarını aramaktaydılar. Bu arayış sadece Osmanlı Devleti’ni değil, aynı zamanda rakip siyasal yapıları da etkileyerek Avrasya genelinde meydana gelen erken modern imparatorlukların inşa sürecini de hızlandırmaktaydı.

Bu rekabet içerisinde Osmanlılar genişleyen coğrafyasında düzenli tahrir defterleri tutuyor, kanunnameler yayınlıyor, büyüyen ordu ve bürokrasisi için tımar ve zeamet tevcihleri dağıtıyor, divan-ı hümayun kararlarını kayıt altına alıyordu. Düzenli ve uzman bir kâtip sınıfı tüm bu görevlerin etkin icrası için hayatiydi.

Osmanlıların komşuları ile girdikleri ideolojik rekabet çerçevesinde Habsburglarla cihan hâkimiyeti ekseninde; Safevilerle ise hakiki İslam’ın tarihi ve Müslüman ümmetinin önderliği konusunda çarpışıyordu. Bu ideolojik rekabette Osmanlı padişahları, Habsburg imparatorlarına ve Safevi şahlarına karşı kendi hâkimiyetlerini adalet, asayiş ve refah sağladıklarını iddia ederek meşrulaştırıyordu. Kâtiplerin elinden çıkan ve padişahın iddialarını ifade eden güçlü metinler, imparatorluklar arasında cereyan eden ideolojik rekabetin önemli bir veçhesini oluşturmaktaydı⁵⁰. Dolayısı ile Osmanlı Devleti’nin kalemiye sınıfının teşekkülü ile neticelenen kapsamlı dönüşümü, Erken Modern Çağ’da meydana gelen rekabetten bağımsız düşünülemez.

Bürokratik Devrim olarak da adlandırılan⁵¹ bu dönüşümün bir diğer sebebi ise iktisadi hayatta parasal ekonominin yaygınlaşmasıydı. Söz konusu süreçte kırsal araziler ile ticari

⁴⁸ Tijana Krstic, **Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire**, Stanford University Press, California, 2011.

⁴⁹ Gülrü Necipoğlu, “Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry”, **The Art Bulletin** Vol. 71, No. 3, 1989, s. 401-427

⁵⁰ Şahin, age, s. 17.

⁵¹ Christine Philliou, **Biography of an Empire. Governing Ottomans in an Age of Revolution**, University of California Press, Berkeley, 2011, s. 7.

merkezlerin bütünleşmesi ve kredi sistemlerinin gelişmesi sonucunda, 16. yüzyıl sonuna gelindiğinde para kullanımı kayda değer oranda artmıştı. Bu açıdan kırsal ekonomiyi şehirlere bağlayan panayırlar ve geçici pazarlar 16. yüzyılda kayda değer bir artış göstermiştir⁵². Ayrıca aynı dönemde bakır mangırların ve küçük akçelerin kullanımındaki artış para kullanımının günlük tüketimler gibi küçük işlemlerde dahi kullanılmaya başlandığını göstermektedir⁵³. Aynı dönemde Osmanlı Devleti açısından ne faizi ve tefeciliği yasaklayan İslami hükümler ne de resmi banka kurumlarının noksanlığı Osmanlı toplumunda kredi kullanımının gelişmesine mani olabilmıştır. İlgili devirde kadı sicilleri, Anadolu şehirlerinde ve hatta şehirlerin çevresinde gelişen kredi ağlarını göstermektedir. Kadı sicillerindeki davalarda kadınların da bulunduğu aile üyeleri arasında veya yabancılarla çıkan sayısız alacak-verecek davası kayıt altına alınmıştır⁵⁴. XVI. yüzyılla birlikte imparatorlukta gelişen kredi ağlarını ortaya koyan diğer bir gelişme ise para vakıfların sayısındaki ciddi artışıdır. Para vakıfları, sahip oldukları parayı borç vererek elde ettikleri karları kuruluş amaçları doğrultusunda harcayan hayır kurumlarıydı⁵⁵. Bu kurumlar vasıtasıyla, organize kredi mekanizmaları toplumsal hayata dâhil oluyor, iktisadi hayatta nakit kullanımını yaygınlaştırıyordu. XV. ve XVI. yüzyıllarda gelişen kredi ağları ve büyüyen pazarlar sebebiyle para kullanımını gözle görülür biçimde artış göstermişti⁵⁶. Para kullanımındaki artış ise devletlerin daha fazla nakdi vergi toplayabilmelerine ve nakdi gelirlerle daha fazla sayıda düzenli maaş alan profesyonel bürokrat istihdam edebilmelerine olanak sağlamıştı.

Siyasal yapıların ve iktisadi hayatın dönüşümü sebebiyle, Akdeniz dünyasında XV. yüzyıldan itibaren profesyonel bürokratik elitin devletlerin idaresindeki ağırlıkları giderek artmıştı. Osmanlı Devleti ise hızla değişen bu dünyaya sadece ayak uydurmakla kalmamış, aynı zamanda farklı siyasal geleneklerden beslenerek ürettiği sentezle “Erken Modern Çağ

⁵² Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2007, s. 96.

⁵³ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları**, s. 84.

⁵⁴ R.C Jennings, “Loans and Credit in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient** 16, 1973, s. 168-216.

⁵⁵ İslami hükümler sebebiyle, XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısında Osmanlı uleması arasında para vakıflarının caiz olup olmadığı konusunda hararetli bir tartışma ortaya çıkmıştı. Her ne kadar söz konusu dönem bir bağnazlık evresi olarak adlandırılabilirse de, dönemin uleması çoğunlukla pragmatik tavır almış ve İslam ümmeti için hayırlı olan bir şeyin nihayetinde İslam çerçevesinde caiz olacağı fikri galip gelmişti. Böylelikle yüzyıl dönümünde para vakıfları toplumun geniş kesimlerine kredi sağlayarak yerel ekonomilere ciddi miktarda sermaye sunmuşlardı.

⁵⁶ Şevket Pamuk, **A Monetary History of the Ottoman Empire**, Cambridge University Press, 2000, s. 82.

krizine”⁵⁷ yaratıcı bir cevap vermeyi başarmıştı⁵⁸. Bölümün geri kalanında bu yaratıcı cevabın önemli bir parçasını oluşturan Osmanlı kalemiye sınıfının tarihsel serüvenini inceleyeceğiz.

II. OSMANLI KALEMİYE SINIFININ TEŞEKKÜLÜ

Bu bölümde, Osmanlı kalemiye sınıfının ilmiye ve seyfiye sınıfları içinden nasıl doğduğunu, zaman içerisinde nasıl ayrı bir mesleki topluluğa dönüştüğünü ve nihayet nişancıya bağlı divan kâtipliği ile Başdefterdara bağlı maliye kollarının nasıl profesyonel uzmanlık sahaları olarak ayrıştığını ele alacağız.

A. XVI. Yüzyıl’a Kadar Osmanlı Kalemiye Sınıfının Yapısı

Osmanlı bürokrasi kurumunun ulaşılabilir tarihi, büyük ölçüde Fatih Sultan Mehmed devri ile başlamaktadır. Kuruluş devrinde de vergi sayımları yapılmakta, defterler tutulmakta ve resmi yazışma metinleri hazırlanmaktaydı. Fakat bu görevleri icra eden makamlar ya da onların 1453’ten önceki sahipleri hakkında yeterince somut bilgiler henüz bulunmamaktadır. Mevcut kaynaklar ışığında, Fatih öncesi dönem için ancak iki makamın, başdefterdarlığın ve nişancılığın, varlığını teyit edilebilmektedir⁵⁹.

Makam sahiplerinin hikâyelerini takip edebildiğimiz Fatih Sultan Mehmed’in devrinde ise Osmanlı Devleti’nin merkezi bürokrasisi, XVII. yüzyılda ulaşacağı kurumsal karmaşıklıktan hala çok uzaktı. XV. yüzyılda Osmanlı yönetici sınıfı temelde kılıç ehli (seyfiye) ve ilim ehlinde (ilmiye) oluşuyordu. Bu iki sınıf da keskin bir çizgiyle birbirinden ayrılıyordu. Kalemiye mesleğinin kapsamına giren kâtiplik ve maliye sahaları mesleki açıdan uzmanlaşmamış ilmiye mensuplarınca yürütülüyordu. Fatih Sultan Mehmed, II. Bayezid ve I. Selim dönemlerinin başlıca bürokratları incelenerek Osmanlı bürokrasisinin nasıl işlediği ana hatlarıyla anlaşılabilir. Bu bilgiler ışığında 1453 ile 1520 arasına bakıldığında Osmanlı bürokrasisinin henüz tam gelişmemiş ve dallarının pek farklılaşmamış olduğu görülmektedir.

⁵⁷ XVII. Yüzyıl boyunca Avrasya genelinde gerçekleşen siyasi, iktisadi ve toplumsal karışıklık ve istikrarsızlık için kullanılan terimdir. Bu kriz sonucunda feodalizm, aynı ekonomi ve süvari orduları gibi Ortaçağ kurumları büyük ölçüde ortadan kalkarak yerlerini bürokrasi, parasal ekonomi ve ateşli silahlara dayanan ordular gibi Yeniçağ’a egemen olan yapılarına bırakmışlardır.

⁵⁸ Şahin, age, s. 19.

⁵⁹ Halil İnalçık, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar 1**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1954, s. 87.

Bunun yerine iki baş makam sahibinin kişisel dairelerinin egemen olduğu gevşek bir yapı mevcuttur. Bunlardan nişancı divan işlerine bakmakta, başdefterdar ise imparatorluğun maliyesini yönetmektedir⁶⁰. Nişancı, kurumsal düzeyde defter emininin üstü olması sebebiyle mali konularda da bazı gözetim görevleri taşımaktadır.

Bu dönemde, merkezî bürokrasinin iki ana kolunun zirvelerini teşkil eden nişancılık ve başdefterdarlık makamları dahi birer uzmanlık sahası olarak görülüyor ve mesleki açıdan uzmanlaşmamış kadılar ve müderrisler tarafından yürütülüyordu⁶¹. Dolayısı ile ne kâtiplik ne de maliye bürokrasisi henüz ilmiyeden bağımsız bir kariyer sahası olma hüviyeti kazanmamışlardı. Nişancıları yetiştirecek kalemiye büroları henüz kurumsallaşmadığından bu makama doğrudan medreseden atamalar yapılmaktaydı. Dahası bu dönemde bir kişi maliye ve kâtiplik kariyerlerinin zirvelerini teşkil eden başdefterdarlık ve nişancılık görevleri arasında da gidip gelebilirdi. Zira XVII. yüzyılda kesin bir şekilde divan kâtipliği ve maliye olarak dallara ayrılacak bürokratik kollar XV. ve XVI. yüzyıllarda hala tek bir meslek yolu olarak kabul ediliyordu. Bu dönemde divan ile maliye işlevleri arasında ayrıma pek yer verilmiyor ve iki kariyer dalı için de benzer eğitsel nitelikler aranıyor. Üstelik söz konusu dönemde yüksek bürokrasiye uygun aday sayısının azlığı, aynı kişinin ihtiyaç halinde nişancı ve başdefterdarlık görevlerine getirilmesine olanak tanıyordu.

Bürokrasi içerisindeki yalınlığın ve farklı görev alanları arasındaki geçişliliğin erken tarihli bir örneği Tursun Bey'dir. Tursun Bey, yüksek konumdaki bir askeri aileden gelmiş ve Fatih döneminin önemli tarih yazarları arasında yer almıştır. Tımar sahibi olmakla birlikte medrese eğitimi de gören Tursun Bey, Fatih döneminde divan-ı hümayun kâtipliği, defterdarlık, ardından Anadolu tımar ve zeamet defterdarlığı ve sonunda da başdefterdarlık yapmıştır. Böylelikle Tursun Bey, XVII. yüzyıla gelindiğinde birbirinden ayrı kariyer kollarını teşkil edecek olan farklı mevkilerde sırasıyla yer almıştır. Bu durum, Osmanlı bürokrasisinin XV. yüzyılda hala şahsiyetlere dayandığını ve padişahların güvendikleri kişileri esnek bir şekilde farklı mevkilerde görevlendirebildiklerini göstermektedir⁶².

XV. ve XVI. yüzyıllarda bürokrasi içerisindeki esnek yapının bir diğer delili de Fatih Kanunnamesi'dir. Bürokrat atamalarını ve protokol düzenini kurallara bağlayan Fatih Kanunnamesi, nişancılık makamı için Rumeli defterdarlığı veya kapı defterdarlığı yapmış bir adayın uygun olduğunu belirtir. Fakat Fatih Kanunnamesi'nde divan protokolünde defterdar

⁶⁰ İsmail Özçelik, *Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s. 177.

⁶¹ Fleischer, age, s. 224.

⁶² Fleischer, Age, s. 225.

nişancıdan öndedir⁶³. Protokolde önde olan bir makamdan, daha düşük bir makama terfi kavramı ilk bakıldığında aykırılık gibi görünse de bu durum XV. ve XVI. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinin farklı uzmanlık kolları arası geçişe izin veren esnek yapısının bir sonucudur. Çünkü imparatorluğun idaresinde nişancılık ve başdeftardalık o kadar önemli makamlardı ki, bu makamlara atanan bürokratların sarayın güvenini kazanmış özel kişiler olması isteniyordu. Fakat aday sayısının azlığı ve bürokrasisinin yalınlığı sebebiyle XV. ve XVI. yüzyıllarda bu makamlar için önceden belirlenmiş kariyer çizgileri ve protokol kuralları her zaman uygulanamıyordu. İhtiyaç anında sarayın güvenini kazanmış bir bürokrat nişancılıktan defterdarlığa veya defterdarlıktan nişancılığa atanabiliyordu. Örneğin Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerinin üst düzey bürokratlarından Fenarizade Ahmed Çelebi ve Feylesufzade Ahmed Çelebi başdeftardalıktan sonra nişancılığa atanmışlardı. I. Selim döneminde ise Cezerizade Safi Çelebi ve Hocasade Mehmed Çelebi önce nişancı, ardından başdeftedar sonra yeniden nişancı olmuşlardı. Görüldüğü üzere XV. ve XVI. yüzyıllarda nişancılarla başdeftedarlar arasında önemli bir hiyerarşik fark gözetilmiyordu. Zaten köken itibarıyla hemen hepsi ilmiye mensubuydu ve kalemiye henüz bağımsız bir kariyer yolu değildi. Kalemiye sahasında çalışan bürokratlar Divan-ı hümayuna bağlanmış eğitilmiş küçük bir zümre olmanın ötesine geçemiyordu⁶⁴.

B. XVI. Yüzyıl'da Osmanlı Kalemiye Sınıfının Geçirdiği Dönüşüm

Yukarıda ele aldığımız bürokrasideki esnek ve geçişken yapı Kanuni Sultan Süleyman devrinde değişmeye başladı. Bu dönemde de birçok kişi divan ve maliye hizmetleri arasında gidip gelse de atamalar sırasında adayların önceki görev sahalarına dikkat edilmeye başlanmıştı. Sultan Süleyman döneminde, yalnızca bir kişi hem nişancılıkta, hem başdeftardalıkta bulundu. Nişancılar ilmiyeyle olan aile ve eğitim bağlarını korumakla birlikte, artık kalem eğitiminden de geçmek ve nişancılığa reisülküttaplıktan yükselmek zorundaydılar⁶⁵; reisülküttaplık makamı Sultan Süleyman'ın ilk saltanat yıllarında nişancılığa yardım sağlamak amacıyla oluşturulmuştu⁶⁶.

⁶³ Fleischer, age, s. 223.

⁶⁴ Fleischer, age, s. 227.

⁶⁵ Kanuni devrinden sonra nişancılığa dışarıdan bir tek atama atama yapıldı; o da III Murad döneminde yalnız bir yıl nişancılık yapan Muallimzade Mahmud Efendi idi.

⁶⁶ Şahin, age, s. 25.

Kalemiyenin bağımsız bir meslek sınıfı olarak ortaya çıkışında reisülküttaplık özel bir öneme sahipti. Zira reisülküttaplık kalemiye memurlarının kariyerlerinde kritik bir eşiği temsil ediyordu. Bu eşiğe ulaşanlar ya doğrudan nişancılığa yükseliyor ve böylece profesyonel nişancı oluyor, ya da defterdar saflarına katılıyorlardı. Fiilen nişancılığa ya da yüksek maliye görevine geçit veren reisülküttaplık, XVI. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde oldukça büyük önem kazanmış ve kalemiyedeki uzmanlaşmanın somut bir neticesi olmuştu. Fakat reisülküttaplığın kalemiye kariyerindeki stratejik yeri hiç te beyhude değildi. Bütün tayin tevcih beratları, idari emirler ve hükümler divan-ı hümayuna sunulmadan önce reisülküttap tarafından incelenirdi. Bütün dış yazışmalar ve yabancı elçilerle yapılacak ön görüşmeler yine reisülküttap tarafından yürütülürdü⁶⁷. Bu görevlerinden dolayı reisülküttap, nişancı ve başdefterdar ile birlikte imparatorluğun en önemli üç bürokratından biriydi⁶⁸ ve yeni yükselen Osmanlı kalemiye sınıfının kabiliyet ve erdemlerini temsil etmekteydi.

Kanuni devrinde belirginleşmeye başlayan bürokrasideki uzmanlaşma eğilimi, maliye sahasında daha açık bir şekilde görülmekteydi. Bu dönemdeki başdefterdarların yaşam öykülerine baktığımızda, çok azının ilmiye ile ilişkisi olduğu, ilmiye kökenli olanların dahi sahada engin deneyimler edindikten sonra bu göreve geldikleri anlaşılıyor. İlmiye dışından gelen çoğunluğun ise medrese eğitimi olmadığı gibi ulema aileleri ile güçlü bağları da yoktu. Bu kişiler doğrudan doğruya maliye kalemlerinde deneyim kazanarak başdefterdarlığa yükselmişlerdi⁶⁹.

XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde, bürokrasinin üst kademelerinde gözle görülür hale gelen uzmanlaşma eğiliminin özellikle maliye sahasını etkilemesinin önemli bir sebebi de XVI. yüzyılın ortalarından sonra imparatorlukta önemli maliye görevlerinin sayısında yaşanan artıydı. Özellikle de vilayet defterdarlıklarının çoğalmasıyla beraber maliye bürokrasisinin hacmi ve ülke genelindeki etkinliği hızla arttı. Bu süreçte vilayet defterdarlıklarına, doğrudan başdefterdara sorumlu defterdarlar atanmakta, onlarında emrinde eyaletlerdeki mali işleri yöneten nazır-ı emval isimli memurlar ve mukataa gelirlerini takip eden mukataacılar bulunmaktaydı⁷⁰. Buna karşılık uzmanlaşmış divan kâtipleri ancak reisülküttabın emrinde çalışmayı ya da ardılı olmayı umabilirdi. Bu sayı da oldukça kısıtlıydı, Kanuni Sultan Süleyman döneminde merkeze bağlı divan kâtibî sayısı 18 ila 25 arasında değişmekteydi. Bu

⁶⁷ Özçelik, age, s. 183.

⁶⁸ Devlet işleyişindeki hayati konumuna rağmen, reisülküttap hiyerarşide nişancı ve başdefterdarın oldukça gerisindeydi. Divanda sadra oturamaz ve padişaha arza giremezdi.

⁶⁹ Fleischer age, s. 228.

⁷⁰ Baki Çakır, **Osmanlı Mukataa Sistemi**, Kitapevi yayınları, İstanbul, 2003, s. 22-23.

sayı üst düzey bürokratların kişisel maiyetlerinde bulunan yardımcılar ile yükselse de maliye kadrolarının hacmini geçemiyordu⁷¹. Dahası eyaletlerdeki defterdarlar askeri-idari konularda söz sahibi oluyor, seyfiye mensupları ile yakın ilişkiler kurabiliyorlardı. Tüm bu gelişmeler maliye bürokrasinin hızla itibar kazanmasına ve gelişmesine olanak tanımıştı.

XVI. yüzyılda bürokraside gerçekleşen uzmanlaşma eğilimi, maliye ve divan kâtipliği sahalarının da birbirlerinden ayrılmasıyla neticelenmişti. Bu süreçte, özellikle yüksek bürokrasi atamalarında maliye ve kâtiplik arasındaki geçişler azalmış, adayların önceki çalışma yerlerinin aynı sahada olmasına özen gösterilmişti. Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra bürokrasideki uzmanlaşma eğilimi daha da güçlendi. Bir istisna dışında maliye sahasından nişancılığa atama görülmezken, ilmiye sınıfının da nişancılık makamı üzerindeki etkisi zayıfladı ve ilk kez ilmiyeye ilişkisi olmayan iki kalemiye memuru doğrudan doğruya reisülküttaptlıktan nişancılığa atandı. Dolayısı ile XVI. yüzyılın ikinci yarısında bürokratik makamlar arası hiyerarşi henüz katılaşmamış olsa da, kalemiyenin her iki dalında da kesin bir profesyonelleşme görülmekteydi.

C. Kalemiye Mensuplarının Toplumsal Kökenleri

Kanuni Sultan Süleyman döneminde kalemiyenin bir bütün olarak başlı başına bir meslek yolu haline gelmeye başlaması ve kaynaklandığı ilmiyeden bağımsızlaşması, daha önceleri devlet hizmetine girme ve toplumsal ilerleme umudu olmayan farklı gruplar için yeni fırsatlar yaratmıştı. Özellikle farklı etnik ve toplumsal kökenlerden gelen Müslümanlar için eski düzende devlet hizmetine girmenin tek yolu medrese eğitimi olarak müderris ya da kadı olarak ilmiye sınıfına katılmaktı. Bu tür görevlerin sayısı ise kanunla ve katı bir hiyerarşiyle sınırlanmıştı. Buna karşılık genişleyen kalemiye, çok sayıda yetişmiş okur-yazar kâtip ihtiyacı yaratmaktaydı. Ailesi ilmiye kökenli ve kendisi de medrese eğitimi almış olsa dahi hırslı adaylar için kalemiye, ilmiyeden daha parlak bir kariyer vaat edebiliyordu. Çünkü ilmiye bürokrasisinin katı kuralları ve sınırlı kadroları, yüksek mevkilere ulaşmayı oldukça güçleştirmekteydi. Fakat kâtiplerin hızla yükseldikleri ve imparatorluk idarecilerinin sağ kolları oldukları bir dönemde kalemiye mesleği hırslı adaylar için parlak bir gelecek vaat ediyordu⁷². Örneğin; Kanuni devrinin ünlü nişancısı Celalzade Mustafa, XV. yüzyılın koşulları altında yaşasaydı babası gibi bir kadı yahut müderris olmayı tercih edebilirdi. Fakat orta gelirli kadılıkların ötesine

⁷¹ Fleischer age, s. 226.

⁷² Şahin, a.g.e, 25.

ulaşamayan babasının aksine, Mustafa kâtiplik kariyeri sayesinde bürokraside hızla yükselmiş ve henüz yirmili yaşlarında sadrazamlarla ve hatta padişahlarla birlikte çalışma fırsatı edinmişti. Nitekim, Celalzade Mustafa da kariyer tercihini nasıl verdiğini kendi eserinde dile getirmiş ve gerek gelir seviyesi açısından, gerekse güvenilir bir kariyer sağlaması açısından kâtipliğin müderrislikten ve kadılıktan üstün olduğunu ifade etmiştir⁷³.

Kalemiye sınıfının teşekkülüyle beraber profesyonel eğitimin önemi de giderek artmaktaydı. Böylelikle önceki sistemde toplumsal hareketliliği kısıtlanmış kesimler için de genişleyen bürokrasi içinde kariyer edinme fırsatları ortaya çıktı. Bu durum ailesi ulemadan olmayan hatta medrese eğitimi almamış gençler için önemliydi. Zira müderrisliğin ve kadılığın aksine kâtipliğe aday olmak için okuryazarlık ve yetenek yeterliydi. İlmiyeden ya da devşirme soyundan gelmek kâtiplik mesleğine girmeyi kolaylaştırırsa da bir önkoşul değildi. Dahası bir kâtibin ailesinde ilmiye kökenli fertlerin olmaması yüksek kademelere gelmesine engel değildi. İtibarlı medreselerden gelen öğrenciler bürokrasiye girdiğinde doğal olarak saygı görüyor ve dile olan hâkimiyeti ve üslup bilgisi sebebiyle az eğitilmiş bir kâtibin önünde işe başlıyordu. Fakat bu üstünlük kâtiplik kariyerinin sadece ilk basamaklarıyla kısıtlı kalıyordu. Çünkü mesleğinde yükselmek için tüm adaylardan belirli bir profesyonel ustalaşma bekleniyordu. Bu yüzden de okuryazar ve yetenekli bir Müslüman genç, eğer kâtiplik mesleğinin gerektirdiği becerileri medrese dışında edindiyse, medrese eğitilmiş bir gençle benzer koşullarda bürokraside yükselme imkânı buluyordu.

Toplumsal hareketliliğe izin vermesi açısından maliye sahası kâtiplikten bile esnekti. Hatta XVI. yüzyılın sonlarında bu saha ilmiyeden gelmeyen Müslümanlara özgü bir meslek yolu olmaya başlamıştı. Maliye sahasına giren bir şakirt, girdiği kalemde çıraklık yaparken kariyerinde yükselmek için gereken çeşitli becerileri iş üzerinde çalışarak kazanıyordu. Giderek karmaşıklaşan ve büyüyen Osmanlı bürokrasisi ise gün geçtikçe daha çok sayıda uzman bürokrata ihtiyaç duyuyordu. Bu noktada bürokratik işleyişe hâkim ve mesleğinde uzmanlaşmış şakirtler terfi imkânı buluyordu⁷⁴.

Maliye kolunun divan kâtipliğinden daha hızlı bir şekilde ilmiyeden kopması ve bağımsızlaşması, bu sahanın gerektirdiği becerilerdi. Kâtiplikte yüksek makamlar için adayların dili kullanmada maharetli olmaları ve okuyucuları etkileyecek bir üslup geliştirmeleri

⁷³ Celalzade Mustafa Çelebi, **Kanuni'nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ ve Kanuni Sultan Süleyman**, Kariyer Yayınları, 2011, İstanbul, s. 65, eser Celalzade'nin "Tabakatül Memalik ve Dercatül Mesalik" isimli eserinin sadeleştirilmiş bir baskısıdır.

⁷⁴ Fleischer, age, s. 227.

gerekmekteydi. Bunu geliştirmek için ise, edebi klasiklere ve dilin inceliklerine hâkim olmak önemliydi. Medrese eğitimi bu noktada öne çıkmakta; adaylara İslam klasikleri ve dilin incelikleri hakkında üstünlük sağlamaktaydı. Bu yüzden de divan kâtipliği sahası ilmiye ve medrese eğitimi ile olan bağlarını bir miktar korumaktaydı. Buna karşılık maliye sahası için ancak tecrübeyle gelişecek kabiliyetler daha önemliydi. Özellikle ekonomik bunalım dönemlerinde devletin uzman maliyecilere olan ihtiyacı artmaktaydı. Böyle durumlarda mali bürokrasideki atamalar adayların eğitim geçmişinden ziyade mesleki becerileri dikkate alınarak yapılmaktaydı. Bu durum da maliye mesleğinin ilmiyeden bağımsız bir uzmanlık sahası olarak ortaya çıkmasını sağlamaktaydı⁷⁵.

İlmiye dışından kalemiyeye katılan toplumsal grupları saptamak kolay değildir. Çünkü Osmanlı devlet adamları kayda değer bir medrese eğitimine ve ailevi kökene sahip değillerse, hayat hikâyelerini kaleme alırken bürokratik öncesi geçmişlerinden bahsetmeme eğilimindedirler. Fakat mevcut yaşam öykülerinden yola çıkılarak kalemiye saflarına yeniçeri ocağından ve hatta şehirlerde yaşayan varlıklı tüccar ve esnaf çocuklarından katılım olduğu öne sürülebilir. Yeniçeri ocağından ünlü bir örnek, Şehzade Mustafa'nın katli üzerine yazdığı bir mersiye sonucu, sarayın ve sadrazam Rüstem Paşa'nın gazabına uğrayan Yahya Bey'dir. Gelibolu Mustafa Âli'nin yazdıklarına göre Yahya'nın yeniçeri olan babası, oğlunu yeniçeri kâtibine şakirt olarak ocağa yazdırmıştır. Yahya Bey daha sonra maliye alanında kendini geliştirerek evkafta müteveli olarak çalışmıştı. Fakat Şehzade Mustafa'nın katlinden sonra gösterdiği muhalif duruş sebebiyle meslek yaşamı sona ermiřti⁷⁶.

Kalemiye sınıfının teşekkülünde varlıklı insanların da çocuklarını kalemiyeye parayla sokmaları mümkündür. Zira genişleyen ve seyfiye ya da ilmiye gibi gelenekleri ya da katı gereklilikleri olmayan kalemiye sınıfı çocuklarını devlet hizmetine sokmak isteyen insanlar için en iyi tercihti. Acemi kâtipliğe kabul edilmenin en temel koşulu, Osmanlı Türkçesi'ni belli bir düzeyde okuyup yazabilmektir. Fakat medrese eğitimi görmeyen insanların bu okuryazarlık seviyesini elde etmeleri, şehirlerde yaşayan orta gelirli insanların da belli bir eğitim alabildiklerini göstermektedir. Bu durum kalemiye sınıfının oluşumunda şehirlerde yaşayan orta halli Müslüman ahalinin önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır⁷⁷.

⁷⁵ Fleischer, age, s. 230.

⁷⁶ Gencay Zavotçu, "Bir Ölümün Yankıları ve Yahyâ Bey Mersiyesi", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** Sayı 33, Erzurum, 2007.

⁷⁷ Fleischer age, s. 232.

III. KALEMİYE MENSUPLARININ EĞİTİMİ

Yukarıda ele aldığımız üzere erken modern dönemin koşulları tüm Avrasya genelinde kâtiplerin ve maliye bürokratlarının yükselişine zemin hazırlamıştı. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nde ise, daha önce ilmiye mensuplarınca yürütülen görevler medrese eğitiminden bağımsız uzmanlık sahaları haline gelmişti. Böylece kalemîyeyi oluşturan makamlar kurumsallaşarak kendi uzman kadrolarını yetiştiren profesyonel meslek kollarına dönüşmüştü. Bu bölümde ise kalemîye mensuplarının nasıl yetiştiğini, diğer meslek kollarından farklı olarak hangi bilgi türlerine ulaşabildiklerini kısaca ele alacağız.

A. Kalemîye Eğitiminin Kaynakları

İslam dünyasında bilginin ne olduğunu ve nasıl edinilebileceği konusunda farklı ekoller bulunmaktadır. Bu bilgi türlerinden felsefe, İslam'ın ilk yüzyıllarında sadece siyasi fikriyatı değil, genel olarak İslami düşünce hayatını derinden etkilemeyi başarmıştı. Başta varoluş ve ahlak olmak üzere çeşitli meseleleri akıl yürütme yoluyla izah etmeye çalışan felsefe, sonraki yüzyıllarda büyük eleştirilere maruz kalmış ve düşünce hayatında varlığını korumakla birlikte İslam'ın ilk yüzyıllarındaki etkisini yitirmiştir⁷⁸. İslam düşüncesinde öne çıkan bir diğer bilgi türü de özellikle mutasavvıflar arasında yaygın olan irfandı. Kişinin kendisini ve yaratıcısını tanıması üzerine kurulan bu yaklaşım sezgi ve tefekkür üzerinden bilgiye ulaşmaya çalışmaktaydı⁷⁹. İslam dünyasında etkili olan başka bir bilgi türü ise, ulemanın akılcı bilgi kavramı olan ilimdi. Dünyevi ve uhrevi bilgiyi enine boyuna kavramayı ve bilmeyi amaçlayan bu yaklaşım çerçevesinde medrese sistemi ve ilmiye sınıfı meydana gelmişti⁸⁰. İslam düşünce dünyasında ortaya çıkan bir diğer önemli bilgi türü de, dünyevi yazılı kültürü meydana getiren adap bilgisiydi. Bu bilgi türünün en büyük anıtları edebiyat alanındaydı. Adaba dair eserler çağlar boyunca geniş okuyucu kitlesi bulmuş ve takip edilmişti. Osmanlı Devleti'nde ise adabın başlıca uygulanma mekânı kalemîye idi. Bu kültürün temsilcilerinin çoğu da kâtiplerdi⁸¹.

⁷⁸ Mahmut, Kaya, "Felsefe maddesi" *DiA* c, 13 s. 316.

⁷⁹ Süleyman, Uludağ, "marifet maddesi" *DiA*, c,28, s.54.

⁸⁰ İlhan, Kutluer, "ilm maddesi", *DiA* c22, s.110.

⁸¹ Findley, *Kalemîyeden*, s. 36.

Kalemiye sınıfının dünyevi yazılı bilgi, adap ile yetişmesi onu diğer sınıflardan farklı kılıyordu. Kalemiye mensupları bir yandan ilimde, yani bütün Müslümanların dini eğitim mirası olan Kuran, hadis, tefsir, fıkıh gibi sahalardan beslenirken, bir yandan da adaba dair eserlere ulaşabiliyorlardı. Bu eserler ana hatlarıyla üç kategoriden oluşuyordu. Bunlardan ilki, “edebül küttab” denilen ders kitaplarıydı. Bu kitaplarda, bir kâtibin eğitimi ve ustasına hizmet ederken sahip olması gereken vasıflar üzerinde durulurdu. İkinci önemli kategori, mecmua denilen ansiklopedik çalışma tarzındaki eserlerdi. Bu eserlerde resmi belgelere, mektuplara, antlaşmalara, protokollere ve mesleğin diğer teknik detaylarına ilişkin örnekler bulunurdu. Bu eserler sayesinde kâtipler fıkıh, matematik, optik, astroloji, tıp, ahlak ve devlet idaresiyle ilgili tamamlayıcı bilgilere ulaşabiliyorlardı. Üçüncü kategori ise, “münşeat” adı verilen ve ortak Müslüman terbiyesini oluşturan İslam kültürü yazılarına dair kapsamlı derlemelerden oluşurdu. Bu türdeki eserler, ünlü kâtipler ile devlet adamlarının içerikleriyle olduğu kadar üsluplarıyla da incelenmeye değer yazılarından meydana gelirdi⁸². Bu eserler kalemiye mensubu olarak padişahın maiyetindeki bir kişinin başından geçenleri, kariyerindeki iniş-çıkışları öğrenmek açısından idealdi.⁸³

Adap adı verilen dünyevi bilgi, sadece yazılı kültürden ibaret değildi. Adap bilgisine sahip birisi (edip), seçkin mekânlarda, toplumsal ve siyasî ilişkilerinde doğru ve yerinde davranma yetisine sahip olmalıydı. Bu yetenek ise entelektüel düzeyi yüksek kişilerle bir araya gelinerek ve tecrübe edinilerek kazanılmaktaydı. Adap sahibi devlet adamları tarafından oluşturulan meclislerde (kübera ve zürefa meclisleri) incelenmiş davranışlar sergilenmekte ve şiir ve nesir örnekleri konuşmaların içinde yerli yerinde kullanılmaktaydı. Bu ortamlara katılan genç kâtipler, adap bilgilerini yaşayarak geliştirmekteydiler. Bu bağlamda adap bilgisine erişerek, merkezî bürokrasi mensupları toplumun diğer kesimlerinden kolaylıkla ayırt edilebilen seçkinlere dönüşmekteydiler. Adap bilgisi gereği kalemiye mensupları İslam kültürünün yanı sıra kadim Arap, Fars ve Helen kültürlerinin siyaset düşüncelerini, edebi eserlerini ve tarihlerini tanıyorlardı. Böylelikle genç kâtipler dini ilimlerin yanı sıra edebiyat, hikmet, hitabet ve kitabet gibi alanlarda donanımlı fertler haline geliyordu⁸⁴.

⁸² Örneğin Feridun Bey ve Koca Ragıp Paşa'nın münşeatları, bu ünlü devlet adamlarının tecrübelerini içerdiğinden genç bir kalemiye bürokrati için önemli bilgiler barındırmaktaydı.

⁸³ Aksan, age, s.13.

⁸⁴ Yeşil, **Ebubekir Ratip Efendi**, s. 13-20.

B. Eğitim Süreci

Önceki bölümde bahsettiğimiz üzere, kâtiplik mesleğine çırak olarak girenler arasında ilmiye kökenli yahut orta sınıf şehirli tabakaya mensup gençler çoğunlukta idi. Zengin aileler çocukları için özel hoca tutabilmekteydi. Böylece genç kâtip adaylarının eğitimi kalemiyeye girmeden önce de başlayabiliyordu. Bir çocuk 10-12 yaşlarında çıraklığa başlayabilirdi, o zamana kadar da zaten yukarıda bahsettiğimiz gibi evde veya mahalle camiinde geleneksel İslami ilimler konusunda ders görmüş oluyordu⁸⁵. Çırak, genellikle hacedandan bir kişi olan deneyimli bir kâtip ve öğretmenin yanına verilirdi. Kâtip olacak çocuk, dairedaki işine hocasıyla karşı karşıya oturmakla başlardı. Bu yakınlık sayesinde, hocasının yazdığı, çizdiği ya da söylediği her şeyi izleyebilmekteydi. Kâtiplik için gerekli olan mesleki becerileri kazandıkça, hocası ona giderek daha da zorlaşan işleri emanet ederek, tecrübe kazanmasını sağlardı⁸⁶.

Genç kâtip, çıraklık ederken bir yandan da eğitimini sürdürebiliyordu. Devlet dairelerinde işgünü sabahın geç saatlerinde başladığı için genç kâtipler medreselerde verilen dersleri izleme olanağını buluyorlardı. Bazı genç kâtipler ise benzer bir şekilde Farsça'nın ve başka konuların öğretildiği derviş dergâhlarına devam edebiliyorlardı. Kâtipler ayrıca İstanbul'un dört bir yanına dağılmış vakıf kütüphanelerine gidebiliyorlardı. Devlet adamları arasında bu tarz vakıflar vasıtasıyla kütüphaneler kurmak bir gelenek haline geldiğinden, genç bir kâtip için İstanbul'un farklı yerlerinde böyle bir kütüphaneye erişmek mümkündü. Ayrıca çoğu üst düzey bürokrat konaklarını büyük oranda siyaset, edebiyat ve tarih mahfillerine çevirmişti. Bu konaklarda genç misafirler iyi karşılanıyor, yemek yiyor ve sohbetlere katılıyorlardı⁸⁷. Konaklarda kurulan bu *kübera ve zürefa* meclislerinde şiir ve nesir okunuyor, genç yetenekler cömert bahşişlerle ödüllendiriliyordu⁸⁸. Böyle bir eve düzenli gidip gelen bir genç, meclise katılan devlet adamlarının engin tecrübelerinden faydalanabiliyordu. Genç kâtipler için ünlü devlet adamlarıyla tanışmak ve onların meclislerine dâhil olmak büyük bir

⁸⁵ Aksan, age, s.52.

⁸⁶ Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babiâli 1789-1922**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, İstanbul, s. 111.

⁸⁷ Findley, **Kalemiyeden**, s. 57.

⁸⁸ Halil İnalçık, **Şair ve Patron**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2003, s. 73.

övünç kaynağıydı⁸⁹. Tüm bunlara ek olarak genç memurlar devlet dairelerinde bürokratik işleyişe doğrudan tanık oluyor ve buralarda tecrübeli devlet adamlarıyla gerçekleştirdikleri çalışmalarla kendilerini yetiştirme fırsatı buluyorlardı. Bu zengin kültürel ortam sayesinde genç bir kâtip; medreseden kütüphaneye, dergâhtan konağa gezerek kendisini çok farklı alanlarda yetiştirebiliyordu⁹⁰.

Kâtipliğe terfi etmek, yazı yazma becerilerinde başarıya bağlıydı. Fakat kâtipliğe terfi ettikten sonra da kalemiye bürolarında, memurlar Türkçe'yi kullanma ve yazı sanatları alanında yetişmeye devam ederlerdi. Kâtipler mahlaslarını kalemlerde alır veya kendilerini burada bir mahlas verilirdi. Mahlas şairlikte belli bir başarı düzeyine erişildiğini ya da saraydaki sufi edebiyat çevrilerine dâhil olunduğunu göstermekteydi. Kalemlerde, isteyen bürokratlara Arapça, Farsça ve Türkçe'nin incelikleri üzerine eğitimler verilirdi. Böylelikle kalemiye bürokratları üslup ve adap açısından kendilerini toplumun diğer kesimleriyle kıyaslanmayacak seviyede geliştirdi. Bu geleneklerde öylesine aşırı bir mükemmelliğe ve çetrefillik düzeyine ulaşılabirdi ki, hırslı kâtipler devasa sözcük dağarcığına sahip olur ve çeşitli hat üsluplarında ustalığa erişirlerdi. İyi bir kâtip farklı resmi belgelerin hazırlanmasında kullanılan karmaşık üsluplu klişelere de hâkim olmalıydı. Bunun için de Arapça, Farsa ve Türkçe'den oluşan edebi Osmanlı Türkçesi'nde uzmanlaşması gerekirdi. Böylelikle kalemiye çalışanları onları toplumun geri kalanından ayıran seçkin bir üsluba sahip olurlardı⁹¹.

Kalemiye memurları için güçlü bir üslup sahibi olmak bürokraside yükselmek için gerekliydi. Bu gereklilik iki boyutlu; öncelikle divan kâtipliği sahasında yeterliliklerini göstermek için kâtipler güçlü bir üsluba sahip olmak zorundaydılar. Bir kalemiye bürokratu kendisine bir hami bulmak ve buna bağlı bir intisap ağına katılmak için de güçlü bir üsluba sahip olmak durumundaydı. Genç memurlar, yüksek bürokratlara ve hatta saraya olan sadakatlerini yazdıkları methiyeler ve zafernameler ile gösterirlerdi. Bir kâtip bürokraside yükselmek istediği zaman da talebini hamisine rafine bir üslupla iletmeye çalışırdı. Bu bakıma devlet adamları arasındaki yazışmalar çoğu zaman edebi değeri olan metinlere dönüşürdü⁹².

⁸⁹ Bu durumun bir örneğini Gelibolulu Mustafa Âli'nin gençlik yıllarında ünlü nişancılar olan Celalzade Mustafa ve Ramazanzade Mehmed Paşa ile kurduğu ilişkide görebiliriz. Gelibolulu Mustafa Âli, bir dünya tarihi niteliğinde olan *Kühü'l-Ahbar*'ı yazarken kendisini bu ünlü nişancıların fikri mirasçısı olarak görmüş ve onları bizzat tanımakla övünmüştür. Fleischer, **Kalemiyeden**, s. 29.

⁹⁰ Findley, **Kalemiyeden**, s. 57.

⁹¹ Findley, **Kalemiyeden**, s.37.

⁹² Fleischer, **Kalemiyeden**, s.45.

Sonuç olarak, Osmanlı kalemiye mensupları, farklı bilgi türlerine aynı anda ulaşabiliyor, küçük yaşlardan itibaren eğitim görüyorlardı. Azimli bir genç medreseden kütüphaneye, dergâhtan konağa gezerek kendisini çok farklı alanlarda yetiştirebiliyor, bürokratik işleyişe bizzat tanıklık ederek devlet tecrübesi ediniyordu. Bu ortam kalemiye mensupları arasında özgün üslup sahibi ve yüksek adap bilgisi olan seçkin yazarlar, devlet adamları ve düşünürlerin çıkmasına olanak veriyordu. Fakat bu eğitim düzeninin iki temel özelliği Osmanlı Devleti'ni XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa karşısında dezavantajlı duruma sokacaktı. Bunlardan ilki memurların eğitimi sürecinde üsluba verilen orantısız ağırlıktı. Edebi Osmanlıca'da uzmanlaşmak ve süslü bir üslup geliştirmek için harcanan çaba Batı'yla kıyaslanmayacak derecede fazlaydı⁹³. Üsluba verilen bu ağırlık çoğu zaman metinlerde aktarılmak istenen bilgi ve fikrin ötesine geçiyordu. İkincisi ise, sistemin son derece gevşek yapılanmasıydı. Kâtipler düzenli ve standart bir müfredat eğitimi görmüyorlar; medreseden kütüphaneye, dergâhtan konağa gezerken çok fazla zaman kaybediyorlardı. Böylesine yoğun bir çabayı ise sadece en çalışkan ve azimli adaylar sergiliyordu. Bu durum sistemin seçkin fakat kısıtlı sayıda insan yetiştirmesiyle sonuçlanıyordu. Kültürel seçkincilik, Osmanlı'ya özgü bir durum olmayıp kadim bir Ortadoğu mirası olsa da, XVIII. yüzyıldan itibaren artan Avrupa tehdidi, Osmanlı Devleti'nin konuya olan bakış açısını değiştirecekti⁹⁴. XVIII. yüzyılın sonundan itibaren yaptığı reformlarla hem memur sayısında bir artışa hem de memur profilinde bir standartlaşmaya gidecekti.

IV. KALEMİYE MENSUPLARININ DEVLET YÖNETİMİNDE YÜKSELİŞİ

XV. ve XVI. yüzyıllarda ilmiyeden koparak bağımsız bir meslek kolu olan kalemi sınıfı XVII. ve XVIII. yüzyıllardan devlet içerisinde giderek gücünü artırmıştır. Kalemiye bürokrasisinin XVII. ve XVIII. yüzyıllarda giderek güçlenmesi iki sebeple doğrudan ilişkiliydi. Birincisi, bürokratik devrim denilen merkezî bürokrasinin giderek güçlenme süreci, ikincisi ise Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde özellikle XVIII. yüzyılla beraber artan diplomasi ihtiyacıydı.

⁹³ Findley, *Kalemiyeden*, s. 37.

⁹⁴ Yeşil, *Ebubekir Ratıp Efendi*, s. 161.

A. Kalemîye Bürokratlarına Duyulan İhtiyacın Artması

Osmanlı Kalemîye Sınıfı'nın güçlenme süreci Kanuni Sultani Süleyman dönemine kadar uzanmaktadır. Bu süreçte öne çıkan ilk isimlerden biri 1534'ten 1566'ya değin nişancılık yapan ve "Koca Nişancı" unvanıyla da bilinen Mustafa Celalzade'dir. Celalzade, XVI. yüzyıl sonuna değin kullanılan belge biçimlerini ve diplomatik usulleri yerleştirerek resmi yazışma dilini oluşturdu. Osmanlı Devleti bu süreçte kanunlara tabi olan ve adalet dağıtan bir imparatorluk kimliği inşa etmekteydi. Bu kimlik inşası sürecinde Sultan Süleyman'a "Kanuni" lakabını kazandıran kanunların sistemleştirilmesi ve standartlaştırması çalışmalarında, Celalzade önderliğindeki kâtip sınıfı önemli bir rol oynamıştı. Celalzade Mustafa bu dönemde kanun hükümlerini şeriatın gerekleriyle uzlaştırmış böylece kanun ilkesinin meşrulaştırılmasını sağlamıştı. Dahası oynadığı bu rol sayesinde Celalzade, nişancının kanun konusunda en üstün otorite ve şeyhülislamın din dışı hukuktaki karşılığı olarak kabul edilmesine olanak tanımıştı⁹⁵.

XVI. yüzyılda kalemîye bürokratları Osmanlı yönetici kesimi içindeki en ufak grubu teşkil etseler de, yeni imparatorluğu tarif ve muhafaza eden hayli gür sesli bir zümreyi temsil etmekteydiler. Bu durumun en çarpıcı örneklerinden birini yine Celalzade Mustafa oluşturmaktaydı. Nişancı olarak bizzat kaleme aldığı ya da denetlediği belgelere ilaveten tarih ve siyasete dair eserlerinde imparatorluk ve bürokratik hüviyet üzerine düşüncelerini açıklayan Celalzade, kâtip sınıfının ümera önündeki zayıflığından endişe duymaktaydı. Celalzade'ye göre hür doğmuş ve iyi eğitilmiş kalem ehli imparatorluğu ümeradan daha iyi idare edebilirdi⁹⁶. Celalzade'nin bu fikirleri, kalemîye bürokratlarının imparatorluk idaresinde oynamak istedikleri rolün erken tarihli bir ifadesiydi.

Osmanlı Kalemîye Sınıfı'nın güçlenmesinin bir diğer nedeni de XVI. yüzyıldan itibaren etkili bir maliye teşkilatına giderek daha fazla ihtiyaç duyulmasıydı. Bu süreçte ordunun tımarlı sipahi gücünden ateşli silahlara sahip piyade gücüne dönüşmesiyle birlikte orduyu beslemenin ağır yükü merkezî hazinenin üzerine düşmüştü. Bu Osmanlı bütçesi için muazzam bir yük anlamına geliyordu. Devletten maaş alan bürokrat ve asker sayısı sürekli artarak XVI. yüzyılın sonunda 91 bine ulaştı. 1630 yılına gelindiğinde, ordu mensuplarına ödenen maaş hazine gelirlerinin %77'sine karşılık geliyordu.⁹⁷ Yılda dört kere ve üç ayda bir ödenen maaşlar için muazzam miktarda gümüş sikke dağıtılıyordu. Buna karşılık vergiler yıllık tahsil ediliyordu.

⁹⁵ Şahin, age, s. 17.

⁹⁶ Şahin, age, s. 19.

⁹⁷ Çakır, age, s. 62.

Dahası vergiler güneş yılına göre tahsil edilirken, maaşlar ay takvimine göre dağıtılıyordu. Bu durum ise 33 yılda bir vergi toplanmayan fakat maaş ödenen dönem olacağı anlamına geliyordu⁹⁸. Fiyatların sürekli arttığı ve iktisadi istikrarın bozuk olduğu bu ortamda Osmanlı Devleti eskisiyle kıyaslanmayacak şekilde güçlü bir maliye teşkilatına ihtiyaç duymaktaydı⁹⁹.

Maliye teşkilatının giderek artan iş yükünü karşılamak amacıyla yeni maliye memurları istihdam edilmişti. XVI. yüzyılda 65 olan maliye kâtibi sayısı XVII. yüzyılın ortasına gelindiğinde 200'e yaklaşmıştı. Bu süreçte bürokrasinin yapısı da değişmişti; zira cizye, avarız ve iltizamla uğraşan dairelerin sayısı artarken muhasebe ve muhaberât görevleri de yoğunlaşmıştı. Tımarlı sipahilerin azalmasıyla birlikte merkezden daha sıkı kontrol edilen bir vergi düzenine geçilmişti. Bu yeni düzende köylüler şikâyetlerini kadılara, hatta merkezî hükümete yapabiliyorlardı. Bu da sorunların çözümünde ve huzurun sağlanmasında maliye örgütünü daha önemli bir hale getirmişti. Maliye örgütünün kargaşa ve değişim dönemlerindeki sağduyusu ve becerisi, devletin meşruiyeti için hayati bir konuma gelmişti¹⁰⁰.

Maliye bürokrasisinin devlet içinde artan önemi ve etkinliği bu makama ulaşan bürokratların unvanlarından da takip edilebilir. Osmanlı idari yapılanmasında, yöneticiler sahip oldukları makamın yanında unvanlara sahip olurlardı. Bu unvanlar hiyerarşik olarak Bey, Paşa ve Vezir olarak ilerlerdi. Hiyerarşik sıralamayı göstermek için beyler kendi sancaklarına tek, paşalar çift, vezirler ise üç adet tuğ takarlardı. XVII. yüzyıldan itibaren başdeftardalık makamına gelen bürokratlara sık sık vezirlik unvanı verilmeye başlandı. başdeftardarlığın bu artan itibarı sonucunda XVII. yüzyılda Salih Paşa, Hazarfen Ahmed Paşa ve Sofu Mehmed Paşa gibi başdeftardalık kökenli bürokratlar sadrazamlığa yükselmişti¹⁰¹.

Kalemiye'nin serüveninde bir diğer önemli aşama kalem dairelerinin bazılarının saray dışında bulunan başka yerlere taşınması ve özellikle de 1654 yılında IV. Mehmed'in, Sadrazam Derviş Paşa için "Bâbîali" diye bilinen yeni bir merkez oluşturmasıydı. Geçmişte saraydaki sabah toplantılarında görüşülen konulardan arta kalan daha önemsiz işlerin görüşüldüğü sadrazamın ikinci divanı, burada hükümet meselelerinin tartışıldığı asıl merkez olmuştu. Özellikle 1718 yılında Damat İbrahim Paşa'nın sadarete gelmesini müteakip, Bâbîali devletin

⁹⁸ Çakır, age, s. 77.

⁹⁹ Linda T. Darling, "Kamu Maliyesi: Osmanlı Merkezi Yönetiminin Rolü", **Türkiye Tarihi 1603-1839**, ed. Suraiya Faroqhi, Kitapevi Yayınları, 2011, İstanbul, s. 154.

¹⁰⁰ Darling, Age, s. 156.

¹⁰¹ Baki Tezcan, **The Second Ottoman Empire**, Cambridge University Press, 2010, Cambridge, s. 16.

yeni yönetim merkezi olarak kurumsallaşmıştı.¹⁰² Buna karşılık saraydaki Divan'ın önemi de giderek azalarak sembolik bir hale gelmişti.¹⁰³

Yeni düzenlemeyle nişancı sarayda kaldı, törensel işlevlerini korudu ama reis üzerindeki etkin denetimini kaybetmişti. Başdefterdar ve defter emini ise Babîâli'nin dışın ama yakınında bulunan, kendilerine ait yeni birer merkeze sahip oldular. Bu durum kalemiyenin farklı kolları arasındaki kesin bir uzmanlaşmayı göstermekteydi. Kalemiyenin, Babîâli'nin kuruluşundan en karlı çıkan unsurları, Divan-ı Hümayun kâtipleriydi. Saraydaki eski İmparatorluk Divanı'ndan ayrılarak başkanları olan reisülküttapla birlikte Babîâli'ye geçtiler ve Divan-ı Hümayun Kalem Dairesi adı altında kurumsal bir yapıya kavuştular¹⁰⁴.

Babîâli'ye geçilmesiyle birlikte reisülküttabın sahip olduğu merkezi önem açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. Zira başlangıçta Babîâli'deki gerçek anlamdaki tek kalem dairesi olan ve onun yönetimi altında bulunan Divan-ı Hümayun Kalem, sadrazam için vazgeçilmez bir arşiv dairesi görevi görmüştür. XVIII. yüzyılın başında, reisülküttaba bağlı üç Divan-ı Hümayun kalem bulunuyordu; bunlar divan kalem¹⁰⁵, tahvil kalem¹⁰⁶ ve rüus kalem¹⁰⁷. Beylikçi, bu makamların üçünden birden sorumluydu ve doğrudan reisülküttaba rapor verirdi. Reisülküttap ve beylikçi, söz konusu kalemlerde yazılan evrakı gözden geçirip bunlara son şeklini veriyorlardı¹⁰⁸. Reisülküttap ve ona bağlı kâtiplerin, sadrazamla bu kadar yakın bir çalışma ortamı bulması, reisülküttaba bağlı dairelerin önemini ve itibarını arttırarak yeni terfi modellerinin gelişmesine sebep olacaktı. Babîâli'de sadrazamla intisap ağları kurabilen reisülküttaba bağlı kâtipler, önceki yüzyıllarda seyfiye mensuplarınca işgal edilen makamlara atanma fırsatı elde ederek “efendilikten gelme paşa” olabileceklerdi.¹⁰⁹

B. Diplomasinin Artan Önemi

Kalemiye sınıfının devlet idaresinde artan öneminin bir diğer sebebi, XVII. yüzyıldan itibaren diplomaside giderek artan tutum değişikliği idi. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren

¹⁰² Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s. 28.

¹⁰³ Findley, **Osmanlı**, s. 64.

¹⁰⁴ Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s. 27.

¹⁰⁵ Beylik kalem her türlü örfün, gayrimüslim toplulukların hukuki konumlarının ve kapitülasyonların tesciliyle görevliydi.

¹⁰⁶ Tahvil kalem, vezirlere, komutanlara ve ulemaya dirlikte beratlarını verilmesiyle ilgileniyordu.

¹⁰⁷ Rüus kalem ise başka kaynaklardan gelen gelirlerin dağıtılmasına bakıyor, hazine ve evkaftan maaş alanlar ile yeni mezun öğrencilere, ayrıca başka kategorilerden kişilere, bunlar kendilerine iş bulana kadar destek sağlıyordu.

¹⁰⁸ Aksan, age, s.24.

¹⁰⁹ Findley, **Osmanlı İmparatorluğu**, s. 66.

diplomasi ile savaşı birbirinin ayrılmaz parçası olarak gören “Dar’ül- İslam” kavramına sahipti. Dar’ül İslam’ın tüm dünyaya yayılması ülküsü daimi bir cihat ve gaza hareketini gerekli kıldığı için devletin ve hükümdarın seyfiye sınıfına dayanmasını bir zorunluluktu. Kuruluş yıllarında idareyi ellerinde tutan karizmatik padişahlar devletlerarası ilişkiyi çok basit bir teknikle idare ediyorlardı. Zira bu dönemde, Osmanlı Devleti, devletlerarası ilişkilerde diplomasiden ziyade askeri gücünü kullanmayı tercih ediyordu. Dış ilişkilerde yaşanan sorunların çözümü için askeri güce dayanılması sebebiyle müzakere süreçlerinde uzmanlaşmış müstakil bir bürokrasiye ihtiyaç kalmıyordu. Bu durumda, Osmanlı Devleti dış politikada kendi siyasetini, diğer ülkelere dayattığı bir “dikta” rejimini benimsiyordu¹¹⁰.

Osmanlı Devleti’nin diplomatik ilişkilerdeki geleneksel yaklaşımı 1606 yılında Habsburglarla imzalanan Zitvatorok antlaşması ile sarsılmıştı¹¹¹. Çünkü antlaşma için gönderilen Osmanlı komutanları ilk defa barış şartlarını muhataplarına kayıtsız şartsız kabul ettiremediler ve daha önce “Viyana Beyi” olarak adlandırdıkları Habsburg imparatorunu ilk defa “kayzer-imparator” olarak tanımışlardı. Dahası Habsburg temsilcileri ile bundan sonra yapılacak görüşmelerde, protokolde eşit olmayı kabul etmişlerdi. Fakat Osmanlı Devleti’nin dış politikaya ilişkin tutumu için asıl kırılma noktası 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması’ydı.¹¹² Karlofça Antlaşması’nda Osmanlı Devleti tarihinde ilk defa barış masasına askeri üstünlüğünden tamamen yoksun olarak oturmuştu. 1697 yılında Zenta muharebesinde Osmanlı ordularının kesin bir şekilde yenilmesi sebebiyle, Osmanlı Devleti’nin kendi barış koşullarını dayatabilecek bir askeri kuvveti kalmamıştı¹¹³. Bu durum karşısında Osmanlı Devleti geleneksel dış politika teamüllerini terk ederek, barış görüşmelerini yürüten heyetin başına ordu komutanını değil, reisülküttabı getirmişti¹¹⁴. Bu Osmanlı siyaset felsefesi açısından da kesin bir kırılma anlamına geliyordu; devletin kaderi artık seyfiyenin değil kalemiyenin ellerine emanet edilmişti.

Karlofça Antlaşması’yla birlikte, Osmanlı Devleti daimi gaza ve cihat ülküsünden ödün vererek askeri teşkilatın ön planda olduğu kadim imparatorluk yapısından vazgeçmekteydi. Böylelikle, imparatorluğun idaresinde Avrupa siyasetini yakından takip eden ve dengeleri gözetken kalemiye bürokratları büyük önem kazanmaya başlamışlardı. Karlofça Antlaşması’yla

¹¹⁰ Yeşil, Ebubekir Ratıp Efendi, s.16.

¹¹¹ Feridun M. Emecen, “Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zitvatorok Antlaşması ile İlgili Algılama ve Yorum Problemleri”, **The Journal of Ottoman Studies**, XXIX İstanbul 2007, s. 87.

¹¹² Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s. 18.

¹¹³ Rifa'at A. Abou-El-Haj, “Ottoman Diplomacy at Karlowitz”, **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 87, No. 4 (Oct. - Dec., 1967), s. 498.

¹¹⁴ Aksan, age, s.7.

birlikte reisülküttabın sorumlulukları ve emrindeki kadro dış ilişkileri kapsayacak şekilde hızla genişlemeye başlamıştı. Kısa süre içerisinde Avrupalılar reisülküttabı, bir tür hariciye nazırı ya da en azından kendi hariciye nazırlarına denk bir makam olarak kabul etmeye başlamışlardı. XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde İsveç elçisi İgnatius Mouradzea D’Ohsson reisülküttabı “hem dış işleri bakanı hem de devlet sekreteri ve şansölye”¹¹⁵ olarak tarif etmişti. D’Ohsson’un tarifi oldukça yerindeydi, zira reisülküttab ve ona bağlı otuz kadar Mektubî-i Sadr-Âli kâtibî devletin bütün sırlarına ortaktı. XVIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde reisülküttabın emrinde 150 kâtip bulunmaktaydı ve bu ekip bir yandan tainleri (ruhsat ve tımarları) dağıtıyor bir yandan da yabancı devletlerle olan ilişkileri yürütüyordu. Bu durum reisülküttabı, sadrazamla birlikte imparatorluğun en güçlü bürokratlarından biri haline getiriyordu.

Kalemiye bürokrasisinin güçlenmesi sürecinin sonucu olarak XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren kalemiye bürokrasinin toplam hacmi 1500 kişiye ulaşmıştı¹¹⁶. Bu sayısının büyük kısmını çoğu maliye bürolarında çalışan kâtipler oluşturuyordu. Kâtiplerin amiri durumunda olan hâceganlık rütbesinde ise 50 kalemiye bürokratu bulunmaktaydı. Kalemiyenin artan etkinliği sebebiyle hâceganlar arasına katılmak hırslı memurların hedefi haline gelmişti. Zira sadrazamlar ve imparatorluğun diğer yüksek idari görevlileri artık askeriyeden veya saray hizmetlileri arasından değil çoğunlukla hâceganlardan geliyordu. Paşa kâtipler denen hâcegan kökenli bu bürokratlar, valilikten, sadrazamlığa kadar çeşitli görevlere gelerek imparatorluk idaresinde askerlerin yerini alıyorlardı¹¹⁷.

Yukarıda ele almaya çalıştığımız üzere XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı kalemiye sınıfının hem hacmi genişlemiş hem de devlet içerisinde etkinliği artmıştı. XVIII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde devlet içinde gücünü pekiştiren kalemiye sınıfı, takip eden süreçte etkinliğini daha da artırarak imparatorluğun kaderinde hayati bir rol üstlenecekti. Böylelikle Avrupa tehdidi karşısında Osmanlı Devleti’nin değişen ihtiyaçlarına, seyfiye ya da ilmiyeden ziyade kalemiye mensupları cevap verebilecekti.

V. OSMANLI REFORM SÜRECİ VE KALEMİYE SINIFI

XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaşanan ıslahat sürecinde Osmanlı devletini meydana getiren bileşenler arasındaki güç dengeleri hızla değişmişti. Bu değişim sürecinde

¹¹⁵ “tout à la fois ministre des affaires étrangères, secrétaire d’Etat et chancelier”

¹¹⁶ Aksan, age, s. 28.

¹¹⁷ Aksan, age, s. 29.

kalemiye sahip olduğu dñyevi bilgiyi Avrupa'ya doğru genişleterek, devletin ihtiyaçlarına cevap verebilmiş ve idaredeki ağırlığını artırmıştı. Buna karşılık Osmanlı siyasetinin kadim unsurları olan seyfiye ve ilmiye sınıfları çağın ihtiyaçlarına cevap veremeyerek etkinliklerini yitirmişlerdi. Bu bölümde öncelikle seyfiye ve ilmiye sınıfının XIX. yüzyıl dönümündeki durumlarını tahlil ettikten sonra, kalemiye sınıfının değişen koşullar karşısında sahip olduğu üstünlükleri ve zayıflıkları ele alacağız.

A. Reform Sürecinde Seyfiye Sınıfının Durumu

Bu bağlamda seyfiye sınıfını ele aldığımızda, devletin zayıflamasını engellemek ve askeri yenilgileri durdurmak için atılan reform adımlarının seyfiyeyi güçlendirmesi gerektiği sonucuna ulaşabiliriz. Fakat farklı sebepler bunun tam tersinin olmasına ve seyfiye sınıfının¹¹⁸ güç kaybetmesine sebep olmuştu. Bu sebeplerden ilki seyfiye sınıfının XVIII. yüzyılda merkezî iktidara en fazla yabancılaşmış grubu oluşturmasıydı. Geride bırakılan yüzyıllar içerisinde devlet kadrolarındaki askerlerin sayısı gitgide azalmıştı. Devlet erkânında yaşanan bu sivilleşme kendini en fazla savaş zamanlarında gösteriyordu. Önceki yüzyılların aksine artık sivillerden oluşan sadrazam ve önde gelen devlet adamları orduyla beraber cepheye gitmiyor yerlerine komutanlar tayin ediyordu¹¹⁹.

Devletin merkezî ücretli ordusunun maaşları düzenli ödenmiyordu. Yeniçerilerden oluşan bu ordu eğitimsiz ve talimsizdi. Askeri bir kuvvetten ziyade İstanbul ve taşrada bulunan yerel unsurlarla kurdukları karmaşık ilişkilere dayanarak imtiyazlarını korumaktaydılar. Bu durum yeniçerileri, merkezî iktidarın gözünde oldukça güvenilmez bir unsur haline getirmişti. Devlet yeniçerilerin sahip oldukları yerel ittifakları kıramadığı için, onların imtiyazlarına dokunamıyordu. Merkezî idare savaş zamanlarında yeniçerilere sözüne geçiremediği için, eyaletlerden asker toplamak zorunda kalıyordu. Fakat taşrada güçlü orduların bulunması merkezî otoritenin eyaletler üzerindeki hâkimiyetini zayıflatıyordu. Ayrıca iki orduya sahip olmanın hem sosyal hem mali açısından ağır yükleri bulunmaktaydı. Tüm bu sorunların çözümü adına yapılacak reform girişimlerine ise yeniçeriler imtiyazlarını ve siyasal ittifaklarını kaybetme korkusuyla karşı çıkıyorlardı. İmparatorluk ideolojisinin temel unsurlarından biri

¹¹⁸ Burada seyfiye sınıfıyla kast edilen 1826 öncesi geleneksel Osmanlı merkezî ordusudur.

¹¹⁹ Aksan, age, s. 6.

olan yeniçerilerin bu tavrı, reform çağında onların öncü bir rol oynamalarına engel olmaktaydı¹²⁰.

Batı karşısında askeri üstünlüğün yitirilmesi ve savaşlarda yenilgilerin başlamasıyla Osmanlı merkezî idaresi reformlara karşı çıkan ve söz geçiremedikleri seyfiye sınıfıyla ülkeyi koruyamayacaklarını görmüşlerdi. Ortaya çıkan bu boşluğunun boşluğun acilen doldurulması gerekmektedir. Bu noktada ise diplomasi kanalı ve bu alanda uzmanlaşmış kadrolar devreye girecek, ülkenin idaresinde önemli rol oynayacaklardı¹²¹.

B. Reform Sürecinde İlimiye Sınıfının Durumu

Reform sürecinde seyfiye sınıfı gibi ilmiye sınıfı da geleneksel gücünü ve etkinliğini yitirmişti. Eğitim ve yargı sistemini idare eden ve Osmanlı siyaset felsefesinde oldukça itibarlı bir konuma sahip olan ilmiye sınıfının, güç kaybetmesinin yapısal sebepleri mevcuttu. Bu sorunlardan ilki, ulemanın devlet içindeki bürokrat rolüydü. Bu rolün uzun bir tarihsel geçmişi vardı. 1330 yılında İznik'te açılan Orhaniye Medresesi ile birlikte ulema ile devlet adamları arasında açık bir ittifak kurulmuştu. Bu ittifak İstanbul'un fethinin ardından yeni bir aşamaya ulaştı ve Sahn-ı Seman medreselerinin kurulmasının ardından eğitim sisteminin asıl amacı Osmanlı merkezî yönetiminin ideolojisini meşrulaştırmak ve yaymak oldu. Bu tarihten itibaren Osmanlı devlet adamları medreselere birer ilim yuvası olarak değil, devlete bürokrat yetiştiren merkezler olarak baktı.¹²²

Ulema sınıfının devletin karşı karşıya geldiği sorunları kavramakta ve bu sorulara çözüm üretmekte yetersiz kalışının bir diğer sebebi eğitim sistemiydi. Medrese eğitimi öylesine katmanlara ayrılıp karmaşık hale gelmişti ki; eğitimin tamamlanması yıllar sürüyordu. Bu uzun eğitim boyunca medreselerde okutulan kitaplar sadece geleneksel İslam öğretisinin klasik eserlerinden oluşuyordu. Bu eserler kişiye İslam dini ve kültürü hakkında genel bir entelektüellik kazandırıyordu. Fakat değişen koşulların ortaya çıkardığı yeni mali, idari ve askeri sorunların çözümleri klasik eserlerde bulunmuyordu.¹²³

Klasiklere dayanan uzun eğitimin ardından çok sayıda mezun ilmiye bürokrasisi içerisinde belirli makamlara gelmek için beklemeye başlıyordu. Fakat medrese mezunlarının

¹²⁰ Özçelik, age, s. 350.

¹²¹ Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s. 18.

¹²² Ahmed Yaşar Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.79.

¹²³ Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s. 20.

sayısı ile talep edilen makamların sayısı arasındaki fark gün geçtikçe artmaktaydı. Bu da sistem üzerinde büyük bir baskı yaratıyordu.¹²⁴ Bu baskı eğitimin esneklikten uzak yapısıyla da birleşince, kötü yetişmiş daimi öğrencilerden meydana gelen bir alt ilmiye sınıfı ortaya çıkmıştı. Buna karşılık ulemanın üst kademesini birkaç aile elinde tutuyor, en yüksek dini makamlar bu ailelerin fertleri arasında el değiştiriyordu¹²⁵. Ulema içerisindeki bu himaye ilişkileri bu zümreye dışarıdan dâhil olunmasını engelleyerek, ilmiyeyi değişime kapalı ve hantal bir yapıya dönüştürüyordu¹²⁶.

Bürokrasi içerisinde bir hizip grubuna dönüşen, çağın ihtiyaçlarından uzak bir eğitim alan ve güçlü ailelerin tekelinde hantallaşan ilmiye sınıfı, reform sürecinde devlet içerisindeki etkinlik alanlarını tedrici bir şekilde kaybedecekti. Fakat ilmiyenin Osmanlı siyaset felsefesindeki mümtaz konumu ve imparatorluğun manevi bekçisi olarak görülmesi, ulemayı reform sürecinde bir meşruiyet kaynağı haline getirecekti. Böylelikle ilmiye fiili alanlarda güç kaybederken, sembolik noktalarda konumu koruyacak ve hatta güçlendirecekti.¹²⁷

C. Reform Sürecinde Kalemiye Sınıfının Durumu

Seyfiye ve ilmiye sınıflarının yukarıda kısaca ele aldığımız durumlarını göz önüne aldığımızda; artan uluslararası rekabetin Osmanlı'yı değişime zorladığı bir çağda, kalemiye bürokrasisi en şanslı grubu oluşturuyordu. Zira XVIII. yüzyılın sonlarında yaşanan Rus Savaşları, Osmanlı Devleti için çok kötü sonuçlar üretmişti. Yaşananlar karşısında daha kökten ve yenilikçi çözümler arayan devlet adamlarının yaptıkları seri reformlar imparatorluğun geleneksel mali yapısının ve tahsisat sisteminin kaldırabileceği kapasitenin ötesinden yükler yaratıyordu. Dolayısıyla reformlar, ilk aşamasından itibaren mali merkezîyetçiliği ve düzenli bir maaş sistemini kapsayacak şekilde gelişmeye başlayacaktı. Bu da kalemiye bürokrasisine olan ihtiyacı muazzam bir şekilde arttırmaktaydı.¹²⁸

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren hükümetin yeniden güçlendirilmesi ve merkezileşme, askeri alan dışında hemen hemen tüm yeni sahaların kalemiye bürokratlarınca

¹²⁴ Aksan, age, s. 6.

¹²⁵ Ulema sahip olduğu bu makamlara ek olarak vakıflar sayesinde giderek artan bir ekonomik özerkliğe sahipti. Vakıflar sistemi üzerinden güçlü ulema aileleri servetlerini sonraki nesillere aktarabiliyor ve böylece devlet ve toplum hayatındaki konumlarını iktisadi güçleriyle pekiştirebiliyorlardı.

¹²⁶ Madeline C. Zilfi, **Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası**, Birleşik Yayınları, Ankara, 2008, s.33.

¹²⁷ Kahraman Şakul, "Nizâm-ı Cedid Düşüncesinde Batılılaşma ve İslami Modernleşme", **Dîvan İlmî Araştırmalar** sayı. 19 (2005/2), s. 117-150.

¹²⁸ Findley, **Kalemiyeden**, s. 88.

doldurulması anlamına geldi. İmparatorluk genelinde inşa edilen yeni devlet altyapısı için çok sayıda sivil memura ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu süreçte ayanın taşradaki gücünü kırmak için eyaletlere gönderilen memurlar, eyaletlerde büyük sorumluluk almaya başladılar. Şeriata paralel yeni bir adli yapı oluşturma çabaları, hukuk alanında; maarif nezaretinin denetiminde açılan yeni okullar ise eğitim alanında kalemiye bürokratlarının daha aktif bir rol oynamasına yol açmıştı. Ülke genelinde tüccar ve hacıların hareketlerini kısıtlayan karantinalar, taşrayı da kapsayan nüfus sayımları, artan pasaport ve evrak işlemleri için yine kalemiye bürokrasisine ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu ihtiyaçlar neticesinde XVIII. yüzyılda 2 bin dolaylarında olan kalemiye erbabı XIX. yüzyılın sonlarına doğru 35 bine yükseldi.¹²⁹

Yüzyıl sonunda yaşanan askeri felaketler, Osmanlı Devleti'nin diplomasiye olan bakış açısında radikal bir değişikliğe yol açmıştı. Aslında Karlofça'dan beri diplomasiye devlet idaresindeki önemi artmaktaydı, fakat yüzyıl sonundaki Rus savaşlarının ardından ülkenin sadece askeri güç ile savunulamayacağı net bir şekilde anlaşılmıştı. Bu noktadan itibaren güçlü müttefiklere sahip olmak ve doğru ittifak sistemleri içerisinde yer almak, Osmanlı Devleti için sadece ülke çıkarı değil, adeta beka meselesi haline gelmişti. Bu da elçilerin devlet içerisindeki önemini ve itibarını arttırmıştı. Artık elçiler konuşma tekniklerini ve Avrupa'nın "hilelerini" bilen, akranları arasında zekâsı ve kabiliyetleri öne çıkan bürokratlar arasından seçilmeye başlanacaktı.¹³⁰

Kalemiye Sınıfı'nın Avrupalılarla pazarlık etme rolünü üstlenmeleri, dünyevi adap bilgisinin Batı'ya doğru genişlemesine zemin hazırlamıştı. Diplomatik deneyim, bu genişlemede temel bir etken haline geldi ve eski bir edebi tarz olan sefaretnameler bu süreçte gelişerek, Batı bilgisinin temel kaynaklarına dönüştüler¹³¹. Sefaret görevleri kâtipler için Babıâli'de aldıkları eğitiminin adeta devamı haline gelmişti. Kalemdeki vazifeleri esnasında, yabancı devlet temsilcileriyle ilişki kurmuş ya da Avrupa devletleriyle ilgili sorunların çözümünde çalışmış kâtipler, Avrupa siyasetine dair bilgi sahibi oluyorlardı. Bu kâtipler, elçilik görevi ile yabancı ülkelere gönderildiklerinde Avrupa'ya dair bilgileri yerinde tecrübe ederek ve gözlemleyerek Batı'ya dair bilgilerini geliştirebiliyorlardı. Bu bilgilerin neticesinde üretilen sefaretnameler içerdikleri bilgiler sebebiyle iç siyasete olan katkılarını arttırmıştı.¹³²

¹²⁹ Findley, **Kalemiyeden**, s. 24.

¹³⁰ "tertib-i muhaverat ve desa'is nasaraya ittila hasil etmiş ilm u maarifet ve rüşdü fetanet ile etrab ve akranının mümtaz ve serbülendleri", Raşit Tarihi. C. V. S. 29-30, Faik Reşit Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK, Ankara, 1992, s. 23.

¹³¹ Findley, **Kalemiyeden**, s. 37.

¹³² Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s. 53.

XVIII. yüzyılın sonlarında Avrupa başkentlerinde daimi elçilikler kurma girişimi, bu yeni eğilimi pekiştirdi. Böylelikle kalemiye içinde Batı yönelimli bir kadrodan söz etmek mümkün hale geldi. Bu kadrolar, geleneksel adap bilgilerinin radikal bir şekilde Avrupa'ya açarak, yeni bir tercüme ve kültürel etkileşim çağını başlattılar. Böylelikle yaklaşık bin yıl kadar önce kadim Hint, Fars ve Helen mirasından beslenerek ortaya çıkan İslami adap bilgisi, benzeri bir yaratıcı evreye girerek potansiyelini Avrupa bilgisinden beslenerek genişletmeyi başardı.¹³³

Adabın diğer bilgi türlerine göre orantısız bir şekilde gelişmesi, bu bilgi geleneğinin temsilcileri olan kalemiye sınıfının devlet ve toplum hayatında çok özel bir rol üstlenmelerine olanak sağladı. Bu rol, Batı Avrupa'nın şekillenmesinde burjuvazinin oynadığı role eşdeğerdi. Batı'daki sanayicilerin, avukatların ve gazetecilerin aksine yakışıklı genç memurlar Osmanlı edebiyatının kahramanları haline geldiler¹³⁴. Batı'da ideologların ve edebiyatçıların eleştirileri burjuvaziye yönelirken, Osmanlı Devleti'nde memur sınıfı eleştirilerin merkezi haline geldi. Osmanlı düşünce dünyasında memurlar aydın ve seçkin kavramları ile öylesine iç içe geçti ki dönemin birçok şair, yazar ve düşünürü hayatlarının en azından belirli bir evresinde memurluk yapmış kişiler arasından çıktı.¹³⁵

VI. KALEMİYE SINIFININ OSMANLI ISLAHAT DÜŞÜNÇESİNE ETKİSİ

Kalemiye sınıfının gelişim süreci, Osmanlı ıslahat süreçlerinin farklı bir bakışla yorumlanmasına olanak sağlamaktadır. XVIII. yüzyıldan itibaren gerçekleşen reformların sadece Batılı kaynaklarına yoğunlaşan klasik yaklaşıma göre, modernleşme Batılı olmayan bir uygarlığın Batılı kurum ve fikirleri ithal etmesidir. Fakat modernleşmeyi XVI. yüzyıldan itibaren oluşan çeşitli toplumsal ve kurumsal yapıların mümkün kıldığı bir iktisadi genişleme ve siyasal rekabet olarak kabul edersek; XIX. yüzyılda reforma uğrayan yapıların XVI. yüzyıla uzanan hikâyelerini dikkate almamız gerekecektir. Bu bağlamda XVI. yüzyıldan itibaren Avrasya genelinde karşılaşacağımız ortak hikâye gelişmiş merkezî bürokrasilerin inşasıdır¹³⁶. Bu bürokratik yapılar birbirleriyle rekabet ederek ve etkileşime girerek birbirlerini kurumsal ve düşünsel olarak dönüştürmeye zorlamışlardır. Osmanlı Kalemiye Sınıfı'nın XIX. yüzyıl öncesi

¹³³ Findley, *Kalemiyeden*, s. 38.

¹³⁴ "Felatun Bey ile Rakım Efendi", "Araba Sevdası", "Turfanda mı yoksa Turfa mı?" gibi son dönem Osmanlı romanlarının başkahramanları hep genç memurlardır.

¹³⁵ Findley, *Kalemiyeden*, s. 13.

¹³⁶ Huri Islamoglu ve Peter C. Perdue, "Introduction", *Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottoman Empire (Critical Asian Studies)*, Routledge India; 1 edition, 2009, s. 275.

geçirdiği dönüşüm, bu rekabet ve etkileşimin bir ürünü olmuştur. Bu rekabet ve etkileşim XIX. yüzyıla birlikte yoğunlaşarak artmıştır, fakat hiçbir zaman imtiyazlı bir medeniyetin kendi kurumlarını diğerlerine aktarmasından ibaret olmamıştır¹³⁷. Dolayısıyla Osmanlı Kalemîye Sınıfı'nın XVI. yüzyıldan, XX. yüzyıla değin geçirdiği dönüşümler bir bütünü teşkil etmektedir. Bu bütünsellik içinde kalemîye sınıfı, bölüm boyunca ele aldığımız üzere, farklı kaynaklara erişerek, dinamik bir kültürel ortamdan beslenerek ve devletin karşılaştığı sorunları yakından tecrübe ederek Osmanlı ıslahat düşüncesinin üretiminde öncü rol oynamayı başarmıştır. Kalemîye sınıfı bu rolünü oynarken kendi mesleki bakış açısından devletin ihtiyaçlarını yorumlamıştır. Bu da Osmanlı ıslahat düşüncesinde bir tutarlılık ve süreklilik yaratmıştır. XVI. yüzyıldan, XIX. yüzyıla değin Kalemîye Sınıfı'nın mesleki bakışını yansıtan reform önerileri çağın koşullarına uyumlu bir şekilde hazırlanarak dile getirilmiştir. Dolayısıyla Kanun-ı kadim'den, Nizam-ı cedid'e Osmanlı ıslahat düşüncesinde kalemîye sınıfının mesleki erdemlerini ve sınıfsal çıkarlarını görmemiz mümkündür.

¹³⁷ Huri Islamoglu "Modernities Compared: State Transformations and Constiutions of Property in the Qing and Ottoman Empires", **Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottoman Empire (Critical Asian Studies)**, Routledge India; 1 edition, 2009, s. 275.

İKİNCİ BÖLÜM

GELENEKSEL OSMANLI SİYASET DÜŞÜNCESİNİN TEMEL KONULARI

I. TOPLUMSAL HAYAT İÇİN DEVLETİN GEREKLİLİĞİ DÜŞÜNCESİ

Geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesi, devletin ihyası ve adaletin tesisi konusunda hükümdara büyük sorumluluk yüklenmektedir. Osmanlılarda hükümdarlık kurumu olan padişahlık kendisinden önce var olmuş devlet geleneklerinden beslenerek, adalet dağıtan ve dini koruyan sultanlık makamı ile Tanrı tarafından seçilmiş kutlu hakanlık makamını meczetmişti. Orta Asya ve Yakındoğu devlet geleneklerinin yanında XV. ve XVI. Yüzyıl'da komşu siyasal yapılarla yaşanan yoğun rekabet neticesinde, Osmanlı padişahların siyaset düşüncesinde yeri daha da artmıştı. Bu dönemde padişahlar Batı'da Habsburgların imparatorluk, Doğu'da ise Safevilerin mehdilik iddialarına cevap vermek zorunda kalmışlardı. Bu iddialar karşısında Osmanlı düşünürleri padişahlarını dünyanın gerçek hâkimi olarak sunmuşlar ve Habsburglar karşısında Orta ve Doğu Avrupa'da elde edilen hâkimiyeti vurgulamak için padişahları “tac-bahş”¹³⁸ (taç dağıtan hükümdar) olarak adlandırmışlardır. Safevilerin mehdilik iddialarına karşılık ise Osmanlı mütefekkirleri sultanlarının adaleti, dindarlığı, tevekkülü ve reayaya olan cömertliğini vurgulanarak Safevi rakiplerine karşı daha ağırbaşlı ve insicamlı bir yaklaşım inşa etmişlerdir. Böylelikle Osmanlılar, hem Batı'dan hem de Doğu'dan gelen ideolojik tehditlere karşı hükümdarlarının kudretini ve adaletini vurgulayarak cevap vermişlerdir. Bu bağlamda, Osmanlı padişahı kendi ülkesine refah ve adalet dağıtırken aynı zamanda komşu ülkelere de hükmebilenden güçlü bir hükümdar olarak meşruiyetini sağlamıştır.¹³⁹

Osmanlı düşünürlerinin devletin ihyası için hükümdarlarının güçlü niteliklerine yaptıkları vurgu çağın koşullarından bağımsız değildi. Osmanlı'nın çağdaşı Batılı devletler de feodal yapıların hızla çözüldüğü ve merkezî devletlerin yükseldiği Yeni Çağ dünyasında güçlü hükümdarların gerekliliğine vurgu yapmaktaydılar. Bu dönemde Osmanlı'ya benzer bir şekilde

¹³⁸ Kanuni Sultan Süleyman söz konusu unvanı, Fransa Kralı I. Fransuva'ya yazdığı mektupta kullanarak, kendisini “Ben ki Sultanü's-salâtin ve bürhânü'l-havâkîn tâc-bahş-ı hüsrevân-ı rû-yı zemîn zıllullahi fi'l-arazîn...” diyerek tanıtmıştır. Böylelikle söz konusu kavram Osmanlı siyaset literatüründe hükümdarın âleme nizam veren kudretini betimlemek için kullanılmaya başlanmıştır.

¹³⁹ Şahin, age, s. 220-221.

Avrupa’da, Niccolo Machiavelli¹⁴⁰ *Prens*¹⁴¹ adlı yapıtında güçlü ve tam yetkili bir hükümdar tarif ediyor, Thomas Hobbes¹⁴² ise *Leviathan*¹⁴³, da *homo homini lupus* [insan insanın kurdudur] durumundan kurtuluş olarak güçlü bir yöneticinin gerekliliğini vurguluyordu.¹⁴⁴ Bu açıdan Yeni Çağ’ın siyaset kuramcıları güçlenen merkezî devletler için meşruiyet zemini inşa etmekte ve kökenleri kimi zaman antik Yunan’a kadar uzanan devlet-toplum ilişkisi konusundaki çeşitli tartışmaları yeniden canlandırmaktaydılar.

Bu dönemde Osmanlı siyaset yazarlarının devlet ve hükümdarın otoritesini açıklamada kullanabilecekleri derin bir külliyyat mevcuttu. Zira İdeal toplum düzeninin sağlanması için güçlü bir hükümdara gereksinim duyulmasına yönelik bakış açısı Ortaçağ İslam düşünürleri tarafından da sıklıkla dile getirilmişti. XI. Yüzyıl’dan itibaren gelişen bu külliyyat sonucunda kendi içinde tutarlı ve ikna edici bir hükümdarlık kuramı ortaya çıkmıştı. Bu kuram ünlü İslam âlimi Gazali’de¹⁴⁵ açık bir şekilde ifade edilmişti. Gazali’ye göre insanlar medeni bir hayata sahip olmak için öncelikle bir cemiyet içinde yaşamak zorundaydı. “... *Bir şahıs bu cümle sanayii işlemek mümkün olmayıp belki Allahu Taâlânın iradesiyle kimi bir san’ata ve kimi diğer san’ata tâyin olunup dönlü âlem birbirine muhtaç oldu.*” Fakat insanlar bir araya gelip birlikte yaşamaya başladıkça kendi haklarına razı olmayıp açgözlülük ve hırsla hareket etmeye başlamaktaydı. Bunun sonucunda ise aralarında çeşitli çatışmalar ortaya çıkmaktaydı. “*ve nefsi-i insanda buhl ve hırs ve tama galib olmakla bazı bazının masalihin görmeyip ihtiyacın def’etmiyerek mabeynlerinde husumet ve adavet zahir oldu. Her kişi kendi hakkına razı olmayıp birbirinin malına kasteledi.*” İnsanlar arasındaki çatışmayı sona erdirmek ve zulmü engellemek için ise devlet düzenine ihtiyaç vardı. “*Pes, imdi bu ecilden üç san’at lâzım oldu ki biri siyaset ve saltanattır ve biri kaza ve hükümettir ve biri fıkhıtır ki ol kanun-i şeriattır.*”¹⁴⁶ Fakat farklı organlardan meydana gelen devletin mekanizmasının bir arada durması ise ancak güçlü bir hükümdar ile mümkün olmaktadır. Hükümdarın bu rolünü Gazali “*Farklı yönetsel görevleri yerine getiren farklı kişileri birbirine bağlayacak bir güç yoksa,*

¹⁴⁰ 1469 ve 1527 yılları arasında yaşamış Rönesans İtalyasının öne çıkan isimlerindedir. Ortaya koyduğu yaklaşımla modern politika ilminin kurucusu sayılmaktadır.

¹⁴¹ Niccolo Machiavelli, **Hükümdar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2008.

¹⁴² 1588 ve 1679 yılları arasında yaşamış İngiliz felsefecisidir. 1651 tarihli *Leviathan* adlı çalışması ile batı siyaset felsefesinin izleyeceği yolu çizerek, düşünce tarihine kalıcı bir etkide bulunmuştur.

¹⁴³ Thomas Hobbes, **Leviathan**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

¹⁴⁴ Mehmet Ö. Alkan, “Giriş”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt I: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası**, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 18.

¹⁴⁵ 1058 ve 1111 yılları arasında yaşamış Büyük Selçuklu Devleti devrinin ünlü İslam âlimi, filozofu, mutasavvıfı ve müderrisidir.

¹⁴⁶ Sabri Ülgener, “İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri” **Makaleler**, Der Yayınları, İstanbul, 2006, s. 104.

düzen bozulur. Dolayısıyla hükümdar vazgeçilmez bir önem kazanmaktadır. Bu kişilerin itaat ettiği ve her makama o makama uygun birini atayan bir hükümdar olmalıdır.¹⁴⁷” sözleriyle ifade ederken; diğer ünlü bir siyaset kuramcısı Maverdi¹⁴⁸ hükümdarın rolünü:

“Allah insanlara (al-umma) bir lider gönderdi; onun kanalıyla hilafeti meydana getirdi; onun kanalıyla da din birliğini (al-milla) korudu; yönetimi (al-siyasa) ona bıraktı ki, işler doğru din temelinde yürüsün. Liderlik din birliğinin üzerine kurulduğu temel ilke haline geldi; bunun kanalıyla halkın refahında (masalih al-‘umma;) ve halkın işlerinde (al umur al-amma) istikrar sağlandı ve bundan özel kamu görevleri (al wilayat al khassa) ortaya çıktı.¹⁴⁹”

Sözleriyle ifade etmekteydi. İnsanoğlunun kavgacılığın bir hükümdarın varlığını zorunlu kılması fikri Yeni Çağ dünyasında da oldukça kabul görmekteydi. Yukarıda ifade ettiğimiz üzere bu temel kabul Thomas Hobbes’un XVII. Yüzyıl’da kaleme aldığı *Leviathan* adlı eserinin çıkış noktası olacak ve Batı Siyaset felsefesinin modern çağda izleyeceği yolu çizecekti. Osmanlı âlimleri de benzer bir şekilde devleti ve hükümdarı meşrulaşırken aynı kavramlara müracaat etmekteydi. Tursun Bey¹⁵⁰ insanların medeni bir hayata sahip olmak için bir arada yaşamaları gerektiğini fakat bu andan itibaren kavganın engellenmesi için *siyaset-i ilahi* (şeriat) ve *siyaset-i sultaninin* gerektiğini ifade etmektedir.¹⁵¹ XVI. Yüzyıl Süleymaniye müderrislerinden olan ve Osmanlı düşünce dünyasına katkıda bulunmuş sayısız öğrenci yetiştiren Kınalızade¹⁵² ise, abidevi eseri olan *Ahlak-ı Alai*’de Osmanlı siyasal düşüncesinin temel tezlerini ortaya koyarken yine benzer kavramlardan beslenmiştir. Kınalızade, Nasreddin Tusi¹⁵³ ve Celaladdin Devvani’nin¹⁵⁴ eserleri üzerinde çalışarak yükselen Osmanlı siyasetini izah edecek bir ahlak ve yönetim felsefesi oluşturmuştu. Kınalızade kendisinden önce ortaya konulan yaklaşıma benzer bir şekilde, öncelikle insanların medeni koşullara ulaşmak için topluluklar halinde yaşaması gerektiği fikrini ifade ediyordu: “*Nev’i-i insân medenî bi’t-tâbdır. Ya’ni tabîat-ı muktezîdir ki ma’aş-ı ebnâ-yı nev’iyle ihtilât ve muâşeret ve ba’zı efrâdı umûrunda ba’zına îânet ve müzâmeret itmeyince hâsıl ve kâmil olmaz*”. İnsanların bir araya

¹⁴⁷ Black, age, s. 157.

¹⁴⁸ 974 ve 1058 yılları arasında yaşamış İslam kamu hukuku alanındaki çalışmalarıyla tanınan ünlü fıkıh bilginidir.

¹⁴⁹ Black, age, s. 136.

¹⁵⁰ XV. Yüzyıl Osmanlı tarihçisi, tımar sahibi olmasının yanı sıra İstanbul’un fethinden sonra şehri mukataasını yazmakla görevlendirilmiştir. Ünlü eseri *Tarih-i Ebü’l Feth*’de, XV. Yüzyıl’ın ikinci yarısında Osmanlı Devleti’nde yaşanan gelişmeleri devletçi bir üslup ile ele almıştır.

¹⁵¹ Öz, **Osmanlı’da Çözülme**, s. 174.

¹⁵² 1511-1571 yılları arasında yaşayan Osmanlı âlimidir. Süleymaniye medresesinde müderrisliğinin yanı sıra Anadolu kazaskerliği yapmıştır. *Ahlak-ı Alai* adlı eseri Türkçe yazılmış ilk ahlak eseridir.

¹⁵³ 1201 ile 1274 yıllarında yaşamış bilim insanı ve İslam filozofudur.

¹⁵⁴ 1427 ile 1502 yılları arasında yaşamış İslam hukukçusu ve filozofudur.

gelerek bir toplum oluşturmasının insanın doğasından kaynaklanan çatışmalara sebep olacaktır:“*her kişinin bir matlûbu ve murâdı var ve nefis murâdını elbette ne tarikile olursa olsun almak ister*”.

Kınalızâde’ye göre de toplum kendi haline bırakıldıęında kargařa içine dūřecektir. Zira iki insan aynı Őeyi arzulayıp almak istese aralarında bir tartıřma ve çekiřme meydana gelmektedir. Çünkü her biri dięerini bertaraf edip kendi arzusuna kavuřmak istemektedir. Bu mūcadele ileri gittięinde kavga çıkar. Bu noktada, bu ayrılıęı ve kavgayı önleyerek taraflara kendi ũstünlüęünü kabul ettirecek ve toplumsal kargařayı önleyerek dūzeni saęlayacak bir güç devreye girmelidir ki bu güç hūkūmdardır¹⁵⁵. Adaleti tesis etmek ve korumak konusunda Devvani’nin Ahlâk-ı Celali’sini takip eden Kınalızâde, bu dūzenleyici ũst otorite “siyâset-i uz mâ” yani en büyük siyasi otorite olmalıdır. Kınalızade bu görūřleri Ahlak-ı Alai’de Őu sözlerle ifade etmiřtir:

“Kimileri başkalarına isteklerini kabul ettirtmek için zülme ve kaba kuvvete başvurduklarında bunu engellemek için kahretme gücüne hâkim bir varlık gerekir ki zülmü ortadan kaldırsın ve fertlerin arasında cereyan eden işleyişin rıza ile gerçekleşmesini sağlayarak herkese hakkını versin”¹⁵⁶

Osmanlı siyaset yazarları takip eden dönemlerde de hūkūmdarlık makamının önemini tekrar tekrar vurgulamışlardır. Çeřitli nasihatname ve layiha yazarları, ũlke idaresiyle sultanın bizzat meşgul olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Koçi Bey risalesinde “eski sultanların” devlet işlerinden nasıl bizzat haberdar olduklarından Őu ifadelerle övgüyle bahsetmektedir; “*Lakin saltanatları zamanında gerçekleşen savaşlara bizzat katılmış olmakla sefer esnasında yolculuk ederlerken ũlkenin durumu hakkında bilgi sahibi olurlardı. Dinlenmek için ava çıktıkları zaman dahi kendilerine engesizce ulaşmak mümkün olur ve her mazlum vasıtasızca halini onlara arz edebilirdi. Bu yüzden ũlkenin halinden haberdar olurladı*¹⁵⁷. Koçi Bey bu

¹⁵⁵ Cem Doęan, “16. Ve 17. Yūzyıl Osmanlı Siyasetnâme Ve Ahlâknâmelerinde İbn Haldūnizm: Kınalızâde Ali Efendi, Kâtip Çelebi Ve Na’imâ Örnekleri”, **Uluslararası Sosyal Arařtırmalar Dergisi**, cilt 6, sayı 13 Yaz 2013, s. 204-206.

¹⁵⁶ “bazı bazını dafi ve kahir ve murad ve maksudunu andan ahzetmek için zalim ve cabir olsa gereke ol dahi buna mani ve müdafı ve kahr ve galebe canib-i kaviden vaki olsa gerek Pes hâkim-i kahir gerek ki def-i zulm eyleye ve dahi mabeynlerinde muamelat ve maruzat rıza ile vaki olmak gerek ki tegalüb ve tekahür mūndefi olub her biri maksudına nail ola.” Kınalızade, **Ahlak-i Alai**, Klasik Yayınları, Ankara, 2012 s. 77.

¹⁵⁷ .”“Lakin ahd-ı saltanat-ı aliyyelerinde vâkı’ olan gazevât-ı hümayunun bazısına bizzat teveccüh buyurmağla esna-yı tarik-i saadet-refikde nica ahval ü umura ittıla buyup ve zaman-ı istirahatlerinde verayı kafesdenumur-ı divaniyyeye ilka-i sem-i hümayun buyurup bu cihetden dahi nice ahvale vakıf olur idi.” **Koçi Bey Risalesi**, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011, s. 132.

yaklaşımıyla hükümdarları ülke idaresiyle bizzat ilgilenmeye çağırıyordu. Hükümdarın devlet idaresindeki önemi konusunda bir başka Osmanlı siyaset yazarı Veysi Habname adlı eserinde şunları yazmıştır: “padişahlar alemin kalbidir, eğer kalp sağlam olmaz ve zarar görürerek dengesini kaybederse onu takiben tüm vücudun dengesiz bozulur.”¹⁵⁸

Devletin yaşadığı zorluklar karşısında hükümdarın önemine yapılan vurgu, birçok tarihçi tarafından Osmanlı düşünce hayatındaki tekdüzelik ve ıslahat düşüncesindeki sığığın göstergesi olarak yorumlanmıştır¹⁵⁹. Hâlbuki Osmanlı düşünürlerinin hükümdarın şahsına yaptıkları vurgu yukarıda ele aldığımız üzere Yeni Çağ’ın koşulları ile uyumlu bir gelişmeydi ve tıpkı Aydınlanma Avrupa’sında olduğu gibi köklü kuramsal temelleri vardı. Dolayısıyla Osmanlı siyaset yazarlarının hükümdarlık makamı üzerinden getirdikleri yaklaşım, hızla değişen sosyal ve siyasi yapılar karşısında merkezî devletin gerekliliği ve önemine yönelik bir vurgu olarak kabul edilebilir.

II. HÜKÜMDARIN ŞAHSİ DEVLETİNDEN KURUMSAL DEVLET ANLAYIŞINA

Osmanlı siyaset düşüncesinde öne çıkan önemli bir gelişme devlet kavramının geçirdiği dönüşümdür. Önceki bölümde ele aldığımız üzere XVI. Yüzyıl’dan XVIII. Yüzyıl’a değin geçen süreçte hükümdarın kişiliğinden bağımsız bir Osmanlı devlet aygıtı ve kalemiye bürokrasisi ortaya çıkmıştı. Bürokratik kurumsallaşma sonucunda, XVI. Yüzyıl’da dönemin sultanı ile özdeşleşmiş olan “devlet” kavramı, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda büyük oranda gayrişahsi ve kurumsal bir nitelik kazanmıştı¹⁶⁰. Aynı dönemde “devlet” kavramı Avrupa’da da köklü bir değişim geçirmekteydi. Köken olarak Latincedeki “durum” ya da “var olma biçimi” anlamına gelen “statü” kelimesi, ilk defa Machiavelli’nin *Prens* isimli yapıtında “devlet gücünü” izah edecek bir kavram olarak kullanılmıştı¹⁶¹. Bu kullanım şekli XVI. ve XVII. yüzyıllarda daha da yaygınlaşacak ve nihayet “modern devlet” anlamında kullanılmaya başlanacaktı. Devlet kavramının gelişmesi, modern siyaset düşüncesinin evrimi açısından oldukça önemlidir zira bu kavram XVIII. Yüzyıl’ın başlarından itibaren “ulus” kavramının

¹⁵⁸ “padişahlar alemin kalbidir, kalb ki müstakimü’l-ahval olmayub hadd-i itidalden münharit ola, beher-hal bende intilal-pezir olur.”Veysi, **Habname-i Veysi**, Düzenleyen: Mustafa Altun, MVT yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 76.

¹⁵⁹ Niyazi Berkes, **200 yıldır Neden Bocalıyoruz?**, Yeni Gün Haber Ajansı Yayın ve Matbaacılık, Ankara, 1997, s. 10 Antony Black, **The History of Islamic Political Thought, From the prophet to the present**, Edinburg University Press, UK, 2011,s. 217.

¹⁶⁰ Baki Tezcan, *The second Ottoman*, s. 6-7.

¹⁶¹ Alessandro Passerin D’entreves, “Devlet Kavramı”, **Devlet Kuramı**, derleyen: Cemal Bali Akal, Dost Yayınevi, 2005, Ankara, s. 196.

eş anlamlısı olarak görülür ve 1717 yılında Fransa’da prenslerle ilgili çıkarılan bir fermanla da bu şekilde kullanılır. Bu kullanım şekli aydınlanma devri Avrupa düşünürlerinin devleti, ulusun organı ve ulusun temsilcisi olarak kavramlaştırmasını mümkün kılmış ve “toplumsal sözleşme” fikrinin önüne açmıştır.¹⁶²

A. Hükümdarın Talihi Olarak Devlet

Osmanlı Devleti’nde de “devlet” kavramının XVI. Yüzyıl’dan itibaren geçirdiği dönüşüm çağı koşullarından bağımsız düşünülemezdi. Bürokratik kurumsallaşma neticesinde Osmanlı düşünce dünyasında “devlet” algısı önemli bir dönüşüme uğramıştı. Fakat Avrupalı çağdaşları ile kıyaslandığından “devlet” kavramının köklerinin Osmanlı düşünce dünyasında çok daha kişisel ve hükümdarın şahsıyla özdeşleşmiş bir anlama dayandığını ifade etmek gerekmektedir. XVI. Yüzyıl’ın sonlarına kadar devlet kavramı kurumsal bir devamlılıktan öte hükümdarın bahtı olarak algılanmaktaydı. Osmanlı düşünce dünyasındaki bu yaklaşımın ise derin tarihi kökleri bulunmaktaydı. Zira hükümdar olma hakkının tanrı tarafından bahşedilmiş bir “talih” ve “saadet” olduğu dolayısıyla devletin hükümdarın kişisel talihi olduğu fikri Osmanlı öncesindeki Türk-İslam devletlerinde de görülmektedir. Örneğin XI. Yüzyıl’da Karahanlı Türkleri tarafından yazılmış Kutadgu Bilig isimli eser, söz konusu dönemde devletin hükümdarın şahsıyla ne kadar özdeşleştiğini ortaya koymaktadır. Eserin müellifi Yusuf Has Hacib¹⁶³, eser boyunca devlet ve kut (ikbal) kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmakta ve şöyle demektedir:

Bu kutku küvenme ay kut bulguçı [Ey ikbal bulan, bu ikbale güvenme;
Keligli turur kut yana barguçı gelen ikbal bir gün olur gider.
Ay devlet idisi bu devlet bile Ey devlet sahibi, ikbalinin devamını istersen;
Turaym tise tus sen edgü tile onun devamı süresince sen de iyilik etmeye devam et.]¹⁶⁴
Küvenme bu kutka kelir hem barır [Güvenme bu mutluluğa, geldiği gibi gider;
İnanma bu devlet birür hem alır inanma bu devlete, verdiği gibi alır.

¹⁶² Jean-Pierre Brancourt, “Estat’lardan devlete bir sözcüğün evrimi”, **Devlet Kuramı**, derleyen: Cemal Bali Akal, Dost Yayınevi, 2005, Ankara, s. 190.

¹⁶³ 1017-1077 yılları arasında yaşamış Karahanlı İslam âlimi ve siyaset yazarıdır.

¹⁶⁴ Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Çeviren Reşid Rahmeti Arat, Kabalıcı yayınevi, İstanbul, 2008, s.175-176.

Yayığ ermez erse bu devlet özi Eğer bu devlet döneke olmasaydı;
Ne edgü neng erdi bu kut ay kozı ey kuzum bu ikbal ne güzel şey olurdu..]¹⁶⁵

Kutadgu Bilig’de ele alındığı şekliyle, devlet hükümdarın bahtıdır. Hükümdar, bu devlete talihi sayesinde kavuşmuştur ve bu yüzden de makamını kimseye borçlu değildir. Devlet kavramının kişiselleşmesiyle neticelenen bu yaklaşım sonucunda, devletin kaderi ve geleceği hükümdarın talihi ve ikbaline bağlanmış, hükümet kurumu kişisel bir mesele olarak yorumlanmıştı. Bu yorumlama şekli büyük ölçüde Osmanlı düşüncesine de geçmişti. Devletin kişisel düşünülmesi ilahi olarak “kutlu” ve “kutlanmış” insanların devlet sahibi yani “devletlü” olacağı fikri Osmanlı düşünce hayatında da devam etmişti. Bu durum Osmanlı düşünce dünyasının önemli kaynaklarından olan divan edebiyatında da kendini göstermekteydi. İktbal ve talihin gelip geçiciliğini açılmış güllerin ömrüne benzeten Adlî¹⁶⁶ şu ifadeleri kullanırken; “Çün ruz-i ezel, kısmet olunmuş bize devlet; Takdire rıza vermeyesin buna sebep ne?” Nabi¹⁶⁷ güzel talih ve ikbal için feleğe yalvarmaktan bıktığını “Bir devlet için çarha temennâdan usandık; Bir vasl için ağyâra müdârâdan usandık.” şeklindeki beyitle dile getiriyordu.¹⁶⁸

Divan şiirini önemli katkılarda bulunan hanedan üyeleri, devletin başına geçmelerini ve hükümdar olarak kalmalarını kişisel talihlerinin bir neticesi olarak görüyor ve bu yaklaşımlarını tıpkı divan şairleri gibi şiirlerinde gösteriyorlardı. XV. Yüzyıl’da taht kavgasını kaybeden Cem Sultan; “Devletimdir visâl-i yâr ammâ; Bana yâr olmadı o devlet âh.” diyerek devleti ne kadar şahsi ikbali ile bir gördüğünü ifade ediyordu. Benzer bir yaklaşımı Kanuni Sultan Süleyman’ın ünlü dizelerinde de görmek mümkündür. Sultan Süleyman, devlet kavramının kurumsal anlamı ile kişisel talih anlamını bir arada kullanarak, devleti nasıl anladığını şu ifadelerle ifade etmektedir:

“Halk içinde muteber bir nesne yok devlet gibi

Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi

Saltanat didükleri ancak cihan gavgasıdır

Olmaya baht u saadet dünyada vahdet gibi”

¹⁶⁵ Hacıp, Age, s. 201.

¹⁶⁶ Âdlî Sultan II. Bayezid’in mahlasıdır.

¹⁶⁷ 1641 – 1712 yılları arasında yaşamış Osmanlı Dîvân edebiyatı şâiridir.

¹⁶⁸ Fethi Gözler, **Edebiyatımızdaki Manzum Hikmetli Sözlerden Bir Demet**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989, s. 20.

Sultan Süleyman burada, birinci dizedeki devlet sözcüğüyle üçüncü dizedeki saltanat, ikinci dizedeki devlet sözcüğüyle ise dördüncü dizedeki baht u saadet sözcükleri arasında bağ kurarak, devlet sözcüğünün iki farklı anlamını bağdaştırmaktadır. Devlet sözcüğünün talih ve saltanat anlamları arasındaki yakın ilişki yönetim aygıtını çok kişisel bir hale getirmektedir. Sultan Süleyman'ın şahsi devleti yani bahtı, ona devleti yani tahta geçme talihini bahşetmiştir. Bu mevkii Allah'tan başka kimseye borçlu değildir. Dolayısıyla yönetim aygıtının kendisine ait olduğunu iddia etmeye hakkı vardır¹⁶⁹.

B. Kurumsal Devlet Kavramının Gelişmesi

Bürokrasinin giderek güçlendiği ve kurumsallaştığı XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ise siyaset düşüncesinin hükümet kurumunu tamamen kişisel bir mesele olarak görmesi beklenemezdi. Padişahın tahta geçme sırasını ifade eden “devletin” ilahi takdirle gelen talih anlamındaki “devlet” ile olan bağlantısı bu dönemde zayıflamaya başlamıştı. Bu süreç önemli ölçüde XVII. Yüzyıl'ın siyasal krizleri ile gerçekleşecekti. Zira XVI. Yüzyıl'a kadar Osmanlı şehzadeleri tüm erkek kardeşlere açık bir şekilde yürütülen tahta geçme yarışında kendi talihlerini sınamak zorundaydılar ve kardeş katli bu yarışın meşru bir kuralıydı. Fakat XVIII. Yüzyıl'a gelindiğinde bu anlamda sınanacak bir şey kalmadı. Zira padişahın ölümü üzerine Osmanlı hanedanının en yaşlı erkek üyesi tahta geçmeye başladı. Artık tahta geçmek taht adayının talihine, yani ilahi takdire değil, belli kurallara bağlıydı. Bir padişahın devleti, yani tahta geçme sırası, artık çok daha gayrişahsi ve gayri ilahi bir meseleydi. Bu dönemde sadece padişahın şahsi talihiyle tahta geçme sırası arasında ilişki kopartılmakla kalmamıştı, ikinci bölümde ele alındığı üzere bürokrasinin kurumsallaşması ile birlikte yönetimi faaliyetleri fiziksel olarak ta saraydan uzaklaşarak, sadaret binası çevresinde toplanmıştı. XVII. Yüzyıl'dan itibaren sultanlar hala siyasetin içinde olsalar da, esas olarak imparatorluk sarayda ya da Babıali'de odaklanan bürokratlarca yönetiliyordu. Bu durum özellikle IV. Mehmed'in iktidarında gözle görülür hale gelmişti. Zira IV. Mehmet tahta bulunduğu dönemin önemli bir bölümünde çocuk olduğu halde devlet organları kendi başlarına işleyişlerini sürdürebilmişti. Tüm bu gelişmeler siyaset düşüncesindeki devlet kavramının daha gayri-şahsi ve kurumsal bir yere oturmasına yol açmaktaydı.

¹⁶⁹ Baki Tezcan, **Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 250.

Devlet kavramının sultanların kişiliğinden öte bir devamlılık içinde düşünülmesi kendisini XVII. yüzyıldan itibaren tarih yazıcılığında göstermeye başlamıştır. Bu döneme kadar kaleme alınan Osmanlı tarihleri, padişahların saltanat dönemlerine göre düzenleniyordu. Tarihsel anlatılar esere konu alan hükümdar ile başlıyor ve onun ölümü ile sonlanıyordu. Daha kapsamlı ve birden fazla hükümdarı konu alan tarih eserlerinde ise eser bir hükümdar ile başlayıp başka bir hükümdar ile bitebiliyordu. Bu durum XVII. yüzyıla kadar tarihsel tahayyülün hükümdarların iktidar dönemleri ile şekillendiğini göstermektedir. Fakat XVII. Yüzyıl'dan itibaren Osmanlı tarih yazımında yeni bir usul görülmeye başlandı. Bu yeni usulde sultanların iktidarları değil, Hicri 1000 senesi merkeze oturmaktaydı. Örneğin, Kadri'nin¹⁷⁰ ünlü tarihi, olayları ele almaya Hicri 1000 senesinden başlamaktadır. Benzer bir şekilde, Edirneli Mehmed Rumi, Hicri 1000 senesinden itibaren tahtan çıkan padişahlar ve imparatorluk idaresinde görev almış vezir, kadı ve âlimlerin biyografilerini yazmıştır. Rumi ve Kadri'de gördüğümüz yaklaşım, Kâtip Çelebi tarafından da sürdürülmüştür. Kâtip Çelebi Fezlekesi'nde, Hicri 1000 senesinden itibaren yaşanan tarihsel süreçleri kaleme almayı seçmiştir. Hicri 1000 senesinin merkeze oturtulması geleneği XVIII. yüzyıla gelindiğinde ilk vakanüvis Naima ile beraber kurumsal bir nitelik kazanmıştır. Çünkü Naima da tarihi anlatısına Hicri 1000 senesinden başlamaktadır. Naima'nın eserini 1000 senesinden başlatması zihniyet açısından tarihsel zamanın padişahların saltanat devirlerine göre değil çok daha gayri-şahsi ve bir devamlılık ile ele alınmasının bir sonucu olarak görülebilir. Bu eserlere bir bütün olarak bakıldığında hanedan fertlerini siyasal düşüncenin merkezinden alarak, padişahlardan bağımsız olarak devletin sürekliliğini vurguladıkları düşünülebilir.¹⁷¹

Siyaset düşüncesinde hükümdarların kişiliğinden bağımsız bir devlet mefhumunun ortaya çıkmasını, değişen tarihsel tahayyülün yanı sıra siyasal metinlerde ortaya çıkan “devlet-i aliyye” kavramından da takip edebiliriz. Bu kavram devlet ifadesini daha önceki kişiselliğinden arındırarak zamanın ve şahısların ötesinde kurumsal bir nitelikte betimliyordu. Fakat bu kavram ancak XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren kullanılmaya başlanacaktı. XV. yüzyıl boyunca Osmanlı tarih yazarları eserlerini “*Tevarih-i Al-i Osman*” yani “Osmanlı Hanedanının Tarihleri” başlığı ile kaleme almışlardı. Bu geleneğin XVI. yüzyıldaki temsilcisi

¹⁷⁰ Kadri adıyla anılan Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, doğduğu yer ve yıl hakkında kaynaklarda herhangi bir kesin bilgi olmamakla beraber 1574 tarihinde doğduğu tahmin edilmekte ve 1644 yılında öldüğü bilinmektedir. Tarihi Ziya Yılmaz tarafından latin harflerine aktarılmış ve tahlil edilmiştir. Kadri, **Kadri Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 2003.

¹⁷¹ Tezcan, **Tarih Üzerinden Siyaset**, s. 256.

olan Kemal Paşazade¹⁷² sultanın emriyle kaleme aldığı eserinin hiçbir yerinde “*Devlet-i Aliyye*” kavramından söz etmemiştir¹⁷³. “*Devlet-i Aliyye*” kavramı ancak XVI. Yüzyıl’ın ortalarından itibaren Osmanlı düşünürleri tarafından Osmanlı Devleti anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Bu kavramı yine Osmanlı yazarları icat etmişlerdi; bu kişilerin büyük bir kısmını önceki bölümde ele aldığımız bürokratik kurumsallaşma sonucunda ortaya çıkan deneyimli ve profesyonel bürokratlar oluşturmaktaydı¹⁷⁴. Bu insanlar uzun yönetim deneyimine sahip ve idareyi paylaşmış kimselerdi. Bu yüzden de devlet tahayyülleri şahısların ötesinde ve sahiplenici bir noktaya ulaşmıştı. Nitekim Kanuni Sultan Süleyman’ın ünlü vezirlerinden Lütü Paşa *Asafname* adlı eserlerinde, “*Devlet-i Aliyye emekdarları*” ve “*rical-i Devlet-i Aliyye*” terimlerine yer vererek¹⁷⁵ hem Devlet-i Aliyye kavramını ilk kullananlardan olmuş hem de kavramı kullandığı bağlamdan da anlaşılacağı üzere kurumsal ve kolektif bir çerçeveyi tarif etmiştir. Kınalızade 1564 yılında yazdığı *Ahlak-ı Alai*’de “*Cihân bir bağıdır, duvarı devlet. Devletin nâzımı şeriatdır*”¹⁷⁶ ifadesiyle devleti modern anlamına yakın bir şekilde siyasal hâkimiyet olarak kurumsal çerçevede görmektedir. “Devlet-i Aliyye” kavramını kurumsal anlamı XVI. Yüzyıl’ın ikinci yarısından itibaren giderek güçlenmiş ve kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda söz konusu kavramı Mustafa Selaniki de *Tarihi Selaniki*¹⁷⁷, de sık sık kullanılmıştır. XVII. Yüzyıl’a gelindiğinde bir başka siyaset yazarı Hazarfen Hüseyin Efendi¹⁷⁸, *Telhis-ül Beyan Fi Kavanin-i Al-i Osman* adlı çalışmasının birçok yerinde “*Devlet-i Aliyye*” kavramını kullandığı gibi bu kavramlara eş anlamlı olarak “*Devlet-i Osmaniyye*” ve “*Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*” ifadelerini kullanmıştır¹⁷⁹.

Devlet-i Aliyye kavramının Osmanlı siyaset düşüncesindeki merkezî konumunu Osmanlı tarih yazarlarından İbrahim Peçevi¹⁸⁰, nin 1640’ta kaleme aldığı iki ciltlik ünlü tarihinde gözlemleyebiliriz. Peçevi’nin anlatısına göre İnebahtı Savaşı sonrasında Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa’yı huzuruna çağıran Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, ona bahara kadar yeni bir donanma hazırlama emri vermiştir. Fakat Ali Paşa birkaç ay içerisinde yeni bir

¹⁷² İbn-i Kemal olarak da bilinen Kemalpaşazade Ahmed Şemseddin Efendi; 1468- 1536 yılları arasında yaşamış Osmanlı devleti Şeyhülislamı, hukukçusu, tarihçisi, müfessiri, kelimcisi, edebiyatçısı ve şairidir.

¹⁷³ Christoph K. Neumann, “Devletin Adı Yok”, *Cogito* XIX, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, Yaz 1999, s.276.

¹⁷⁴ Nejat Göyünç, Osmanlı’nın 700. Kuruluş yıldönümünü anarken, *İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı 3, 1999, s. 1-7.

¹⁷⁵ Lütü Paşa, *Asafname*, düzenleyen: Mübahat Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, İstanbul, s. 8-12.

¹⁷⁶ Kınalızade, *Ahlak-ı Alai*, s. 477.

¹⁷⁷ Kanuni’nin son zamanları ile II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet devirlerini yaşamış Osmanlı tarihçisidir.

¹⁷⁸ 1691 yılında hayatını kaybeden XVII. Yüzyıl’da yaşamış Osmanlı tarihçisi ve aydınıdır. Osmanlı tarihi ve devlet düzeni hakkında önemli eserler kaleme almıştır.

¹⁷⁹ Göyünç, “Osmanlı’nın 700. Kuruluş”, s. 4.

¹⁸⁰ Peçevi İbrahim Efendi 1572 – 1650 yılları arasında yaşamış Macaristan doğumlu Osmanlı tarihçisidir.

donanma hazırlamanın mümkün olmadığını ifade edince, Sokullu Mehmed Paşa cevaben: “Paşa hazretleri sen henüz bu Devlet-i Aliyye’yi bilememişsin vallahi böyle itikat ile bu devlet ol devlettir ki murat ediverirse cümle donanmanın lengerlerini gümüşten resenlerini ibrişimden yelkenlerini atlastan etmekte suubet çekmez” demiştir.¹⁸¹ Peçevi’nin anlatısında devlet gayri-şahsi devlet kavramına yapılan vurgu oldukça dikkat çekicidir. Zira söz konusu anlatıda ne hükümdarın ve hanedanın ne de herhangi bir devlet adamının kudreti veya becerisi vurgulanmaktadır. Bu anlatıda öne çıkan nokta, şahısların ötesinde var olan devletin kurumsal ve ideolojik ağırlığıdır. Bu ağırlık ile birlikte devlet tarihin öznesi haline gelmekte ve olaylar kişilerin şahsi nitelikleriyle değil devletin kurumsal gücüyle izah edilmektedir.

XVIII. Yüzyıl’ın başlarında devlet görevinde bulunan bir başka Osmanlı siyaset yazarı Defterdar Sarı Mehmed Paşa’nın¹⁸² Zübde-i Vekayiat isimli eseri ise devlet kavramının Osmanlı düşünce hayatındaki yerini net bir şekilde vurgulamıştır. Eserde tam 190 defa Devlet-i Aliyye ismini kullanmıştır. Bunlardan yalnızca bir tanesinde bu kavram hükümdar ile eş anlamlıdır. Eser boyunca farklı yerlerde “Devlet-i Al-i Osman”, “devlet-i aliyye-i Osmaniyye” ve “Devlet-i Osmaniyye” ifadeleri sık sık geçerken eserin sadece bir yerinde “devlet-i padişahi” deyimini geçmektedir. Bu bağlamda XVIII. Yüzyıl’ın ilk yarısında devleti padişahın şahsıyla özdeşleştirme “alışkanlığı” tamamen terk edilmediğini ancak oldukça zayıfladığını öne sürebiliriz. Eserde dikkat çeken bir diğer mesele ise yedi defa kullanılan “*devlet-i aliyye-i ebedpeyvend*” ifadesidir. Bu ifade XVIII. Yüzyıl’dan itibaren giderek artan oranda Osmanlı siyaset yazarları tarafından kullanılmaya başlanmış ve nihayet “*devlet-i ebed müddet*” şeklini almıştır. Devletin devamlılığını ve kurumsallığını vurgulayan bu ifade, Osmanlı düşünce dünyasında devlet mefhumunun geçirdiğini dönüşümü izah etmek açısından önemlidir. Zira bu kavramın yaygınlaşmasıyla birlikte “devlet” artık sadece hükümdarın şahsının ötesindeki kurumsal bir yapı olarak değil aynı zamanda mevcut koşulların ve zamanın ötesinde neredeyse soyut bir kavram haline gelmekteydi. Devlet kavramının hükümdarın şahsından ve yaşanan zamandan soyutlanması ise başta bürokratlar ve seçkinler olmak üzere hizmet edilecek ve uğrunda fedakârlıkta bulunulacak yeni bir amaç meydana getiriyordu. Bu yeni amaç fani yöneticilerin ve yaşanan zamanın ötesinde varlığını koruyan ve ebediyete kadar var olacak olan devlet kavramıydı¹⁸³.

¹⁸¹ İbrahim Peçevi, **Peçevi Tarihi** Cilt 1, Matbaa-ı Amire, 1866, İstanbul, s. 498-499.

¹⁸² 1717’de vefat eden Osmanlı devlet adamı ve tarihçisidir.

¹⁸³ Göyünç, Agm, s. 5.

XVIII. Yüzyıl'da devlet kavramının mevcut idarecilerden ve hükümdardan öte bir sadakat noktası haline gelmesi sadece Osmanlı düşünce dünyasında oluşan bir dinamik değildi. Bu dönemde Avrupa'daki "aydınlanma düşünürleri" de devlet kavramı üzerinden siyaset felsefesi üretiyor ve kuramlar ortaya koyuyordu. Söz konusu dönemde İngiliz siyaset yazarı Hobbes her türlü dini aşırılıktan ve kişisellikten arınmış soyut ve yapay bir kavram olarak devlet modelini oluşturmuştu. Hobbes bu yeni kavramı izah etmek için o zamana dek pek alışılmamış bir deyim olan "*Commonwealth*" tabirini kullanmıştır. Bu alışılmamış terim devleti soyut ve kamusal bir varlık olarak kurgulayarak Batı siyaset düşüncesinin yönünü tayin ediyordu. Böylece kişisel ihtiraslardan ve fikri saplantılardan arınmış tamamen akılcı yöntemlerle kamu yararına çalışan kral fikri ortaya çıkıyordu. Aydınlanma devri Fransa'sının ünlü Kralı XIV. Louis¹⁸⁴ "*Halkımızın çıkarlarını kralların çıkarlarının üzerinde görmeliyiz... Kralların temel görevi bireyleri kamuya en yararlı olabilecekleri mevkie getirmektir.*" diyordu¹⁸⁵.

XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı düşünce dünyasında güçlenen soyut devlet kavramını, aydınlanma devri Avrupa siyaset düşüncesiyle bir arada ele aldığımızda söz konusu yaklaşımın çağın koşulları ile uyumlu olduğunu ifade edebiliriz. Bürokratik kurumsallaşmaya bağlı olarak teşekkül eden şahıslardan münezzeh soyut bir devlet kavramı, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi kamusal kimlik inşasının oluşumuna zemin hazırlayacaktı.

III. OSMANLI DEVLET YÖNETİMİNDE AKIL VE MEŞVERETİN YERİ

Geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinde önemle üzerinde durulması gereken bir diğer kavram da akıl kavramıdır. Bu mefhum, Osmanlı siyaset yazarlarınca gerek siyasetin başat vasıtası gerekse erdemli bir hayatın temel şartı olarak öne sürülür. Akla dayalı idare fikrinin Osmanlı düşünce dünyasındaki serüvenine göz atmak oldukça önemlidir. Zira bu idealin XVIII. Yüzyıl Avrupa siyasetinde öne çıkan aydınlanmacı mutlakiyet rejimleri tarafından üretildiği ve Osmanlı'ya da buradan ithal edildiği fikri tarih yazımına egemen olan bir yaklaşımdır.¹⁸⁶ Bu yaklaşıma göre Batı başkentlerine gönderilen sefirler buradaki aydınlanmacı mutlakiyet fikrini yazdıkları sefaretnameler ve layihalar vasıtasıyla Osmanlı düşüncesine aktarmışlardı.

¹⁸⁴ 1643-1715 yılları arasında toplam 72 yıl hüküm sürmüş Fransa'nın en uzun süre tahtta kalan kralıdır.

¹⁸⁵ Pierre Brancourt, *Estat'lardan devlete*, s. 190.

¹⁸⁶ Bu yaklaşımı sergileyen öne çıkan birkaç eser için bkz: Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi V. Cilt*, (Ankara, TTK, 1983), s. 61 Şerif Mardin, "Tanzimat Fermanı'nın Manası: Yeni Bir İzah Denemesi" *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s. 147-165, Fatih Yeşil, **Ebubekir Ratip Efendi**.

Aydınlanmacı mutlakiyet düşüncesinin öne çıkan unsuru ise akla dayanan idare fikriyatıydı. Bu tarz bir siyasette hükümdar ülkeyi keyfi kararlar ile değil konunun uzmanı danışmanlarından aldığı telkinlere dayanarak akıl ve mantık prensipleri içerisinde yönetmeliydi.

Oysa bu yaklaşımın kaçırdığı nokta, Osmanlı fikrî geleneğinde de akla önemli bir yer ayrılmakta olduğudur. Siyasî düşünceye yer veren eserlerde bahsi geçen *akıl*, ister kullanılsın ister yok sayılsın hem bireysel kaderleri hem de tüm memleketin yazgısını etkileme kudretindedir. Hükümdar da ülkesini akıllı danışmanlarının tavsiyelerini göz önünde bulundurarak istişare içinde yönetmelidir. Fakat geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinde akıl, dünyevi ve içkin bir akılcılıktan ziyade, zihni melekeleri, ahlaki ve dini vasıflarla harmanlayarak bir araya gelmiş bir akıldır. Bu noktada Osmanlı düşünürlerinin akıl kavramı, Machiavelli ile birlikte giderek görünür hâle gelen ve Aydınlanma Avrupası'na egemen olan kilise ve dini inanç ile ihtilaf içinde olan seküler akıldan ayrılmaktadır. Osmanlı düşüncesinde akıl, şeriatı, ahlaki kaideleri tayin eden, siyasi ve umumi bir karakter taşıyan değerler kümesinin bir parçasıydı. Siyaset yazarları devletin dini kaidelere sonuna kadar bağlı kalması gerektiğini vurgulamakla beraber devleti dünyevi âlemin bir parçası olarak görüyorlardı. Bu bağlamda ne tam olarak dünyevi ne de büsbütün dini olan akıl mefhumu devlete nizam ve adalet getirmek için hayati bir özellikti.¹⁸⁷

Nizam-ı Cedid düşüncesinin inşasında ve takip eden XIX. Yüzyıl boyunca, aydınlanmacı mutlakiyetteki seküler akılcılığın aksine, Osmanlılar akılcı idareyi dini inançlara veya şeriat düzenine karşı olarak değil; aksine onun bir parçası olarak yorumlamışlardı. Bu durum XIX. Yüzyıl Osmanlı düşüncesindeki akılcı idare kavramının, aydınlanmacı mutlakiyetten daha çok geleneksel Osmanlı düşüncesiyle bütünlük arz ettiğini göstermektedir. Nitekim Nizam-ı Cedid'i tanıtmak için padişahın oluruyla yazılan risalelerde yeni yönetimin esaslarının İslam ile uyumları vurgulanmış, reform karşıtlarının ise dini itikatlarının zayıflığına vurgu yapılarak eleştirilmiştir.¹⁸⁸ Dahası takip eden yüzyılda reform hareketleri meşruiyet kaynağı olarak İslami referanslar kullanmaya devam etmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Şahin, age, s. 259.

¹⁸⁸ Kahraman Şakul, "Nizâm-ı Cedid düşüncesinde batılılaşma ve İslami modernleşme" **Divan ilmi araştırmalar dergisi**, sayı 19: 2005, s. 117-150.

¹⁸⁹ Örneğin II. Mahmud Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını meşrulaştırmak için ulemeden icazet almış, sancak-ı şerifi açarak üç bin suhteyi harekâta katmayı başarmıştı. Yeniçeri Ocağının yerine kurulan modern orduya Asakir-i Mansure-i Muhammediye ismi verilmişti. Bu harekât Vaka-ı Hayriye olarak anılırken Mustafa Reşit Paşa'nın reform bildirgesi Tanzimat-ı Hayriye gibi dini ve kültürel hafızaya uygun bir isimle adlandırılmıştı. Dolayısıyla aydınlanmacı mutlakiyette öne çıkan seküler akıldan ziyade, geleneksel düşüncedeki dini kaideler ile uyumlu olan akıl kavramının, modern Osmanlı düşüncesinin oluşumunda etkili olduğunu söylenebilir. Kara, age, s.31.

A. Meşveret ve Akla Dayalı İdare Kavramının İslam Siyaset Düşüncesindeki Temelleri

Osmanlı düşüncesindeki istişareye dayalı akılcı idare fikrinin derin tarihi kökleri bulunmaktadır. Bu kökler İslamiyet'in ilk yıllarına, peygamber dönemine kadar uzanmaktadır. İslam dininin âlimlerin mutabakatını [icmâ] en az nass kadar otoriter ve kutsal kabul etmesi, İslam dünyasındaki siyaset düşüncesini derinden etkilemiştir. Bu noktada “Ümmetim hata üzerinde ittifak etmez”¹⁹⁰ hadisi icmânın şer’i dayanağı olarak gösterilmiştir. İlk halifelerden Ebubekir ve Ömer bir mesele çıkınca Medine’de bulunan sahabe arasındaki âlimleri çağırıp bir genel toplantı yapmakta ve çoğunluk tarafından alınan kararları uygulamaktaydılar.¹⁹¹ Buradaki meşveret geleneğinin İslam siyaset düşüncesindeki kalıcı etkisi hükümdar üzerinde bir denetim aygıtının gerekliliği olarak değil ideal hükümdarın kararlarını istişare ile alması gerektiği şeklinde oldu.¹⁹²

Ülke idaresinde akıllı ve bilgili kişilere danışmanın gerekliliği düşüncesi Nizamülmülk¹⁹³’ün *Siyasetname*’sinde geniş yer tutmaktadır. Nizamülmülk’e göre “Bir kişinin tedbiri bir kişinin kuvvetine, iki kişinin tedbiri iki kişinin kuvvetine” bedeldi. Bir hükümdar ne kadar bilgili ve akıllı olursa olsun, bir karar alırken yetkin danışmanlarından fikir almalıydı. Nizamülmülk bu görüşünü peygamberin icraatlarına ve Kuran-ı Kerim’e dayandırmaktaydı. Ona göre “*Dünyaya peygamberimiz Muhammed (s.a.)’dan daha alim kimse gelmediği*” ve “*O’nun bilgisi hakkında söylenecek söz*” olmamasına “*görüp bildikleri haricinde göklerin,*

¹⁹⁰ Tirmizi, 9/11 Niyazi Kahveci, **İslam Siyaset Düşüncesi**, Sinemis yayınları Ankara, 2012, s. 25.

¹⁹¹ Kahveci, age, s.31.

¹⁹² Hükümdar üzerinde kontrol sahibi olan bir konsey olması gerektiği hatta ülkenin konsey tipi imametle yönetilmesi fikri aslında İslamiyet’in ilk yüzyıllarında siyaset düşüncesinin konusu olmuştur. Farabi’ye göre idare için gerekli bütün özelliklerin tek bir kişide toplanması çok zordu. Aranacak özellikler iki kişide toplanmışsa iki kişi beraber yönetmeli eğer daha çok kişide toplanmışsa bu kişiler hükümeti ortak oluşturmalıydılar. El Eshem ise iktidarı bütünüyle bir âlimler konseyine devretmeyi teklif etmekteydi. Bu fikirler yerel dinamiklerin de tesiriyle Kuzey Afrika’da İbadiler, Kurtuba’daki yerel aileler ve Bahreyn’de Keramiteler tarafından dönem dönem uygulamaya konmuştu. İslamiyet’in özünde anayasal bir meşruiyet olduğu, peygamber ve dört halife devrine kadar ise bu esasa göre yönetildiği yorumu II. Abdülhamit’e muhalif Osmanlı düşünürleri tarafından da sıklıkla kullanılmıştı. Filibeli Ahmet Hilmi ve Namık Kemal yazdıkları İslam tarihi kitaplarında Peygamber dönemine “*Hükümet-i Meşruta*” ismini koymaktaydılar. Ruhullah Humeyni ise “*İslam devleti ne tiranlık tarzındadır ne de mutlakiyetçidir, fakat anayasalıdır*” diyerek kendi siyasal programını savunmaktaydı. Bu örnekler Peygamber ve dört halife döneminin modern öncesi başat siyaset düşüncesinde kendini göstermese bile İslam dünyasındaki monarşi karşıtları için kalıcı bir kaynağa dönüştüğünü göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bakınız, Patricie Crone, Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce, Kapı Yayınları, (İstanbul 2007), s. 406-416, Filibeli Ahmed Hilmi, **İslam Tarihi**, Sadeleştiren: Hüseyin Rahmi Yananlı, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2011, s. 264 Ruhullah Humeyni, **İslam and Revolution**, (Berkeley,1987) s. 55.

¹⁹³ 1018- 1092 tarihleri arasında yaşamış Büyük Selçuklu Devleti'nin veziri ve Siyâsetnâme adlı kitabın yazarı olan Fars devlet adamı ve siyaset bilimcisidir.

yerlerin, Cennet ve cehennem, levh, kalem, arş- kürsi ve benzeri pek çok şeyin bilgileri kendisine arz edilmiş” olmasına rağmen “Allah Teâlâ: Ey Muhammed! Bir iş yapacağın zaman işinde onlara danış” ve “Önemli olaylarla karşılaştığın zaman dostlarınla meşveret et diye” emretmişti. Peygamberin dahi işlerini danışarak yapması gerekirken, hiçbir hükümdarın “Benim kimse ile müşavereye ihtiyacım yoktur” diyemezdi. Nihayet Nizamülmülk’e göre “padişahın önemli bir olay karşısında ihtiyarlar, bilginler ve dostları ile meşveret etmesi vacip”ti ve “Meşveret yapmadan icraatta bulunan liderler bencil ve zayıf görüşlü”ydü.¹⁹⁴ Nizamülmülk’ün ortaya koyduğu yaklaşımda meşveret ülkenin iyi yönetilmesi için gerekli bir idari usulün çok ötesindedir. Nizamülmülk idarede meşvereti ilahi bir emir olarak sunmakta ve bu usulü hükümdar için bir tercihten çıkartıp zorunluğa dönüştürmektedir.

Osmanlı siyaset düşüncesine önemli yeri olan ve farklı dönemlerde tekrar tekrar Osmanlı Türkçesi’ne çevrilen Keykavus bin İskender’in¹⁹⁵ *Kabusname* adlı nasihatnamesinde de ülke idaresinin akıllı insanlara danışılarak yapılması gerektiği vurgulanmaktaydı. II. Murad’ın kâtiplerinden Mercimek Ahmed’in Türkçe çevirisinde geçtiği üzere hükümdar “her işin evvelinde aklına ve bilüne” [bilgisine] danışmalı ondan sonra o işi gerçekleştirmeliydi. “Zira padişahın vezir-i vüzerası akıl ve bilün”dü. Keykavus’a göre hükümdar kararını alırken aceleci (ivecek) olmamalı ve danışarak her işin gereğini (hadakasını) bulmalıydı. Henüz XV. Yüzyıl’da Osmanlı düşünce hayatına giren *Kabusname*’nin akla ve istişareye yaptığı vurguyu değerlendirecek olursak, söz konusu kavramların Osmanlı siyaset düşüncesinin ilk dönemlerinden itibaren kullanımda olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹⁶

B. Kutadgu Bilig ve Türk Siyaset Düşüncesinde Akıl ve Meşveret Kavramı

İkisi de XI. Yüzyıl’da yazılmış Farsça eserler olan *Kabusname* ve *Siyasetname*’nin yanı sıra Türk siyaset düşüncesinde önemli bir yere sahip olan *Kutadgu Bilig*’de de akla ve meşverete dayalı idare önemli yer tutmaktadır. Soyut kavramları başarılı bir şekilde kişileştiren Yusuf Has Hacip, eserinin kurgusunda akla özel bir yer vermektedir. *Kutadgu Bilig*’de akıl, hem kişinin değerini arttıran bir fazilet hem de başarılı ülke idaresinde temel kaide olarak sunulmaktadır. Bu bağlamda eserde “insanın değerinin akıldan ve bilgiden geldiği” ifade edilmektedir çünkü “Tanrı insanı yaratırken ona erdem bilgili, akıl ve anlayış vermiştir.”

¹⁹⁴ Nizamülmülk, *Siyasetname*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006, s. 112-113.

¹⁹⁵ Cürcan ve Taberistan'a sahip olan Ziyarîlerin 1012 tarihinde ölen hükümdarıdır.

Farsça kaleme alınmış *Kabusname* adlı eserin yazarıdır.

¹⁹⁶ Keykavus Bin İskender, *Kabusname*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2015, s.224.

denilmektedir. Yusuf Has Hacıp'e göre, "*Tanrı kime anlayış akıl ve bilgi verirse o pek iyiliğe elini uzatmaktadır, anlayış nerede olursa orası ululuk bulmaktadır*".¹⁹⁷ Fakat akıl sadece kişisel bir erdem değildir, iyi bir yönetici olmanın sırrı da akıldan geçmektedir: "*Kimde akıl varsa, o asil insan olur*" ve "*kişi akıl ile asil insan adını alır, beyler bilgi ile memleket işini düzenler*".¹⁹⁸

Kutadgu Bilig'de akla öylesine büyük bir önem atfedilmiştir ki aslında kurgu akıllı kişilerin ülkeyi meşveretle yönetmesi üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda eser hükümdar ile ona danışmanlık eden üç farklı karakterin birbirleri arasındaki diyaloglardan oluşmaktadır. Metin boyunca hükümdar ve danışmanları ülke idaresindeki temel ilkeler ve karşılaşılabilecek sorunlar üzerinde istişare etmektedirler. Bu diyaloglarda hem hükümdar hem de danışmanları akıllı ve bilgili olmalarından ötürü övülmektedir. Hikâyede her karakter bir vasfı simgelese de nihayetinde hepsi akıllı övülerek okuyucuya sunulmuştur. Bu bağlamda talihi simgeleyen vezir: "*Ay-Toldı adında zeki bir adam vardı... doğası sakın, akıllı, bilgili, zeki, iyi gönüllü genç bir delikanlıydı*".¹⁹⁹ cümleleriyle yüceltilirken adaleti temsil eden hükümdar *Gün Doğdu* eserde "*O akıllı bilgili yumuşak huylu bir beymiş ve erdemli insanları ararmış, aklın kıymetini yine akıllı bilir, bilgenin sattığı bilgiyi de bilgili alır*".²⁰⁰ ifadeleriyle övülmüştür. Kutadgu Bilig'de hayatın geçiciliğini ve iyiliği temsil eden Ogdurmuş (uyanmış) dahi sadece takvası ve merhameti ile değil aynı zamanda zekâsı ile övülmektedir. Hükümdar Ogdurmuş'ı neden hizmetine almak istediğini "*İnsan dediğin bilgili ve akıllı olandır, onun dışındakilerin hepsi de hayvan gibidir. İş bilirse bilgili ve akıllı insan bilir; İş yaparsa bilgili ve akıllı insan yapar*"²⁰¹ sözleriyle ifade etmiştir.

Kutadgu Bilig'in kurgusunda akla ve istişareye dayalı yönetimin savunusu hikâyedeki dördüncü şahıs olan ve akıllı temsil eden Ögdülmüş (övülmüş) karakteri ile birlikte açıkça ortaya çıkmaktadır. Eserin kurgusunda adaletli hükümdarı temsil eden *Gün Doğdu* ülke idaresiyle ilgili hemen her konuda akıllı temsil eden Ögdülmüş'e danışmaktadır: "*Hükümdar Ögdülmüş'i*

¹⁹⁷ "*baya kimke birse ukuş ög bilig, öküş edgülükke uzattı elig*" "*ukuş kayda bolsa ulugluk bulur, bilig kimde bolsa bedüklük alır*." 150. Ve 154. Dizeler Hacıp, age, s. 115.

¹⁹⁸ "*Kimingde ukuş bolsa aslı bolur*" "*ukuş birle aslı Atanur kişi, bilig birle begler ite il işi*." 290. Ve 303. dizeler Hacıp, age, s. 137-138.

¹⁹⁹ "*Bir ay toldı atlıg er erdi tetig eşitti bu çavıg itindi itig yiğit erdi oğlan kılınçı amul ukuşlug biliglig hem öglüg köngül*" 432-463. dizeler Hacıp, age, s. 161.

²⁰⁰ "*Ukuslug biliglig bey ermiş amul tiler ermiş erdem idilerin ol ukus kadrini hem ukuslug bilir bilig sat bilge biliglig alır*" 469-470. dizeler Hacıp age, s. 163.

²⁰¹ "*Biliglig ukuşlug kişi ol kişi anında naru barça yılki tuşu biliglig ukuşlug bilir bilse iş biliglig ukuşlug kulur kılsa iş*" 3165-1366. dizeler Hacıp age, s. 573.

takdir etti; iyi ve kötü bütün işlerini ona danıştı."²⁰² Ögdülmüş hükümdara, hazineden, diplomasiye; savaştan devlet adamlarının seçimine çok çeşitli konularda nasihat vermektedir. Fakat mesele ideal hükümdarın tasvirine gelince eserdeki istişareye ve akla dayalı yönetim vurgusu kendisini bütünüyle göstermektedir:

*"Ey hükümdar dinle, sakın, iyi gönüllü ve sınıamış kişi ne der, hangi insanda akıl ve anlayış varsa; ona insan de ve ne kadar översen öv. Akıl, anlayış ve bilgi tam olarak kimde bulunursa, onu kötüyse iyi, küçükse büyük bil. Kişi için akıl ne iyi şeydir; akıllılara danışman nazarıyla bakmalı."*²⁰³

Kutadgu Bilig'de nihayet aklın genel bir tanımı de verilmiştir. Bu tanıma göre akıl "*uzak görüşlüdür*", "*ayağı sağlam basar*" "*ne kadar ters düğüm varsa bir bakışla çözer*" "*kaçana yetişir, uçanı tutar, kırığı sarar, bozuğu düzeltir.*" Dahası "*aklın tavır ve hareketi makuldür*" "*Sözü nereye erişse orası o söze uyar*" "*sıcak yüzlüdür herkes için sevimlidir.*"²⁰⁴ Bu özellikleriyle akıl ülke idaresinde temel yol gösterici ve sorun giderici olarak kabul edilmiştir. Aklın sorunlara süratle çözüm üretmesi bu çözümlerin dengeli ve uzun ömürlü olması ve nihayet akılla üretilen çözümlerin ikna edici olup halk tarafından kabul görmesi ülke idaresinde işlenecek yolu işaret etmektedir. Aklın bu çözümlemesi sadece XI. Yüzyıl siyaset düşüncesi ile sınırlı kalmamış, geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinde de yer bulmuştur.

C. Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Akıl ve Meşveret Kavramı

Osmanlı siyaset geleneğinde aklın kuramsal boyutta tanımı, Kınalızade'nin Ahlak-i Alai adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Kınalızade için faziletli bir insanın sahip olması gereken vasıfların başında hikmet gelmekteydi. Hikmeti düşünce kuvveti [kuvvet-i nazarî] olarak tanımlayan Kınalızade'ye göre, hikmet sahibi insanlar yedi vasfı [nev] beraberlerinde taşımaktaydılar. Bu vasıflar sırasıyla *zekâ*, *sürat-i fehim*, *safa-yı zihin*, *sühulet-i taallüm*, *hüsn-i taakkul*, , *tahaffuz* ve *tezekkürdü*. Kınalızade'ye göre kişi *zekâsı* ile derin tetkikler [*istinbât-ı metâlib*] yapıp çıkarımlarda [*istihrac-ı netâyic*] bulunabilir. Gerekli durumlarda ise *sürat-i fehim* ile bu çıkarımlarını ve tetkiklerini ortaya koyabilir ve *safâ-yı zihin* sayesinde kişinin

²⁰² "Ağırladı ilig kör ögdülmüşig angar aydı edgü isiz öz işig" 1641. dize Hacip, age, s. 351.

²⁰³ "Negü tir eşitgil ay ilçi başı örüg ked köngülüğ sınıamış kişi kayu erde bolsa ukuş birle ög anı er atagıl ence ögse ög ukuş ög bilig kimde bolsa tükel yavuz erse ked ti kiçig erse ög ne edgu turur bu kişike öge ögi bolsa ötrü atagu öge"1992.-1995. dizeler Hacip, age, s. 407.

²⁰⁴ "yiti közlüg ol kör kamugka sevuğ kayu işke tegse bekitür adak" "nece ters tügün erse baksa yazar" kaçınıg yeter ol uçuglıg tutar" isig yüzlüg ol kör kamugka sevuğ" 1850- 1817. dizeler Hacip age, s. 385-387.

çıkarımları [*istihrâc-ı metâlib*] zihinlerde ıstıraba ve karışıklığa [*teşviş*] sebep olmadan, sonuçlar üretebilirdi. *Sühulet-i taallüm* ile kişi ulaştığı sonuçları kalıcı olarak öğrenip tahsilini yapabilir. *Hüsn-i taakkul* ile öğrendiklerini güzel keşiflere dönüştürür ve tahaffuz ile bu keşiflerini zihninde koruyabilirdi. Ve nihayet, *tezekkür* ile de bu zihni üretimini güzel bir şekilde ifade ederek çevresindekileri ikna edebilirdi²⁰⁵. Kınalızade'ye göre hikmet sadece faziletli insan olmak için gereken bir vasıf değildir. İyi bir hükümdar olmak için de *zeka-yı zihne* ve *safa-yı akla* sahip olmak gerekmektedir, Bu vasıflara sahip bir hükümdar tarih kitaplarını [*kütüb-i tevarih*] okuyarak mazideki ahaliler ve devletler hakkında malumat toplayabilir doğru çıkarımlar üretebilirdi. Kınalızade'ye göre iyi bir hükümdar ancak bu şekilde isabetli kararlara [*isabet-i re'y ü fikret*] ulaşabilirdi.²⁰⁶

Ahlak-ı Alai'de öne çıkan akıl ve hikmet kavramları odak noktası olarak zekâyâ ve muhakemeye dayalı bir öğrenme sürecini işaret etmektedir. Bu yanı sıra hem insanın kişisel gelişiminde ve hem de ülke idaresinde tarihsel tecrübeler ve düşünsel süreçlere dayanan bir hareket ve yaklaşım tarzı karşımıza çıkmaktadır. Bu yaklaşım bir taraftan dünyevi ve yararlı olmakla birlikte ahlaki ve dini faziletlerin zıttı olarak sunulmaz. Akıl ülke idaresinde ve faziletli insanın inşasında vazgeçilmez olmakla birlikte tek başına yetersizdir. Kınalızade akli ve hikmeti överken ahlaki kaideleri ve dini unsurların da gerekliliği vurgulamaktadır. Bu bağlamda akıl, diğer ahlaki ve dini erdemlerle birlikte başarılı insanların ve idarecilerin sahip olduğu bir fazilet olarak takdim edilmiştir.

²⁰⁵ “*Evvela Cins-i hikmet tahtında olan Enva yedi nevdir. Evvelkisi zeka, ikincisi sürati fehm üçüncüsü safayı zihn dördüncüsü suhuleti taallüm beşincisi hüsn-i taakkul altıncısı tahaffuz yedincisi tezekkür. Amma zeka bir melekedir ki anın sebebi ile mukaddimattan istihraç-ı netayic ve mevadd-ı edilleden istinbat-ı metalib etmek seh ü asan olur. Bu meleke mukaddimat-ı münticeden intaç-ı metalib etmeğe müzavele vü müdavemet etmekle hasıl olur. Amma sürat-i fehm bir melekedir ki anın sebebi ile levazımdan melzumata ve kaziyeden aks-i nakizine ve aks-i müstevisine tevakkuf etmeksiz sürat i intikal hasıl olur. Ve hasılı fark zeka ile sürat-i fehm mabeyninde oldur ki zeka fikr ü nazarda olur ve fikr ü nazar umur-ı malumeyi tertib edip bir meçhule müteeddi olmaktadır. Amma sürat i fehm fikr ü nazarda olmaz, gayrıda olur, zira levazımdan melzuma intikal ve kaziyeden aks-i nakiz ve aks-i müsteviye intikal fikr ü nazarda değildir, nitekim ilm-i mizanda tahkik olmuştur. Amma Safayı zihn bir melekedir ki anın sebebi ile nefis ızdırabsız ve teşvişsiz istihraç-ı metalib etmeğe müstaid olur. Amma suhulet-i taallüm bir melekedir ki anın sebebi ile nefse hiddet ü tizlik asıl olur ki havatır ı müteferrika mani ü dafi olmayıp küllkiyeti ile matlub canibine teveccüh edip tahsil eyler. Amma hüsn-i taakkul bir melekedir ki anın sebebi ile bahste istikşafı metalib etmekte her maddeye münsaib olan hadd ü mikdarı hıfz u riayet eyler. Şöyle ki ne vecip olan nesneyi terk ü ihmal ve medhali olmayanı ahz u istimal eyler. Amma tahaffuz bir melekedir ki anın sebebi ile nefis taakkul tahsil ettiği suver-i makule vü mütehayyile kema yenbagi hıfz eyler. Amma tezakür bir melekedir ki anın sebebi ile nefis hız ettiği nesnelere her ne zamanda murad olsa tezekkür ü irad eyler.” Kınalızade Ali Çelebi, **Ahlak-ı Alai**, s. 99-100.*

²⁰⁶ “*İsabet-i rey ü fikrettir ki bu haslet ike nesne ile hasıl olur, evvelkisi asl-ı hilkat ve mebde-i fitratta zekayı zihn ve safayı akl üzere mecbul olmaktadır. İkincisi tecarib-i ruzgar ve azmayış-i ahval ü atvar etmektir. Eğer ömr henüz ikbal-i unfuvani ve sabah-ı ruzgar-ı cüvanide olup henüz tecaribe imkan-u fırsat olmadıysa, kütüb-i Tevarih ü ahbar mütalaa eyleye ki Tevarih aline-i ahval-i mülük-i mazi ve sebab-i marifet-i ruzname-i havadis-i eyyamdır.” Hacıp, age, s. 462.*

Kınalızade'nin Ahlak-i Alai adlı eserinde kuramsal düzlemde ortaya konan akıl kavramı birçok açıdan akılcı idarenin ve akıllı yöneticinin geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesindeki yerini göstermektedir. Osmanlı düşünürlerinin akla dair yaklaşımı hem seçkinci hem de faydacıdır. Örneğin Kanuni Sultan Süleyman devrinin öne çıkan nişancısı Celalzade Mustafa²⁰⁷ *Mevahib* adlı eserinde aklın, faziletli insanların bir meziyeti olduğunu söyler ve ona göre peygamber gelmiş geçmiş en akıllı insandır. Mustafa'ya göre insanlar akıllılar, ahmaklar ve günahkârlar olmak üzere üç gruba ayrılmaktadır, devlet idaresinde başarının sırrı akıllı insanların istihdam edilmesidir.²⁰⁸ Bu fikirler Gelibolulu Mustafa Ali'de de karşımıza çıkmaktadır. Ona göre akıllı kişilerin devlet idaresinde istihdamı öylesine önemlidir ki bu konuda kanun-u kadime bakmaya dahi gerek yoktur. Zira nasıl ki güçlü bir hazine nakit para akışıyla meydana geliyorsa bir ülkenin hedeflerini ve mefkûresini ortaya çıkaran da pratik zekâlı ve hızlı düşünen insanların bir araya gelmesiydi. Kuran-ı Kerim'deki "*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*" ayetinden yola çıkan Gelibolulu'ya göre akıllı insanlara saygı gösterilmesi Allah'ın bir emriydi.²⁰⁹

Osmanlı siyaset yazarları akıllı insanların istihdamına ek olarak ülke idaresinde bu akıllı insanlar ile yapılacak meşveretin önemini vurgulayarak danışmanların ve nasihat edenlerin lüzumunu dile getirmişlerdir. Bu bağlamda Celalzade Mustafa'ya göre meşveret de akıllı ilintilidir: Gelmiş geçmiş en akıllı kişi olan Hz. Muhammed istişarenin önemini farkındaydı ve sık sık ona başvururdu. Esasında istişarede bulunmak öylesine önemlidir ki akıllı gayri Müslimlerin nasihatleri dahi dinlenebilir. İstişare aklın bir melekesi olduğundan ve gerek siyasi gerek ameli büyük bir öneme sahip olduğundan saraylarında âlimleri ve bilginleri bulundurmaya meşhur kadim İran kralları örneğinde de görüldüğü gibi hükümdarların çevrelerinde akıllı kişiler bulunmalıdır.²¹⁰

Gelibolulu'ya göre Büyük İskender kısa zamanda büyük işler başarmasını akıllı danışmanların yardımına borçluydu. Zira İskender ülkesini idare ederken Eflatun'un vekili Aristo ile sık sık meşverette bulunmakta Yunan ülkesinden doğu eyaletlerine zamanın filozofları ve bilginleri ile yüz yüze görüşerek fikir alışverişinde bulunmaktaydı²¹¹. Yaklaşımını

²⁰⁷ Kanuni Sultan Süleyman dönemi nişancısı ve dönemin önemli tarihçilerindedir.

²⁰⁸ Şahin, age, s. 259.

²⁰⁹ "İhtiyar-ı ukala ve istihdam-ı hükemada Kanun-ı kadim değildir deyu taallül olunmayup ol adet-i melufe müsteviyetül akdam olan eşhası manufa ma-beynlerinde icra oluna ki, res-i mal-i meal nakd-i idrak idüğü Ruşen ve sermaye-i makasid u amal gevher-i zihn-i derrick olduğu müberhendir. Age, s. 324.

²¹⁰ Şahin, age, s. 262.

²¹¹ "İskender-i zü'l karneyn, ... yine Eflatun-ı tevkili, Ristalis ile gah ü bir-gah meşveret-i bi adili muhakkak olub, her ayine kuvvet-i saltanatı muavenet-i hükema-i Yunan'la ve şarkdan garba eyalet-i hükümeti muzaheret-i feyle

desteklemek için tarihten örnekler vermeye devam Gelibolulu'ya göre, Süleyman peygamber de kudretli hükümlerliğini Lokman²¹² ve Asaf²¹³ gibi akıllı danışman ve vezirlerle yaptığı meşverete borçluydu.²¹⁴ Ülke idaresinin akıllı kişilerle yapılacak meşveretle götürülme fikrini kesinleştirmek isteyen Mustafa Ali nihayet peygamberin icraatlarına gönderme yaparak konuyu bağlamaktadır. Gelibolulu'ya göre faziletleri ve bilgisi ayetlerle sabit olan peygamber tüm bu eşsiz erdemlerine rağmen dünya işlerinde dostlarıyla istişare etmiş ve güvendiği kişilerin yardımını almıştır. Bu hareketiyle peygamber kendisinden sonra ümmetini yönetecek hükümdarlar için bir örnek teşkil etmiş, ülke idaresinde akıllı kişilerle çalışılmasını işaret etmişti.²¹⁵

Gelibolulu Mustafa Ali'nin akıllı insanların istişaresine dayalı idare fikri, dönemin bir başka ünlü siyaset yazarı Hasan Kâfi Akhisari'de²¹⁶ daha da belirgin bir görünüm kazanmaktadır. Sözlerine Kuran'dan ayetlerle başlayan Hasan Kafi'ye göre, Allah'ın peygambere istişareyi emretmesi aslında İslam idaresi konusunda verilmiş bir emir niteliği taşımaktaydı. Dolayısıyla padişah ve vezirleri ülkeyi idare ederken sadece kendi görüşleri ile hareket etmemelidirler. Yöneticiler, pek çok âlime ve akıllı kişiye danışarak; devlet erkânı içerisinde bulunan tecrübeli kimselerle istişare ederek hatalardan kaçınmalıdırlar. Yaklaşımını meşrulaştırmak için hadislerden ve kıssalardan örnekler Hasan Kâfi, peygamberin “*İstişare eden, yardım olunandır.*” sözü ile halife Ömer'in “*İstişarede bulunan her topluluk, işlerinin en doğrusuna ulaşır*” ve halife Ali'nin “*İstişare ne güzel yardımdır; keyfi davranış, istibdat ne çirkin istidattır.*” dediğini hatırlatarak meşveret usulünü İslami düzen ile özdeşleştirmektedir. Akhisari'nin istişareye yüklediği anlam o kadar büyüktür ki Allah'ın meşveret ile hareket edenlerin yardımına koşacağını savunmaktadır. Bu bağlamda meşvereti dua etmek kadar

sufan-ı zamanla zahir ü be-didar görinüb, bunca hazayin ü defayin bulunmak ve bunca tılma hall olunub varidatı asakir-i derya makaratına tevzi olunmak ol ukabanun eser-i hizmetleri ve netçe-i ubudiyet ü mülazemetleri idi.” Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin**, s. 327.

²¹² Kur'an'da ve halk efsanelerinde bahsi geçen, başta tıp ilmi konusunda büyük ilim ve hikmet sahibi olduğuna inanılan kişi.

²¹³ Hz. Süleyman'ın hikmet ve tedbiriyle tanınan veziri.

²¹⁴ “*Süleyman bir Davud aleyhisselam ki kuvveti nübüvvetle ve kaml-i riyasetle ferman-ı saadet-dest gah olub... mesturün fil Kuran olan hazret-i Lokman ve fehmü tecrube vü kiyasetine ibtinaen Asaf bin Berhiya gibi vezir-i nadiredan gah şerefi meşveretleriyle şad-man ve gah devleti vezaretleriyle müşarün ileyh bil benan olmuşlardı.*” Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin**, s. 327.

²¹⁵ “*Muhammed Mustafa sallallahu Taala aleyhi ve sellem, ... yine umur-ı dünyeviyyede çar-yar ı uzemaya müracaatları ve mesalih-i cumhurda ashab-ı ba safadan muzaheretleri, ümmet-i celilu'r rütbetine talim ve salatin-i 'ali mertebete istihdam-ı ukalayı tefhim idüğü zahirdir.*” Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin**, s. 328.

²¹⁶ 1544 – 1616 tarihleri arasında yaşamış Osmanlı devlet adamı, düşünür ve tarihçisidir. Özellikle mantık ve kelam konularında birçok eser vermiştir.

önemli gören Akhisari, “*Rabb’inden dua ile hayır talep eden ve dostuna danışan kimsenin arzu ettiği işi Allah müyesser kılmaktadır*”²¹⁷ ifadelerini kullanmaktadır.

Yönetimin akıllı insanlara dayanması fikri XVIII. Yüzyıl siyaset yazarlarından Defterdar Sarı Mehmet Paşa’da dikkat çekici bir benzetme ile dile getirilmiştir. Eseri boyunca akıllı ve tecrübeyi sürekli öven Defterdar Paşa, ülke idaresinde hükümdar ve sadrazamların rollerini izah ederken, Antik Yunan’a kadar giderek Makedonya kralı İskender ile onun filozof danışmanı Aristo’yu örnek göstermektedir. Mehmet Paşa’ya göre hükümdar Aristo gibi akıllı bir vezir seçerek ülkeyi ona emanet etmeli²¹⁸, buna karşılık Aristo ferasetine sahip vezir, İskender vakarlı hükümdarı zor duruma düşürecek eylemlerden kaçınarak, ülkeyi yönetmelidir. Devlet idaresinde uzun yıllar çalışmış Defterdar Paşa’nın ideal sadrazam ve hükümdarı betimlerken hoca bir filozof ile onun öğrenci hükümdarını örnek göstermesi, Osmanlı siyaset yazarlarının hükümdar-bürokrat ilişkisini nasıl kurguladıkları ve ideal yöneticinin sahip olması gereken faziletlerin neler olduğu konusunda önemli ipuçları vermektedir²¹⁹.

D. Osmanlı Tarih Yazımında Övgünün Kaynağı ve Tenkidin Aracı Olarak Akıl

Osmanlı siyaset yazarlarının tarihe dair eserleri de aklın yüceltildiği bir arenaya dönüşmektedir. Örneğin Celalzade Mustafa *Selimname*’de II. Bayezid’in vezirlerini ele aldığı kısımdan sonra, hükümdarların iyi talihi ve saadetinin, vezirleri ve adamlarının aklına, dindarlığına, güvenilirliğine ve sadakatlerine (*kemal-i akl ve diyanetleri ve hüsn-i emanet ve sadakatleri*) bağlı olduğunu savunmaktadır. Padişahın talihinin artması için vezirler saf inanca bağlı hakiki Müslümanlar olmalı, akıldan nasiplerini almaları ve dünya ahvalinden haberdar olmaları lazımdır. *Tabakat*’ın ilk sayfalarında ise Celalzade Mustafa, Sadrazam Piri Mehmed Paşa’nın berrak zihninin (*zihn-i pak*) bir marifet denizi, her şeyi idrak eden aklının ise (akl-ı derrak) saadet aynası olduğunu ifade etmektedir. Piri Mehmed Paşa bu erdemleri ve envayı çeşit ilimdeki bilgisiyle (enva-i kemalat ve ulum) okuyucuya sunulmakta ve övülmektedir. Benzer bir şekilde Celalzade Mustafa İbrahim Paşa’nın istişare önem vermesini nasihate kulak asmasını över (*söz fehiminde pehlivan izan ve kabulde ali-şan*). Rüstem Paşa ise henüz Anadolu beylerbeyliği yaptığı sırada zamanının en akıllı ve faziletli idarecisi (*akal-ı ümera-yı devran*,

²¹⁷ Ömer Mahir Alper, **Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 319-321.

²¹⁸ “... bir vezir-i Aristo feraseti vekil-i mutlak buyurub “en tüeddu elemanati ila ehliha” mazmunu üzre bilcümle tanzim ve tensilk-i umur-i memleket ve ahval-i ıslah-ı raiyyet anın zimmetine tefviz buyurulub...” Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Nasihat’ül Vüzera**, s. 9.

²¹⁹ “Vezir-i azam olanlar padişah-i İskender vekaarı meyl-i malden ve mal takribi ile vabalden... sakınak gerekdir.” **Defterdar Sarı Mehmet Paşa**, age, s. 21.

ekmel-i kübera-yı asr ü avan) olmuştur. Sadrazam olduğundaysa berrak zihni (*zihn-i pak*) ve engin idraki (*idrak-i derrak*) daha da gün yüzüne çıkmıştır²²⁰.

Celalzade Mustafa'ya benzer bir şekilde Gelibolulu Mustafa Ali de tarih anlatısında akılı belirleyici fazilet olarak kullanmaktadır. Örneğin Sultan Selim de *ilm-i feraset* ışığıyla parlayan ve *kâmil bir zekâyâ* sahip olan Piri Mehmed'in hikmetini *akıcı ve beliğ sözlerle* ifade edebildiğini görünce onu ortalama bir taşra memuriyetinden önce defterdarlığa sonra da veziriazamlığa getirmişti. Kendisi de akıl ve zekâ yönünden şahların nadiri olan Yavuz'un ülke idaresinde akıllı insanlara verdiği bu kıymet sayesinde âlemin durumu düzenli hale gelmiş, nice fetihler yapılmış, insaf ve merhamet bahçesinde esen adalet rüzgârlarının kokusu her taraftan duyulur olmuştu.²²¹ Gelibolulu'ya benzer bir şekilde Koçi Bey de ünlü risalesinde akılı tarihsel figürlere karşı bir övgü ve tenkit unsuru olarak sık sık kullanılmaktaydı. III. Murad'ın saltanatı öncesinde devlet işleyişine karışmayan saray halkını övmek isteyen Koçi Bey, onları iş bilir, tecrübe sahibi, düşünceli, iyilik isteyen akıllı kişiler olarak betimlemişti.²²² Koçi Bey, bir noktada ideal bir hükümdar örneği olarak gördüğü Gazi Giray Han'ı ise “*akıl ve idrak, ilim ve irfan ile dünyaca meşhur, tarih bilir, anlayış sahibi namı bir han*” olarak betimlemekteydi.²²³

Osmanlı siyaset yazarlarının tarih anlatılarındaki bu övgülerin zıddındaysa ister isyankâr isterse yetersiz Osmanlı idarecileri olsun, aklın kaidelerinden çıkan kişiler durmaktadır. Örneğin Celalzade Mustafa Canberdi Gazali'nin aklının âlimler pazarında beş para etmediği halde onun isyan vadisine sapma cüreti gösterdiğini söyler. Esasında Canberdi Gazali'nin cehaleti (cehl) isyanının ardındaki ana nedendir. 1527'de isyancılar tarafından mağlup edilen Karaman Beylerbeyi Hürrem Paşa'nın zihni bomboştur (hali-yi zihn) ve kendisi de ahmaklık alametleriyle doludur (hamakat-şar) 1552 yılı Ekim ayından idam edildiği 1555 Eylül'üne değin sadrazamlık görevini yürüten Kara Ahmed Paşa da benzer bir şekilde, din ve devlet işleri için faydalı olacak nasihatleri (*din ve devlete layık olan kel,imat-ı himet-ayat ve nush-gayat*) dinlememekle ve rezil bir karaktere sahip olmakla (*ahass-ı erazil, erbab-ı erazil*) suçlanır. Celalzade gibi Mustafa Âli de kendi anlatısında yetersiz bulduğu veya karşıt hiziplerde yer alan Osmanlı idarecilerini akılsızlık ve bilgisizlikle suçlamaktadır. Özellikle kendisini

²²⁰ Şahin, age, s. 261.

²²¹ “Sultan Selim Han, şehametle nadire-i şahan... fevayid-i nakliyye ile her ayine piraste olub, ahval-i alem muntazım ve nesayim-i madelet mütesenessim ve gül-zar-ı nasfet ü refet her tarikle mütebessim olmuştu” Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin**, s. 326.

²²² “Ve nüdema ve mukarrebân evaili saltanatı Murad haniye gelince umur-ı dide ve kardan, sahib rey ve hayendiş bir alay ukala kimesneler idi.” Koçi Bey, age, s. 132.

²²³ “Gazi Giray Han ki Al-i cengiz silsilesinden akl ü idrak ve ilm ü irfan ile meşhur-ı cihan Tevarih-şinas, sahib-izan namdar bir han idi.” Koçi Bey, age, s. 210.

şikâyet eden Trabzon vilayet kâtibi Ömer Bey'i ağır bir şekilde eleştirirken onu hem bilgisiz [*na-dani*] hem de cahil olarak adlandırmakta bölgedeki zulmün kaynağı olarak göstermektedir.²²⁴ Benzer bir şekilde Koçi Bey, ünlü risalesinde Osmanlı düzenindeki çürümeyi, sarayda ve padişahın çevresinde bulunup idareye karışan ve vezirlere akla aykırı önerilerde bulunan nedimlere dayandırmaktaydı.²²⁵

Bir bütün olarak baktığımızda, Osmanlı siyaset yazarları ve devlet adamlarının akıl ve meşverete vurgu yapan bir yönetim modelini işaret ettiklerini söyleyebiliriz. Bu yaklaşım peygamber döneminden itibaren İslam siyaset düşüncesinde bulunan fikirlerden oluşuyordu ve Osmanlılardan önce de Yusuf Hac Hacıp, Keykavus ve Nizamülmülk gibi tanınmış yazar ve devlet adamlarınca savunulmuştu. Hem Osmanlı öncesi siyaset metinlerine hem de Osmanlılarca kaleme alınmış ilgili eserlere baktığımız zaman aklın bir taraftan kişinin ahlaki gelişiminde temel bir fazilet olarak diğer taraftansa ülke idaresinde öne çıkan bir ilke olarak işlendiğini görmekteyiz. Bu bağlamda akla çok özel bir anlam yüklenmiş ve bu temel faziletin alt unsurları detaylandırılarak, kuramsal düzlemde ideal aklın tasviri yapılmıştır. Tasviri yapılan ideal akıl büyük oranda modern zamanların ihtiyaçları ile örtüşen, hızlı muhakemeye ve çabuk kavramaya dayanan; uzun vadeli çözümler üretebilen ve bu çözümlerin herkes tarafından kabul edilecek bir bağlamda ifadesini içermekteydi. Siyaset yazarlarına göre devlet işte bu ideal akla sahip olan kişiler tarafından idare edilmeliydi. Bu bağlamda makbul hükümdar, ülke idaresinde akıllı kişilere yer vermeli ve gerekiyorsa terfi teamüllerini akıllı ve bilgili kişilerin istihdamı uğruna esnetmeliydi. Dahası ülke idaresinde, hükümdar tek başına hareket etmemeli, istihdam edilen akıllı ve bilgili memurlar ile danışarak karar vermeliydi. Fakat nasihatnamelerin işaret ettiği bu yönetim anlayışı, hükümdarın denetim altına alındığı bir konsey yahut kabine usulü idareyi savunmamaktadır. Geleneksel Osmanlı siyaset yazarları hükümdarın gerekliliği bahsinde ele aldığımız üzere tıpkı Avrupalı çağdaşları gibi güçlü ve bilge bir hükümdarın emri altında örgütlenmiş etkili bir merkezî devlet gücünün gerekliliği vurgulamaktaydılar. İşte bu devlet gücünün oluşması noktasında akıllı ve bilgili idareciler devreye girmeli ve hükümdar ülkeyi işini bilen ve doğru fikirler üreten insanların tavsiyelerine dayanarak ülkeyi yönetmeliydi. Böylelikle hem akla ve bilgiye dayanan hem de etkili olabilen adaletli bir nizam mümkün olabilirdi.

²²⁴ Gelibolulu Mustafa Ali, **Nushatüs Selatin**, s. 167, 171.

²²⁵ "*Tarihi mezbureden beri nüdema ve sair mukarrebân huzur hümayun-ı padişahide hayyiz ve rübetler bulup umur-ı saltanata müdahale eder oldular. Vezir-i azam olanlara nice na-makul teklifat eder onldular.*" Koçi Bey, age, s. 148.

Osmanlı nasihatname yazarları, akılı tarif ederken, akıllı insanları överken ve akıllı insanların tavsiyelerine dayalı idareyi savunurken meşruiyet kaynağı olarak sadece dünyevi ihtiyaçları değil aynı zamanda İslami ilkeleri öne sürmekteydiler. Siyaset yazarları bu bağlamda sık sık Kuran'dan ayetler zikretmekte ve peygamberin icraatlarını işaret etmekteydiler. Bu durum Osmanlı siyaset düşüncesinde akıllı ve bilgili insanların istişaresine dayalı yönetim modelinin geleneklere aykırı yeni bir usul olarak ele alınmadığını, tam tersine geleneğin bir parçası olarak savunulduğunu göstermektedir.

IV. OSMANLI SİYASET DÜŞÜNÇESİNDE BÜROKRASİNİN ÖZERK OLMASI FİKRİ

Geleneksel dönem Osmanlı ıslahat metinlerinde sıkça tekrarlanan şikâyetlerden biri de makamların ehline verilmemesidir. Bu şikâyet bir tarafıyla iktidar mücadelesini kaybetmiş hizip mensuplarının, kendi kariyer yollarını engelleyen devlet adamlarını suçlaması ve kötülemesi olarak yorumlanabilir²²⁶. Makamların ehil olmayan kişilerin elinde rüşvetle dolaştığı tezi şüphesiz ki bu sistemin dışına itilmiş kişiler tarafınca dile getirilmekteydi. Fakat nasihatnamelerde geçen polemiklere baktığımızda dönemsel hizip çatışmalarının yanında yapısal bir yönetim anlayışı da karşımıza çıkmaktadır. Bu eserlerde geçen taleplere bir bütün olarak baktığımızda atamaların tecrübeye dayanması ve öngörülebilir kariyer çizgilerine riayet edilmesi gerektiği savunulmaktadır. Bürokrasinin uzmanlığa ve tecrübeye dayandığı fikri üzerinden idareye dışarıdan müdahalelerin engellenmesi fikri öne sürülmektedir. Bürokrasinin kararlarında özerk olması düşüncesi aslında çoğunlukla sarayı hedef almaktaydı. Saray ile bürokratlar arasındaki rekabetin temeli ise XVII. Yüzyıl'da yaşanan veraset düzenlemeleri ile doğrudan alakalıydı. Yüzyıl başında yaşanan veraset düzenlemeleri sonucu şehzadelerin sancakbeyliği yapmaması onları saraydaki ileri gelenlerin desteğine muhtaç bırakıyordu. Bu destek karşılığında haremın güçlü şahsiyetleri ve yeniçeriler, hükümdar ve devlet idaresi üzerinde büyük bir nüfuz elde ediyordu. Bürokrasi ise hükümdarın yakın çevresinin yani harem ve saray görevlilerinin devlet idaresine müdahale etmesine karşı genel bir refleks göstermekte ve bunu da nasihatnameler üzerinden dile getirmekteydi²²⁷.

²²⁶ El-Haj, **Modern Devletin Doğası**, s. 58-60.

²²⁷ Nasihatname yazarlarının bürokrasiye dışarıdan müdahale edilmemesi konusunda yaptıkları eleştirinin tek muhatabı saray mensupları değildi. Osmanlı siyaset yazarlarına göre ilmiye mensuplarının vezirlere yakınlaşarak, makam ve mansıpların dağıtılmasına müdahale etmeleri de son derece zararlıydı. Gelibolulu Mustafa Ali cahillerin hatırı sayılan insanlar vasıtasıyla başköşeye oturmak istemelerinden, ilmiye mensuplarının kendi alanlarında

Dolayısıyla, Osmanlı merkezi bürokrasisi sayısal olarak büyümesi ve yapısal anlamda kurumsallaşmasına rağmen padişahların divandan çekilmesi ve saraya kapanmasına bağlı olarak güçlenen saray kadınları, harem ağaları ve şeyhülislamı karşı siyasal bir nüfuz mücadelesine girmek zorunda kalmışlardı. Bu yoğun mücadele Osmanlı siyaset düşüncesinde liyakate dayalı kamu hizmeti fikrine zemin hazırlamış ve bu idealler üzerinden bürokrasinin özerkliği fikri Osmanlı ıslahat düşünürlerinin temel söylemi haline gelmiştir.

A. Sadrazamın Saraya Karşı Özerkliği

Osmanlı düşüncesinde merkezî bürokrasi ile saray mensupları arasındaki rekabet XVI. Yüzyıl'dan itibaren görünür bir hal almıştı. Geleneksel Osmanlı düşüncesinin temel kaynaklarından birine dönüşen Lütü Paşa'nın *Asafnamesi* ülke idaresinde sadrazama dayalı bir devlet idaresini savunurken padişahın nedimlerinin ve musahiplerinin devlet idaresinden uzak tutulması gerektiğini vurgulamaktaydı. Lütü Paşa'ya göre padişah nedimlere güvenmemeli [*nedimler ile ihtilat itmemek gerekdur*] onları ülke idaresine dâhil etmemeliydi. [*mesâlih-i halka karışmamak gerekdür*]. Buna karşılık bürokraside vezir-i azamlıktan yukarıda bir mertebeye yoktu. Hükümdar, aklına ve ahlakına güvendiği birisini vezir-i azam yaptıktan sonra, vezir-i azamıyla olan ilişkisini gizli tutmalı bu konuda kimseye hatta diğer vezirlere dahi hesap vermemeliydi. Dahası ülke idaresinde vezir-i azamın icraatlarını desteklemeli, vezirinin kararlarına engel çıkartmamalıydı [*Ve Padişah'a vezirin ittiği rey makbul olup ve 'arz ettiği umur dönmek gerekdür.*]²²⁸

Lütü Paşa'nın güçlü ve tam yetkili bir sadrazamın gerekliliğine yaptığı vurgu, Osmanlı nasihatnamelerinde büyük destek görmüş ve farklı yazarlarca tekrar tekrar dile getirilmişti. Bu yazarların tamamı sadrazamlık makamını savunurken, saray mensuplarının ülke idaresinden uzak tutulması gerektiğini ifade etmişlerdi. Zira saray ahali hem ülke idaresi konusunda bilgili değildi hem de kişisel çıkarları uğruna baş vezir aleyhinde söylentiler çıkartarak ülke idaresine zarar verebilirdi. Dolayısıyla siyasal iktidar işi bilen kişilerin elinde olmalıydı. Hasan Kâfi siyasal iktidarın [tedbir] üç durumda sekteye uğrayacağını ifade etmekteydi. Bunların ilki iktidara ortak olmak isteyen tarafların çoğalması, ikincisi iktidarı elde edenlerin kötü maksatlar ve bencillikle birbirleri aleyhine çalışması ve üçüncüsü iktidarın işleyişe yabancı kişiler

eserler üretmek yerine kapı kapı dolaşarak cahillere itibar kazandırmalarından şikâyet etmekteydi. Gelibolulu, **Nushatüs Selatin**, s. 353.

²²⁸ Lütü Paşa, **Asafname**, s. 6-7.

tarafından uygulanmasıydı.²²⁹ Önceki bölümde gördüğümüz üzere, ülke idaresinde istişareye büyük vurgu yapan ve bu konuda çeşitli ayet, hadis ve kıssalara gönderme yapmaktan çekinmeyen Hasan Kafi'nin daha sonra devlet gücünün [tedbir] farklı kişilerin elinde dağılmasına karşı çıkması bir çelişki değildir. Saray mensuplarının ülke idaresinde güç kazandığı ve hükümdar üzerindeki nüfuzlarına dayanarak, bürokratların azlini sağladıkları bir dönemde Hasan Kâfi devlet işleyişine yabancı olanların ve yöneticiler hakkında iftira üretenlerin iktidardan uzak tutulması gerektiğini savunmaktaydı.

Ülke idaresinde saray mensuplarının oynadıkları etkin role yönelik önemli bir eleştiri de Gelibolulu Mustafa Ali'den gelmektedir. Gelibolulu'ya göre hükümdarlar ülke idaresini bürokratların kararlarına dayanarak yürütmeliydiler. Kalemiye ve ilmiye mensupları dururken harem hizmetkârlarına devlet işlerini danışmak akıl kararı bir iş değildi.²³⁰ Hezarfen Hüseyin Efendi'ye göre hükümdar memleket meselelerine hakim olan birini vezir-i azam yaptıktan sonra ona güvenerek çalışmalarında serbest bırakmalıydı. Hezarfen'e göre hükümdar kimseyi vezir-i azama ortak etmemeli, buna karşılık vezirinin her sözüne müsaade gösterip dinlemeliydi. Hükümdar başkalarının sözüyle vezirini cezalandırmamalı, öncelikle söylentilerin gerçek olup olmadığı konusunda tahkikat yaptırmalıydı. Söz konusu söylentileri ortaya atanlar bunu tamamen garzlarından yapmış ve vezire iftira atmış olabilirdi.²³¹

Hezarfen Hüseyin Efendi sadrazam-hükümdar ilişkilerini açıklarken, Lütfi Paşa'nın ortaya koyduğu yapıyı tekrarlamakla birlikte tercih ettiği kavramlarla sarayın otoritesini açık bir şekilde kısıtlamaktadır. Hezarfen'e göre hükümdar bir kere vezirin yeterliliğine güvenip ona sadaret mührünü verdikten sonra vezirine mutlak bağımsızlık [kemal-i istiklal] vermesi ve onun kararlarını geri çevirmemesi kanunun gereği idi.²³² Hezarfen Hüseyin Efendi'nin sadrazamın

²²⁹ "Tedbiri üç şey ifsat eder. Biri, tedbir konusunda ortakların çok olmasıdır. Zira bu durumda tedbir, saçılıp darmadağın olur. İkinci tedbir konusunda ortak olanların birbirine haset etmesidir. Zira bu durumda heva ve kötü maksat işin içine karışır. Üçüncüsü, tedbir ettikleri maslahata başladığın tedbire malik olanın bulunmaması ve fakat tedbire malik olmayanın bulunmasıdır." Ömer Mahir Alper, Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler, s. 321.

²³⁰ "Ve üdeba ve hükema tuturken harem hizmetkarlarına umur-ı saltanatı inhaları mutabık-ı rey-i şamil değildir." Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatül Selatin**, s. 328.

²³¹ "Padişah vüzeradan bir akıl ve dan-ki ahval-i aleme vufu ola ve niçe umurda istihdam ile intihab edip vezir-i azam eyledikten sonra istiklal vire. Ve umuruna kimseyi şerik eylemeye. Ve her sözüne müsaade eyleye. Amma yine ahvaline mahfi teccessüs ve tafahusdan hali olmaya. İhtimaldir iktiza hasebi ile kimseye garz edip padişahi vebale komaya. Ve bir ademin sözüyle kendüye itab eylemeye. Zira ihtimaldir ol kimesne bir hususdan bi-huzur olup garz ile iftira eyleye. Daime vüzeranın ahvalin teccessüs ider, bi-garz niçe kimseler gerekdir." Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhisül Beyan**, s. 84.

²³² "Bu Devlet-i aliyye'de rütbe-i saltanatdan sonra bunun fevkinde bir mertebe dahi yoktur. Hall ü akd-i umur-i cumhur vezir-i azam reyine ve tedbirine vabeste olup, hatem-i vekalet kefi-kifayetine teslim kılınmakla, kemal-i istiklal verilip padişaha arz u telhis itdüğü umur dönmemek kanun olmuştur." Hüseyin Efendi, **Telhisül Beyan**, s. 84.

sarayla karşı mutlak bağımsızlığını savunurken bunu tavsiyenin ötesinde kanunlaşmış bir teamül olarak sunması, Köprülü ailesinin Osmanlı siyaset düşüncesinde yarattığı kalıcı bir etki olarak okunabilir. Görülüyor ki Köprülüler döneminde siyasal iktidarın saraydan uzaklaşarak sadrazamın konağına kayması, Osmanlı siyaset yazarlarının gözünde ideal bir yönetim modeli yaratmıştı.

Fakat bürokratların sarayın nüfuzundan kurtulduğu bu yönetim modelinin ilk başarılı örneği Köprülülerin iktidar yılları değildi. Köprülülerden yüzyıl kadar önce Sokullu Mehmet Paşa'nın sadrazamlık yılları, Osmanlı siyaset yazarları için saray mensuplarının ülke idaresine karışamadığı, örnek olarak sunulacak bir dönem yaratmıştı. Bu bağlamda Sokullu dönemini örnek olarak sunan Koçi Bey devlet düzenindeki bozulmayı ele alırken Sokullu Mehmet Paşa'nın iktidar yıllarında padişahın nedimleri olan Şemsi Paşa, Celal Bey ve Ferhad Ağa dâhil saray mensuplarının hükümdarın sohbetine katılmakla ve ondan aldıkları hediyelerle yetindiklerini, asla devlet işlerine karışmadıklarını ifade etmektedir. Bu durum sayesinde Sokullu Mehmet Paşa ülkeyi başka kimsenin müdahalesi olmaksızın on beş yıl idare etmiş, cihanı süsleyen doğru düşünceleriyle yeryüzüne düzen veren bir kişi olmuştur. Koçi Bey'e göre bu dönemde nedimler ve danışmanların padişah huzurunda vezirlerin ve bilginlerin durumlarından söz etmelerine padişah hazretleri asla izin vermezdi. Hatta Celal Bey bir gün yanlışlıkla padişah huzurunda Sokullu Mehmet Paşa'yı hafife almaya yönelik bazı yakışsız sözler söylediğinde, padişahın huzurundan derhal uzaklaştırılmış ve İstanbul'dan sürülerek hayatı boyunca bir daha hükümdarı görememiştir.²³³

Koçi Bey'in tarif ettiği ideal model III. Murad'ın iktidarıyla birlikte sona ermişti. Sultan Murad, güçlü mutlakiyetçi niyetler taşıyan ve bu yüzden de çağdaşları tarafından ağır bir şekilde eleştirilen bir padişah olarak bilinmektedir. Gelibolulu Mustafa Âli, *Kühü'l Ahbar* adlı eserinde, Mustafa Selaniki ise *Tarih-i Selaniki*'de III. Murad dönemini kanun-ı kadimden sapılarak haremın giderek güçlendiği bir kırılma noktası olarak betimlemektedirler. Mustafa Selaniki'ye göre Sultan Murad sadrazamın ve yüksek ulemanın istiklalini ortadan kaldırıp,

²³³ "Şemsi paşa ve Celal bey ve ferhad ağa gibi ataya-yı vafire-i sutaniyye ile kanaat edüb gerek hudema ve mukarrebân, gerek iç ve taşra halkından ve gayriden kainen men kane umur-ı devleti aliyeye katan müdahale etmezlerdi. Ol tarihte mesned- nişini vezareti uzma olan merhum Mehmed Paşa emri vezaretde müstakill olup vir veziri Ruşen zamir olmakla kargahı saltanatı onbeş yıl bilamüşarik çevirüb reyi sedidi cihan arasıyla nizam bahşı ruî zemin olmuş idi. Vezareti uzma bir mansıbı celildir; mahallince müsadif olduktan sonra bivech azıl olunmayıp nice yıllar mesnedi sadaretde ber-karar ve umurunda müstakill gerekdir. Ve nüdema ve müsahibana huzur-ı hümayunda ahval-i vüzera ve ulemadan bahsetmeğe ruhsatı hümayunları olmazdı. Hatta ahd-ı Mehmet paşayı merkurda Celal Beyden hataen huzurı hümayunda paşayı müşarün ileyhi tahfife mutaallık bazı na-şayeste akval sudur etmekle rütbei kurbı şehriyariden ibad ve medine-i Kostantiniyyeden iraç olunup müddetül ömür dahili huzurı hümayun olmadı." Koçi bey, age, s. 133.

idarenin yaptırım gücünü ve otoritesini yıkmıştı. Bu yüzden de insanların idareye olan saygıları ortadan kalkmıştı. İnsanlar yöneticilere saygı göstermeyip, dil uzatmaya hatta dil uzatmayı geçerek el uzatmaya başlamışlardır²³⁴. Bir bütün olarak sultanın keyfi uygulamalarını eleştiren Selaniki'ye göre III. Murad'ın iktidar yılları, Moğol hükümdarı Hülagü'nün İslam topraklarını yağmalaması ve Timur'un Anadolu'yu harap etmesiyle kıyaslanacak kadar kötüdür. Selaniki içinde bulunduğu devri “ *ve şimdi bu zamanda ise hiçbir nesnede hayır ve bereket kalmamıştır.*” diyerek betimlemiştir.²³⁵

Gelibolulu Mustafa Âli, benzer bir şekilde III. Murad döneminde sadrazamın gerileyen otoritesine karşılık harem ve sultanın yakın çevresinin artan nüfuzuna dikkat çekmektedir. Mustafa Âli'ye göre bu dönemde Harem ağası Gazanfer ve Harem Kethüdası Canfeda Hatun giderek güçlenmişlerdi. Sokullu Mehmed Paşa'nın iktidarını kıskanan Şemsi Paşa ise Gazanfer Ağa ve valide sultan ile ittifak kurarak, sadrazamın otoritesini zayıflatmak ve itibarını kırmak için padişahı şeytani yollarla kandırmışlardı. Sultan Murad'ın tahta çıktığında söylediği ilk sözün “*acıktım*” olduğunu vurgulayan Mustafa Âli, hükümdarın bu mizacının Şemsi Paşa tarafından kullanıldığını dile getirmiştir. Ona göre, Şemsi Paşa, Sokullu'yu ülkeyi yönetirken rüşvet almakla fakat bu rüşveti sultanla paylaşmamakla suçlamıştır. Bu şekilde sultanın çevresindeki taifenin entrikaları sonucunda sadrazamın gücü zayıflamış ve otoritesi yok olmuştur. O günden sonra da Osmanlı Devletinin düzeni bozulmuş, hazinesi boşalmış ve ordusu zayıflamıştı.²³⁶

III. Murad döneminde sadrazamın zayıflayan otoritesi, Selaniki ve Gelibolulu gibi çağdaş yazarlarca eleştirilmiş olsa da, aynı dönemde sarayın bu tutumunu savunan eserler de kaleme alınmıştı. Özellikle bir eserde hükümdarın sadrazamların etkinlik alanını daraltması doğrudan savunulmaktaydı. *Hırz'ül Mülük* adlı bu eser sultan III. Murad'a sunulmuştu ve

²³⁴ “*Vüzera-i izam ve ulema-i kiramda istiklal komayub, tiz ref olunmağla halkın hükkamdan havf u hicabı götürüldi, rağbet kalmadı... Elhasilül kelim raiyyet na-ferman ve leşker-i saltanat padişah üstüne dilir ve hükkam hüremtsiz olup, dil uzatmaktan geçüp el uzatmağa başladılar. Her kişi istediğın eder oldu.*” Mustafa Selaniki, **Tarih-i Selaniki**, Hazırlayan Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 1999 s. 427-428.

²³⁵ “*Hulafa-i Abbasiyyenün ahiri Mustasım billah üstüne Hülagu tatarı ne denlü cian melain ile Bağdada gelüp ehl-i Tevarih ittifak eylemişler, on iki kerre yüz bin Müsliman katliam oldu. Timurleng niye yüz bin leşker-i Tatar ile Memleket-i Rum'a gelüp Ali Osmandan Yıldırım Beyazid Han üstüne Ankara sahrasında kıtal idüp şikest etmedi mi? Ve şimdi bu zamanda ise hiçbir nesnede hayru bereket kalmamışdur.*” **Mustafa Selaniki**, age., s. 431.

²³⁶ “*Muhassal-ı kelim devlet-i Osmaniye'nin halel-pezir olması o günden beri zahirdir. Tarih-i mezburda deruni ve biruni hazineler memlu olduktan gayri Yedikule hezayini bile dolpdolu idi. Heman ki irtışaya başlandı bunca genç-i şaygan boşalub ve ümera ve sipah ve zuama fukara olup reaya ve beraya dağıldı gitti, memalik-i mamure-i Rum bir uğurdan harab olmağa teveccüh itdi.*” Fleischer, age, s. 308-312.

eserde sadrazamların neden zayıflatılması gerektiği uzun uzun açıklanmıştır.²³⁷ Esere göre yüksek makamların sadrazam tarafından dağıtılması durumunda, sadrazamın bu makamları parayla satması mümkün olmaktadır. Bu makamlara gelen kişiler ise sadrazama ödedikleri rüşveti çıkarmak için halktan ağır vergi toplayıp zulüm etmekteydiler. Kendilerine “*Niçin böyle ediyorsunuz?*” dendiği zaman “*Ya ne yapalım? Altı ayda bir vezir-i azama bu kadar bin filori göndermek lazımdır. Haslarımızın geliri ise giderimizi ancak karşılar. Bu şekilde rüşvet almazsak bu kadar filoriyi biz nereden bulup da gönderelim*” demektedirler. Yazar bu durumun tek çaresi olarak yüksek makamların sadrazam tarafından değil hükümdar tarafından dağıtılmasını önermektedir. Yazara göre hükümdar atamalara sadrazamı karıştırmayarak atadığı kişilere “*Sana filan beylerbeyliğini bağışladım, Bu bağışı kimseden bilme. Hiç kimse seni bana tavsiye etmedi. Bu beylerbeyliğini sana herhangi bir kimsenin kayırmasıyla, tavsiyesiyle verdiğimi sanma.*” demeliydi²³⁸. Eserdeki sadrazamlık makamını hedef alan rüşvet suçlaması ile Sokullu Mehmed Paşa’nın gözden düşürülme sürecinde rüşvet suçlamasının oynadığı rol örtüşmektedir. Dolayısı ile Selaniki ve Gelibolulu’nun eleştirdiği sadrazamların zayıflatılması siyasetinin, sarayın desteğine sahip siyaset yazarlarınca savunulduğunu varsayabiliriz. III. Murad’ın sarayı önceleyen siyaseti hükümdarın desteğini alan edip ve yazarlarca bir süre savunulmuş olsa da²³⁹ bu fikirler uzun vadede bürokratik seçkinlerce kabul görmemiş ve bağımsız sadrazam önderliğindeki idare fikrinin savunulmasına devam edilmişti.

²³⁷ Müellifi bilinmeyen bu eserin kapağında sultan IV. Murad’a sunulduğuna dair bir not bulunsa da Yaşar Yücel bunun bir hata olduğunu metin içi analizlerle izah ederek eserin aslında sultan III. Murad’a sunulduğunu göstermiştir. Yaşar Yücel, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, **Kitab-i Müstetab-Kitabu Mesalih’i Müslimin ve Menfafil Müminin-Hurzü’l Mülük**, TTK, Ankara,1988.

²³⁸ “*Beğlerbeğilere: Niçün böyle idersiz dışeler Ya niçe idelüm? Altı ayda bir vezir-i azama bu kadar bin filori göndermek lazımdır. Haslarımız mahsulü ise harcımıza ancak vefa ider. Böyle rüşvet almayınca ya bu kadar filoriyi biz kandan tahsil idüp gönderelüm diyü cevap virüp ve bu sözi havf itmeyüp alaniyyeten söyler olmuşlardır. El-hak beğlerbeğiler olduklarıçün neylesünler, görülüyor ki mansıb istihkakla alınmayup filori ziyade viren alur, ana binaen göz karardup helal-haram dimeyüp mal cem idüp, muttasıl bu canibe göndermek üzerelerdir... Bu takdirce hiç zulm def olmak ihtimali var mıdır? Meğer ki bir beğlerbeğilik mahlul oldukta vezir-i azam maksud idindüğü kimesneye virülmeyüp saadetlü padişah-ı alem-penah hazretleri diyanet ve adalet ve istikamet ve şecaatine itimad-ı şerifleri olduğu bir kullarına inayet itmeği hatır-ı şeriflerinde mukarrer kılub ve ol kullarına vireceklerin bir ferde ifşa buyurmayup, badehu ol kullarını çığırdup bu vech ile hitab buyuralar ki sana filan beğlerbeğili inayet eyledüm. İmdi sakın sen bu ihsanı bir ferdden bilmeyesin ve seni bana kimse terbiye itmemiştir. Öyle fehm eyleme ki bu beğrbeğili sana kimsenün iltimasıyla ve terbiyesiyle virmiş olam.*” Yücel, age, s. 188.

²³⁹ Saray ile bürokrasi arasındaki iktidar mücadelesinin düşünce hayatındaki bir sonucu da saray tarihçilerinin hanedanı merkeze alan “şehnameci” eserleri ile bürokratlar tarafından üretilen ve eleştirel boyutları olan tarihler olarak kabul edilebilir. Zira III. Murad’ın saray tarihçisi Seyyid Lokman *Zübdetü’t- Tevarih* adlı eseri ile Gelibolulu Mustafa Âli’nin *Kühü’l-Ahbar* adlı eseri aynı dönemde yazılmalarına karşın oldukça farklı üsluplara sahiptirler. Saray tarihçisi Lokman’ın *Zübdetü’t Tevarih*i 80 cm genişliğinde ve 31 metre uzunluğunda *Tomar-ı Hümayun* adı verilen tomar üzerine yazılmıştır. *Tomar-ı Hümayun* bu haliyle ihtişamlı olmakla birlikte sık sık okunmaya veya çoğaltılmaya elverişli değildir. Fakat III. Murad, saray merkezli siyaseti için faydalı olduğunu düşündüğü bu eserin seçkinler tarafından okunmasını istemektedir. Bu yüzden de eserin rahatlıkla okunabileceği ve çoğaltılabileceği

Koçi Bey'in ünlü risalesi, III. Murad döneminin Osmanlı siyaset düşüncesinde nasıl bir hatıra bıraktığına dair önemli bir örnektir. Koçi Bey'e göre III. Murad ile birlikte saray mensupları padişaha olan yakınlıklarını kullanarak makam ve rütbelere elde ederek ülke işlerine müdahil olmuşlardı. Bu kişiler sadrazama akla uygun olmayan tekliflerde bulunmuşlar ve teklifleri kabul olmayınca padişah huzurunda vezirler aleyhinde konuşarak iftira atmaya başlamışlardı. Nihayet padişahın öfkesini uyandırarak günahsız yere kimi veziri öldürmüşler, kimisini sürgün ettirerek malına mülküne el koydurtmuşlardı²⁴⁰. Koçi Bey bu durumlara somut örnekler vererek Ferhat Paşa, Yemişçi Hasan Paşa, Derviş Mehmet Paşa ve Nasuh Paşa gibi "kahraman ve sadık" vezirlerin iftiralar neticesinde padişahın öfkesine kurban gittiğini dile getirmektedir²⁴¹. Koçi Bey'e göre, sonraki dönemde gelen vezirler zorunlu olarak saray mensuplarına tabii olmuşlardı. Saray mensuplarının açgözlülükleri ve hırsları fetihleri ve zaferleri ortadan kaldırıp ülkedeki asayiş ve güvenliği yok etmişti. Koçi Bey ordunun bel kemiğini oluşturan gelir kaynaklarının saray adamları tarafından farklı bahanelerle²⁴² talan edilmesi üzerine devlet gücünü yitirdiğini ve topraklarını kaybetmeye başladığını ifade etmektedir. Ona göre saray mensuplarının ellerinden devlete ait olan gelir kaynaklarının

bir biçimde yeniden hazırlanması emrini verir. Ayrıca eser saray tarafından açıkça himaye edilerek yüksek bürokratlar için özel olarak sipariş edilir. Sultanın bu çabası matbaa öncesi çağın şartları çerçevesinde sarayın bir dünya tarihi yayımlama girişimi olarak değerlendirilebilir. Zira eser dünyanın merkezine Osmanlı hanedanını oturtmaktadır. Bu bağlamda peygamberleri ve Osmanlı öncesi Müslüman hanedanları ele aldıktan sonra eser sadece Osmanlı hanedanı üzerinden anlatısına devam etmekte diğer Müslüman hanedanlardan bahsetmemektedir. Bu haliyle eser Osmanlı hanedanını, İslam hanedanlıkları silsilesini nihayete erdiren özel bir noktaya yerleştirmektedir. Ayrıca eserde Osmanlı hükümdarına yönelik en ufak bir eleştiri bulunmamaktadır. Fakat III. Murad'ın tüm çabalarına karşın, Lokman'ın *Zübdetü't Tevârihi* yerine Sultanın keyfi politikalarına karşı eleştirel duruşuyla bilinen Mustafa Âli'nin, Safeviler, Babürler ve Özbekler gibi İslam dünyasının diğer belli başlı hanedanlarına yer verdiği *Kühü'l-Ahbar* adlı eseri, Osmanlı bürokrasisi tarafından kabul görmüş ve okunmuştur. *Zübdetü't Tevârih*, Osmanlı tarih yazımında kalıcı bir etki bırakmayı başaramamışken, *Kühü'l-Ahbar* kendisinden sonra yazılan sayısız eserde zikredilmiş ve günümüze 90'dan fazla nüshası ulaşmıştır. Baki Tezcan, Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı, **Erken Modern Osmanlılar** içinde, Timaş Yayınları, 2011, Ankara, 1988, s. 229-242.

²⁴⁰ "Nihan olmaya kiDokuz yüz seksen iki tarihine gelince vüzera-i izamda istiklal-i tamm olup vezaret-i uzma sadrında olanların umuruna bir ferd müdahaleye kadir değil idi. Kabzü bast ve azlü nasp ellerinde olup padişah ile kendiler beyinde olan muamelata kimesne vakıf değil idi ve bir maslahata müdahaleye kimesnenin zehresi yağ idi. Tarihi mezbureden beri nüdema ve sair mukarrebân huzur-ı hümayun-ı padişahide hayyiz ve rütbelere bulup umur-ı saltanata müdahale eder oldular. Veziri azam olanlara nice namakul teklifat eder oldular. Anlar dahi muradlarına müsaade etmezler ise cümlesi yek-iddil ve yek-cihet olup huzur-ı hümayunda fırsat buldukça haklarında nice iftiralar edüp tahrik-i silsile-i gazab-ı padişahi etmekle bi günah kimini katl ve kimini keyf ve kiminin mal ü menalin aldırıp külli hakaretler etdirdiler." Koçi Bey, age, s. 149.

²⁴¹ Merhum Yemişçi Hasan Paşa hüsn-i tedbir ve rey-i cemili ile yeniçeri ocağın kola alub alelgafle İstanbul kapuların kapadub taife-i mezburenin eşkiya ve eşrarını bir anda tüme-i şemşir kahr edüb haklarından gelmişken anı dahi padişah-ı alem penah hazretlerine ci-cürm ve günah-gamz edüb bilahire katl etdirdiler. Ve Derviş Mehmed Paşa ve Nasuh Paşa gibi dilir ü dilaver merd-i bahadır nice sadık vezirleri bazı ashâbı ağraz nice iftiralar edüb haşa sümme haşa saltanat-ı aliyeye su-i kasdı vardır deyu mazharı gazabı padişahi etdiler. Koçi Bey, age, s. 150.

²⁴² "Birer tarik ile kimin paşmalklık ve kimin arpalık ve kimin temlik ettirip ve kendilerine istiğna geldikten sonra..." Koçi Bey, age, s. 150.

alınarak bunların tekrar erbabına verilmesi gerekmektedir. Saraylıların devlet idaresine karışmasını en sert şekilde eleştiren siyaset yazarlarından olan Koçi Bey nihayet *otuz- kırk âdemin hatırını riayet için böyle bir devletin muhtell ve müşevveş* [ihtilal ve kargaşa içinde] *olunmasının caiz görülemeyeceğini* ifade etmiştir. Koçi Bey'in kurguladığı ideal devlet düzeninde idarenin saraylılardan alınıp mutlak bağımsızlığa sahip bir sadrazama teslim edilmesi o kadar büyük bir yer tutmaktaydı ki eserinde Osmanlı Devleti'nin gücünü buna bağlamaktaydı:

*“Osmanlıların bunca güçlü, değerli ve başarılı olmasının hikmeti budur: Vezirlerden birisi baş vezirlik makamına oturup, sadrazam olduğunda bağımsızlık dizginleri eline verilip devlet işlerine ondan başka fert müdahale etmez.”*²⁴³

Koçi Bey'in güçlü ve bağımsız bir sadrazam liderliğindeki devlet düzenini savunurken kullandığı saldırgan üslup, XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısından XVII. Yüzyıl'ın ortalarına değin ülke idaresine hâkim olan saray mensuplarının Osmanlı düşünce hayatında yarattığı sarsıcı etkinin bir örneğiydi. Bu dönemde aslında devlet işlerinde sorumlu olmayan harem nedim ve musahiplerinin sultanı etkileyerek ülke idaresine karışmaları, vezirlerin azline sebep olmaları ve ülke gelirlerini kendi üzerlerine aktarmaları, merkezî bürokrasinin öfkesine sebep olmuştu. Koçi Bey'in diğer tüm siyaset yazarlarından daha saldırgan bir üslupla saray mensuplarını hedef alması, Kösem Sultan önderliğindeki harem-yeniçeri-şeyhülislam ittifakının vezirleri, sadrazamları hatta hükümdarları yerinden ettiği bir dönemde eserini kaleme almasından ötürü geliyordu²⁴⁴.

XVII. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Köprülü ailesinin nasihatname yazarlarının işaret ettiği şekilde Sokullu modelinde olduğu gibi güçlü ve bağımsız sadrazamlar dönemini yeniden başlatmaları, nasihatname yazarlarının üslubunu polemikten uzaklaştırdı. Hezarfen Hüseyin Efendi örneğinde görüldüğü gibi yüzyıl sonunda siyaset yazarları saraylıları eleştirmekten ziyade tüm yetkileri elinde toplamış mutlak bağımsız bir sadrazam modelini meşrulaştırmaya odaklanmışlardı. Bu yaklaşım XVIII. Yüzyıl'ın ilk yarısında Lale devrinde de devam etmektedir. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın Köprülülerin temellerini attığı Babıali'yi kurumsal bir yapıya kavuşturmasıyla birlikte, nasihatnamelerdeki güçlü ve tam

²⁴³ *“Selatin-i Al-i Osman bunca azimü’ş-şan ve kişver-sitan olduklarının hikmeti budur ki vüzerasından birisi mesned-nişin-i vezaret-i uzma ve sadr-ı nişin-i vekalet-i kübra oldukda zıman-ı istiklal eline verilüb umur-ı saltanata andan gayri bir ferd müdahale etmez.”* Koçi Bey, age, s. 186.

²⁴⁴ Bu dönemin ayrıntılı tasviri için bakınız. Halil İnalcık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- II Tagayyür ve Fesad (1603-1656) Bozuluş ve Kargaşa Dönemi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s. 279-281.

bağımsız sadrazamlık kavramı devletin temel vasıflarından biri olarak sunulmaya başlanmıştı. Bu dönemin ünlü devlet adamlarından ve nasihatname yazarlarından Defterdar Sarı Mehmet Paşa nasihatnamesinde bu kavrama vurgu yapmaktadır. Ona göre öncelikle vezirin tam yetkiyle ve mutlak bağımsızlık ile tayin edilmesi sonrasında ise icraatlarının padişah tarafından geri çevrilmemesi her şeyin üzerindedir. Mehmet Paşa'ya göre bu ilke devlet düzeninin en gerekli parçası ve idare geleneğinin en önemli kısmıdır. Bu ilkenin sahip olduğu öncelik “güneş gibi parlak, gün gibi bellidir”.²⁴⁵ Mehmet Paşa'nın kullandığı bu üslup XVII. Yüzyıl'ın ikinci yarısına damgasını vuran Köprülülerin iktidarı sonucunda vezir ve paşa ailelerinin devlet idaresine büyük oranda egemen olmasının bir neticesiydi. Sarayın iktidarını yeniden ihya etmek için önemli girişimlerde bulunan Sultan II. Mustafa ve Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin 1703 İsyanı ile tasfiye edilmesinin ardından iktidar tartışmasız bir şekilde vezir ve paşa ailelerinin eline geçmiş, sarayın devlet idaresindeki rolü sembolik bir konuma gelmişti²⁴⁶. Dolayısı ile Osmanlı idare düzeninin geçirdiği kurumsal dönüşüm, siyaset düşüncesine dair metinlere yansımış, güçlü ve tam bağımsız sadrazamlık kavramı XVI. Yüzyıl'da bir gereklilik, XVII. Yüzyıl'da kanunlaşmış bir teamül ve XVIII. Yüzyıl'da ise devlet idaresinin öncelikli ilkesi olarak Osmanlı siyaset düşüncesinde yerini almıştı.

B. Bürokratların Tecrübe ve Uzmanlığa Göre Seçilmesi

Nasihatname yazarlarının baş vezirlik makamına yaptıkları vurgu boşuna değildi. Tam bağımsız ve güçlü bir sadrazamın önderliğinde yönetilen devlette bürokratlar başta saray mensupları olmak üzere dış müdahaleden bağımsız hareket edebilecek, liyakate dayalı ve öngörülebilir kariyer yollarında ilerleyebileceklerdi. Bu yüzden Lütfi Paşa ideal veziri açıklarken onu *erkab-ı menasibi* yani devlet görevlilerinin hiyerarşisini bilen insanları meziyetlerine uygun makamlara getiren bir devlet adamı olarak tarif etmektedir.²⁴⁷ Hezarfen Hüseyin Efendi de, Lütfi Paşa'nın izinden giderek sadrazam olan kişinin tedbirli ve kuvvetli kişileri ağalığa, zihni açık kişileri ise kâtipliğe getirerek idareyi sağlayabileceğini dile getirmektedir.²⁴⁸ Gelibolulu Mustafa Âli de liyakat ve ehliyet meselesi üzerinde önemle

²⁴⁵ “Bir veziri Aristo feraseti vekil-i mutlak buyurub, mazmunu üzre bilcümle tanzim ve tensilk-i umur-i memleket ve ahval-i islah-i raiyyet anın zimmetine tefviz ve emr-i vezarete kemal-i istiklal buyurulub, rikab-i hümayunlarına arz buyurdıkları umuru döndürmemek elzem-i levazım-ı mülk ü devlet ve ehemmi-i mühimmat-i merasim-i saltanttan olduğu azharün mim eş-şems ve ebyenün min el-ems'tir.” Defterdar Sarı Mehmet Paşa, age, s. 26

²⁴⁶ Rifaat Ebu El Hac, **1703 İsyanı**, s. 138-139.

²⁴⁷ “Sadrazam... menasiba müstahıkk olmak gerekdur” Lütfi Paşa, age, s. 7.

²⁴⁸ “Sadrazam olan, kul taifesine müdebbir ve zabıt kimesneleri ağa ve ehl-i idrak olanları kâtip itmeğe say itmek gerekdur.” Hezarfen Hüseyin Efendi, age, s. 216.

durmaktadır. Ona göre sahasında uzmanlaşmamış ve tecrübe kazanmamış kişilerin rüşvet ve kayırma ile farklı meslek kollarına atanması bürokratik işleyişe büyük zarar vermektedir. Bu bağlamda kadıların, defterdar ve bey olarak atanmasını eleştiren Mustafa Âli bu makamların ünlü, şan şeref sahibi ve irfan ehline verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Gelibolulu, Kanuni Sultan Süleyman döneminde kadıların defterdar olmasına asla izin verilmediğini, bunun yerine herkesin tecrübe sahibi olduğu kendi meslek kolunda ilerlediğini vurgulamıştı. Böylelikle hem bürokraside tecrübe kazanmış kişilerden fayda sağlanmış hem de âlimlerin ilim yolundan sapması engellenmişti²⁴⁹.

Bürokrasideki atamaların uzmanlığa ve tecrübeye dayanılarak yapılması fikri, bürokratik kurumsallaşmayla beraber Osmanlı siyaset düşüncesinde giderek daha da belirginleşmişti. XVIII. Yüzyıl'a gelindiğinde mansıpların ehline verilmesi söylemi bürokratların soy kütüklerinden ziyade uzmanlıklarını ve sahalarındaki tecrübelerine gönderme yapmaktaydı. Defterdar Sarı Mehmet Paşa bu açıdan önemli bir örnektir. Atamaların soy esasına göre yapılmasına karşı çıkan Defterdar Paşa'ya göre işlerinde uzman ve mutedil kimseleri sırf beyzade değildir diyerek uygun devlet makamlarından uzak tutmak devletin menfaatleri için çok zararlıdır²⁵⁰. Örneğin hesap ilmine dair bir makam için o konuda uzman olan bir kimseyi buldurup hesap işinin başına geçirerek, o kişinin bilgi ve hünerinden azami şekilde faydalanılır ve atandığı iş en iyi şekilde yönetirdi. Fakat aynı makam rüşvet karşılığı sahaya yabancı birisine verilirse bu kişi o alandaki cehaleti ve beceriksizliği sebebiyle verdiği rüşvetten çok daha büyük zarara sebep olurdu. Dolayısıyla Mehmet Paşa'ya göre makamların devlete hizmeti geçmiş tecrübeli ve uzman memurlara verilmesi şarttı²⁵¹. Atamaları rüşvete göre değil uzmanlığa ve tecrübeye göre yapmak sadrazamın en temel görevidi. Mehmet

²⁴⁹ "Filvakı bu asırda nicelerine virildi ve liyakat ü istihkakla ol payeye gelenler azlile konulub on nefer mıkdarı kadilere defter-darlıkler tevcih olundu... Velhasil mal defterdarlıklarının her biri bir vekaleti azimedir ki Zışan olanlara verilmesi lazım ve ehli irfan güruhına tevcihi mütehattimdir. Nite ki Sultan Süleyman Han zaman-ı saltanatlarında kuzatun defterdar olmasına ruhsat virmezlerdi. Ve her kişi kendü tarikından yarlığanur deyu tarik-i ilmden hurucularını reva görmezlerdi." Gelibolulu Mustafa Âli, Nushatus Selatin, s. 344-345.

²⁵⁰ "İşerleri ve kardan ve mutedil kimesneler hemeç dir deyu matruh-i kuşe-i nısyan olunmayub o makuleulere münasib olan menasib-ı sultnai tevcih olunmakda faide çoktur." Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Nesayihül vüzerâ**, s. 54.

²⁵¹ Mesela ilm-i hesaba dair bir hidmet oldukta ol fende mahir olan kimesneyi buldurub serdar-i hesaba tahsis iderler. Ol dahi ilm-ü hüneri berekatiyle mutasarrıf olur. Hiç talebde hırs ve tekapu idip rişvet virmeğe hacet kalmaz. Amma hariçten hesapda kaasır bir kimesne gelüb elbetde ol hizmetde beni istihdam edin size şu mıkdar akçe rişvet vereyim dişe ve remaina ruhsat virseler eğerçi sureta aldıkları rişvet nakiden bir faide görünür. Lakin ol fende cehaleti ve adem-i meharetı sebebi ile karını başa çıkaramayub akıbet bir hüsrân-ı azime bais olur. Hasılı menasib verilen kimesne devlet-i aliyyeye nafi' hidmeti sebkat etmiş ve memur olduğu umurda kemal mertebe ihtimam edeceği malum-i cumhur olup dekaşık-ı umur-i saltanatdan gafil olmamak üzre mücerreb kimesneler olmağa muhtacdır." Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *age*, s. 59.

Paşa'ya göre uzmanlığa göre atamaların yapılması o kadar önemliydi ki bir vezirin başka hiçbir meziyeti olmasa dahi eğer atamaları liyakate göre yapıyorsa o vezir iyi bir vezirdi²⁵².

C. Bürokratların Dış Müdahalelerden Korunması

Sadrazamın, makamlara sahasında tecrübe kazanmış uzman kişileri ataması kadar, atanan uzman bürokratların baskı altında kalmadan işlerini yapabilmeleri de nasihatname yazarlarınca tekrarlanan bir husustu. Bu noktada özellikle maliye bürokrasisinin baskılardan korunması ve çalışmalarında serbest bırakılması Osmanlı siyaset yazarları tarafından önemle üzerinde durulan bir konuydu. Gelibolulu Mustafa Âli, özellikle taşrada çalışan defterdarların, askeri-mülki yöneticilere karşı korunması gerektiğini ifade etmekteydi. Çünkü defterdarın elinde kaba kuvvet yoktu ve yapabileceği tek şey durumu merkeze bildirerek yardım istemektir. Buna karşılık beylerbeyi mahiyetindeki askerlere dayanarak defterdarın canını tehdit edebilmekteydi. Defterdarın can korkusuyla işini yapamaması ve mali idarenin beylerbeyinin eline geçmesi durumunda bölgedeki vergi hasılatı merkezî devletin kontrolü dışında beylerbeyinin eline geçmekte ve hazine alması gereken geliri alamamaktaydı. Mustafa Âli bu durumun önlenmesi için defterdarlara zorbalık yaptığı tespit edilen beylerbeylerinin derhal azledilmesini önermektedir. Gelibolulu'ya göre defterdarın sorumluluğundaki görevlerin beylerbeyleri tarafından gasp edilmesine asla izin verilmemelidir.²⁵³

Bürokratların çalışmaları sırasında dış müdahalelerden korunmasını öğütlemeye konusunda Gelibolulu Mustafa Âli yalnız değildi. Kendisi de maliye bürokrasisinden gelen Defterdar Sarı Mehmet Paşa eserinde defterdarların bağımsızlığına geniş yer vermiştir. Mehmet Paşa'ya göre sadrazam hazretleri defterdar olanlara tam istiklal vermelidir ki defterdar olan kişi emrindeki kalemiye mensuplarına sözünü geçirtip emirlerini tereddütsüz uygulatabilsin²⁵⁴.

²⁵² "Bir vezir-i dadgerin bir gayri hasenesi olmasa rişvetden perhizi kifayet eder. Ve bu hasene-i azime-i amimet ül-menafi dünya değer bir cevab-ı ekberdir." Defterdar Sarı Mehmet Paşa, age, s. 146.

²⁵³ "Kenar beglerbegilerinün nazır-ı emval olmaması ve hizane-i selatin ve beytül mali müslimin anlarun yed-i tagallüpleriyle fena bulmamasıdır ki, bir miri miran beş altı yüz nefer tecabiyle şitaben belü ketm vadilerinde damen der miyan olub, nezaret bana buyrulmuşdur. Ve tasarruf-ı mal ü menal benim zimmeti himmetüme reva görülmüşdür deyu aç kurd gibi koyuldukda ve ağnam sürüsü gibi reayadan iğtinama mukayyed oldukda bir defterdar nice men'ine kadir olur? Faraza, define mübaşeret itse hükm galibün iken tezkiseiyle kankı amil amel kılur? Faraza defterdar şetm ü düş namla korkutursa miri man kat ü ihlakle tahvif ider... Fela cerem nezaretleri ref olunsa ve ol hidmet mücerred defterdarlara sipariş kılınsa, hazinei amirenin ruz-beruz izdiyadı ve anlardan sadır olan irtişa bazarının kesadı mukarrer olurdu." Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin**, s. 342.

²⁵⁴ "Ve sadrazam hazretleri defterdar olanlara istiklal virüb kethüdalarının ve sair mukarreblerinin mahkumu eylemiyeler... Ve astan-i şamih ül-erkanda olan ayan-ı devleti kaahire ve müstevfiyan-ı haziren-i amire ve sair düddam-i aklam ve zümre-i küttab-ı utarid erkaam bel havas ü avam defterdarlığa müteallik olan umur ü hususda

Mehmet Paşa, ayrıca sadrazamları defterdara atılacak iftiralar konusunda da uyarmaktaydı. Zira defterdarın bütçe konusundaki hassasiyetinden ve tedbirlerinden rahatsız olan kimi devlet adamları, kamu malını hoyratça harcayabilmek için defterdarı karalamaya çalışabilir, “biz devletin temel direği iken defterdar bizim ricamızı dinlemedi” diyerek defterdara düşmanlık edebilirlerdi. Fakat sadrazam defterdar aleyhine söylenen sözlere kolay kolay inanmamalı, konu hakkında ayrıntılı araştırma yapıp eksiksiz bilgi toplamadıkça defterdarı azletmeye kalkmamalıydı. Zira defterdarın azli durumunda işleyişte aksamalar olacağından devlet hazinesinin zarar görmesi kaçınılmazdı. Bu yüzden sadrazamın yapacağı en doğru hareket tecrübeli ve uzman bir defterdarı maliyenin başına getirip ona mutlak bağımsızlık vermektir²⁵⁵.

Osmanlı siyaset yazarlarının savundukları yönetim esaslarına bir bütün olarak baktığımızda ortaya konulan fikirlerin, gündelik siyasal kavgaların ötesine geçerek idari bir modeli işaret ettiğini söyleyebiliriz. Üstelik bu modeli oluşturan ilkeler öteden beri tekrarlanan gelen zamandan münezzehe kavramlardan ibaret değildir. Tam tersine Osmanlı siyaset düşüncesi içinde bulunduğu zamanı yakalayabilen dinamik bir yapıya sahiptir. Devrin siyaset yazarları ikinci bölümde genişçe ele aldığımız bürokratik dönüşümü, düşünce hayatının konusu yapmayı başarmışlardır. Bu yazarlar giderek daha gür bir sesle tam yetkili ve kabiliyetli bir sadrazamın liderliğinde, uzmanlaşmış memurların dış müdahalelerden muaf çalışmaları ve öngörülebilir kariyer çizgileri içerisinde liyakate göre yükselebildikleri bir sistemi savunmuşlardır. Üstelik bu savunuyu ortaya koyarken tarif ettikleri modele yönelik güncel tehditlerin altını çizmişler ve çareler üretmişlerdir. Bu boyutuyla geleneksel Osmanlı siyaset yazarları, son dönem Osmanlı idari dönüşümünün temellerini önemli ölçüde oluşturmuşlardır.

kendü ikram ve tevfir-i tebcil ü ihtiramında dakika fevt eylemeyüb kelimasını sem-i kabulle isgaa ve emrini bila tereddüd icra itmeğe muhtacdır.” Gelibolulu Mustafa Âli, Nushatüs Selatin, s.67.

²⁵⁵ “*Ve defterdarlar hakkında bazı hussadın gareze bimaem ifk ü iftirasına itimad olunmamak gerekdir. Zira ekser halk ve ba-husus erbab-ı düvelde bazıları ahval-i hazine emval-i beytülmale müzerra umur teklifini beherhal iderler. Mutemed ve müskim olan defterdar ise anlara müsaade itmez. Anlar dahi biz rükn-i rekin-i devletden iken defterdar bizim ricamızı isgaa itmedi deyu husumet idüb olmaksuule hasid ve mürtekbülmevasid fırsat buldukça huzur-ı sadrazamda ve dahi ifadesini münsaib gördükleri mecalis ve mahafilde enva-i mekr ü ihtiyal ile gamz iderler. Ve mal-i miriyi bahş kalenderiye çeken ademi isterler. Ve bu defterdar gaddardır deyu enva-ı kubh iradına tasaddi iderler. Lakin olbabda gayet taharri ile ahvalini mutemedün aleyh kimesnelerden hufyeten tefahhus ve teccessüs ve kma-i mertebe vukuf-i tam tahsil olunmadıkça azline acele itmiyeler. Zira defterdarlar azline hazineye zarar-ı külli ve bazı umur-i muntazamaya halel müstevli olması mukarrerdır. Hasılı defterdar olanlara istiklal virülmek vücuh ile elzemdir.” Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Nesayihül vüzera, s. 69.*

V. CAN, MAL VE MAKAM GÜVENLİĞİ

Geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesi bir taraflıyla Osmanlı bürokrasisinin mesleki bakış açısını ve ihtiyaçlarını yansıtmaktaydı. Bu açıdan bir toplumsal sınıf olarak bürokratların modern öncesi dönem boyunca karşı karşıya kaldıkları temel sorunlar Osmanlı siyaset düşüncesinin temel konuları arasına girmiş ve nasihatnamelerde sıklıkla tekrarlanmıştır. Bu konuların başında bürokratların can, mal ve makam güvenlikleri gelmektedir.

Osmanlı bürokratları meslekî kariyerlerinde ilerledikçe giderek artan bir hizip rekabetine maruz kalmaktaydılar. Bu rekabet “birbirlerinin ocağını söndürmeye” varan boyutlara ulaşabildiği için bürokratlar kariyerlerinde yükseldikçe yaşamlarını daha büyük bir tehlike altında görüyorlar ve görevlerini güvensiz bir ortamda sürdürüyorlardı. Dahası yüksek bir bürokratin sahip olduğu geniş bir ev maiyetinin ya da hizip ağının geçimini sağlamak oldukça masraflıydı. Fakat bürokratlar XVI. Yüzyıl’dan itibaren sürekli kısalan görev süreleri sebebiyle atandıkları makamda genellikle bir ya da birkaç yıl kalabiliyor ve görev süresi sonunda yeni bir makam elde etmek için hamilerine rüşvet vermeleri gerekiyordu. Makamları ile birlikte gelir kaynaklarını da kaybeden bürokratlar, meslek hayatları boyunca iktisadi açıdan istikrarsız ve öngörülemez bir hayat sürüyorlardı. Bu zorlu koşullar altında, bürokratlar için görev yerlerinde yolsuzluk ve rüşvet dâhil olmak üzere farklı vasıtalar ile azami miktarda parayı elde etmek bireysel bir kusur olmaktan çıkarak bürokratik işleyişin sistemik bir özelliğine dönüşüyordu.²⁵⁶

Dolayısıyla Osmanlı bürokratları, siyaset metinlerini kaleme alırken kendi hayatları boyunca da tanık oldukları bu yapısal sorunlara özel bir yer ayırmaktaydılar. Bürokrasideki hizip rekabetinin yıkıcı sonuçlarından olan siyasi katiller, sürgünler ve müsadereler başta olmak üzere makamların kısa sürelerle ve rüşvet karşılığı verilmesi, Osmanlı siyaset düşüncesinin öne çıkan konuları oluyordu.

²⁵⁶ Findley, *Kalemiye’den Mülkiye’ye*, s. 88.

A. Şeriata Aykırılığı Açısından Siyaseten Katil

Devlet görevlilerinin çeşitli sebeplerden ötürü siyaseten katledilmeleri, Osmanlı siyaset yazarları için kuramsal bir mevzu olmanın çok ötesinde kendi can güvenliklerini konu alan hayati bir meseleydi. Osmanlı bürokratları, yönetici sınıfa mensup olmanın getirdiği sayısız ayrıcalığa rağmen hukuki açıdan kul statüsündeydiler. Dolayısıyla hükümdarın iradesi karşısında mallarının ve canlarının bir teminatı yoktu. Bu hukuki güvencesizliğin yanı sıra yüksek bürokratlar arasında vuku bulan sert hizip savaşları, Osmanlı bürokratlarının hayatlarını daimi bir tehdit altında geçirmelerine sebep oluyordu. Tanzimat öncesinde görev yapan yüz seksen iki sadrazamdan kırk altısının bu hizip savaşları çerçevesinde öldürülmesi, Osmanlı Devlet düzeninde bürokrasinin zirvesinde dahi yöneticinin hayatını güvende hissedemediğini göstermektedir.²⁵⁷

Osmanlı düşünce dünyasında siyaseten katillerin, kuruluş yıllarından itibaren bir tepkiyle karşılandığı açıktır.²⁵⁸ Fakat bu tepki siyaset yazarlığının henüz yaygınlaşmadığı ilk dönemlerde kendisini katledilenler hakkında yazılan mersiyeler üzerinden göstermiştir²⁵⁹. Osmanlı siyaset düşüncesinin ilk metinlerinden kabul edilebilecek XV. Yüzyıl metinleri ise siyasal iktidarın (tedbirin) meşruiyetine odaklandığı için örf kavramı üzerinden neredeyse hükümdarın sınırsız yetkileri savunulmuştur²⁶⁰. Fakat bürokrasinin kurumsallaştığı ve siyaset

²⁵⁷ Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katil**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 73.

²⁵⁸ Osmanlı tarihindeki ilk vezir katli, Çandarlı Halil Paşa'nın katlidir. Sultan II. Mehmet, İstanbul'u fethetmenin sağladığı kamuoyu desteğine rağmen Çandarlı'yı öldürtmek için kuvvetli sebepler de bulmak zorundaydı. Bu yüzden onun, İstanbul'un fethedilmesini istemediği ve Bizans'tan rüşvet aldığı hakkında rivayetler çıkarıldı. Buna rağmen onun öldürülmesi ulema ve kapıkulu çevrelerinde büyük teessür uyandırmış, II. Mehmet kuvvetli tepkilerle karşılaşmış, bu yüzden tepkileri yumuşatmak üzere onun düşmanlarını görevden almış ve Osmanlı tarihinde devlet adamları için ilk defa görülen müsadere uygulaması sonucu aldığı Çandarlı ailesinin servetini de mirasçılara geri vermiştir. Hükümdarın Çandarlı Halil paşa hakkındaki suçlamaları da uzun vadede inandırıcı olmamıştır. Nitekim Çandarlı hakkında ortaya atılan Bizans ile işbirliği ve rüşvet iddialarına Kanuni dönemi Şeyhülislamı ve tarihçisi İbn Kemal itibar etmemiş ve eserinde Çandarlı'nın İstanbul'un fethini cennettekilere müjdelemek için ahirete gönderildiğini ifade ederek; maktul vezirin itibarına saygı göstermiştir. "*Ahiret ehline dahi ehl-i islâmın zafer ve nusretinün haber-i muserret-eserin iblâğ ve ilam için mezkûr paşa irsal olundu.*" İbn-i Kemal, **Tevarih-i Al-i Osman VII. Defter**, hazırlayan Şerafettin Turan, TTK, 1991, Ankara, s. 92.

²⁵⁹ Şehzade Mustafa'nın Sultan Süleyman tarafından katledilmesi üzerine yazılan 16 mersiye ve katil kararı ile ilişkilendirilen Sadrazam Rüstem Paşa'nın azli tepkinin boyutunu göstermektedir. Gencay ZAVOTÇU, "Bir Ölümün Yankıları ve Yahyâ Bey Mersiyesi" **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** Sayı 33 Erzurum 2007, s. 72.

²⁶⁰ Tursun Bey'in eseri *Tarih-i Ebu'l Feth*'de vurgu, padişah ve onun sahip olduğu iktidardır. XV. Yüzyıl'dan XVII. Yüzyıl'a Osmanlı siyaset düşüncesinin geçirdiği dönüşümün güzel bir tartışması için bkz. Fatih Yeşil, "Tebirden Adalete", **Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak'a Armağan**, Timaş, İstanbul, 2015, s.535-555.

yazarlığının geliştiği XVII. Yüzyıl'da siyaseten katillere duyulan tepki dönemin siyasi metinlerine yansımış, nasihatnamelerin eleştirdiği temel konulardan biri olmuştur.

Bu bağlamda *Hırzû'l Mülûk* adlı eserlerde Yavuz Sultan Selim dönemine atfedilen bir hikâyeye üzerinden siyaseten katil meselesi şeriat zemininde tartışılmıştır. Bu hikâyeye göre Sultan Selim, hazinede görevli 150 kadar maliye memurunun katledilmesini emretmiştir. Haberi duyan İstanbul müftüsü Zembilli Ali Efendi bu kararı kabul edilemez bulmuş ve derhal saraya giderek padişahın huzuruna çıkmak istediğini bildirmişti. Padişah kendisini kabul ettiğinde ise ona bulunduğu makamdan ötürü hükümdarın şeriata aykırı bir hareketini gördüğü takdirde onu uyarmakla yükümlü olduğunu dile getirmiştir. Bu yükümlülük çerçevesinde geldiğini söyleyen Ali Efendi, küçük kabahatler için bir kişiyi katletmenin şeriata aykırı olacağını ve dolayısıyla memurlar hakkındaki infaz kararının durdurulması gerektiğini Sultana ifade etmiştir. "Gazabıyla meşhur Sultan Selim" ise bu durum karşısında oldukça sinirlenerek Ali Efendi'ye devlet işlerine karışmamasını söylemiştir. Buna karşılık Zenbilli Ali Efendi ise konunun devlet meselesi değil diyanet meselesi olduğu cevabını vermiş ve bu uyarısıyla hükümdarın ahiretini koruduğunu dile getirmiştir. Zira Ali Efendi'ye göre şeriatta geçen belirli günahların işlendiği sabit olmadığı müddetçe, bir ferdi katletmenin dinen izah edilir bir tarafı yoktur ve bunun hesabı ahirette hükümdardan sorulur. *Hırzû'l Mülûk* 'te geçen bu hikâyeye göre Zembilli Ali Efendi'nin sözleri üzerine Sultan Selim'in tavrı değişmiş ve maliye memurları hakkında verdiği infaz kararını geri çektiği gibi Zembilliyeye gösterdiği dirayetli duruş sebebiyle kazaskerlik teklif etmiş ve onu hayatı boyunca yanından ayırmamıştır.²⁶¹

²⁶¹ Rivâyet olunur ki bir zamanda Sultân Selim Hân -Aleyhi'r-rahmeti ver-ridvân - hazretleri hıvâne-i âmire huddâmmdan yüz elli nefer gulâmın katline emr ider. Hazret-i Mevlânâ huşûş-ı kazıyyedi işidüp hemân Divân-ı cadâlet-unvân'a varur. Vüzerâya haber olup cemican istikbâl iderler ve getürüp şadr-ı meclise geçürüp: "Sultânım ne makûle mucazzam hâdise vâkic oldı ki b'z-zât divâna gelmenüz icâb eyledi,, didüklerinde; "Pâdişâh hazretlerine mülâkât için geldüm." dimeğin pâdişâh hazretlerine arz eyledüklerinde; "Gelsün." diyü işâret olmağın Mevlânâ içerü girüp selâm virdikten sonra: "Devletlü pâdişâh! Mesned-i fetvâda olan ducâcılarırüzun zimmetine vâcibdir ki devletlü pâdişâh hazretlerini vebâl ve günâh olacak nesnelere saklaya. İttifak beşeriyet muktezâsmca şerc-i şerife muğâyir ve hilâf-ı zâhir bir vazc şâdir olsa cenâb-ı şeriflerine varup mahuve'l- hak ne ise iclâm eyleye. Hâlâ şöyle istimâc eyledüm ki bir cüz'i günâh için bir niçe kullarmuzun katline fermân-ı hümayûnunuz şâdir olmuş. Bihabî'ş-şer anlara kati yoktur. Be-her hâl bu emr-i ğayr-ı meşrûcdan ferâğat ve rucuc itmek vâcibdir ve illâ cinda'llâhu tecâlâ mescül olursız." didükte, Sultân Selim Hân merhûm malûmdur ki bir ğazûb pâdişâh imiş, Mevlânâ'nun kelimatmdan ğâyet hiddete gelüp: "Umür-ı saltanata karışmak senün vazifen değildir, diyü buyurdularında, Mevlânâ dahi: "Ben umür-ı saltanata tacarruz itmezsin; belki ancak âhiretinüz huşûşma mukayyed olur; ol benüm vazifemdir, söylemeyüp sükût itsem günâh-kâr olurın. Emr-i macrûf ve nehy-i munker bana lâzımdır. Şerc-i şerife ittibâc itmekte Hak Tecâlâ'nurî kâffe cubbâdı hem-serdir; emir ü vezir, ğani ve fakir, sağır ü kebir cibadu'llâh olmakta ber-â-berdir. İçlerinden birine irâdet-i Subhâni ve meşıyyet-i Rabbâni mutacallik olup saltanat-ı dünyâ ve hilâfet-i uzmâ tefviz olunmaktan makşûd tenfiz-i ahkâm-ı din ve icrâ-i şerc-i mübin itmektir ve sebab-i fesâd ve bâcis tahrib-i bilâd olan erbâb-ı bağy u Cinâdun haklarından gelmeştir. Yohsa kendü muktezâsı üzere mücerred hazz-ı nefis için Müslümanları zulmen kati itmek değildir. Hak tecâlâ her günâhun

Hırzû'l Mülûk'te geçen hikâye, kurgusu açısından oldukça önemlidir. Hikâye Osmanlı sultanları arasında sert mizacıyla tanınan ve bu yüzden Yavuz adıyla anılan Sultan Selim ile Osmanlı âlimleri arasında dindarlığı ve bilgeliği ile öne çıkan Zembilli Ali Efendi arasında geçmektedir. Dahası hikâyede katli emredilen maliye memurları kul statüsündedir ve hükümdarın iradesine karşı hukuki bir teminatları yoktur. Buna rağmen, hikâye net bir şekilde sultanın kendi bürokratlarını dahi şeriatla açıkça ifade edilmiş belirli sebepler olmaksızın katledemeyeceğini vurgulamaktadır. Üstelik hikâyenin kahramanı olan Zembilli Ali Efendi'nin haksız katil kararı karşısında gazabıyla ünlü Yavuz'a direnmesi, okuyucuya örnek bir davranış olarak sunulmuştur. Bu tarafla hikâyeye maktullerin kul statüsünde olması durumunda dahi şeriatla aykırı katil kararını gayri-meşru ilan etmiş ve bu uygulamalara karşı direnenleri ise yücelterek örnek göstermiştir.

Bürokratların katli Osmanlı siyaset düşüncesinde sadece yanlış bir uygulama olarak gösterilmekle kalmamıştı. Nasihatname yazarları Osmanlı Devleti'nin yaşadığı güç kaybını da siyasi katiller üzerinden açıklama yoluna gitmişlerdir. Bunun önemli bir örneği II. Osman'ın buhranlı iktidar yıllarında kaleme alındığı tahmin edilen *Kitab-ı Müstetab*'tır. Eser ülkenin içinde bulunduğu istikrarsızlığı açıklarken devlet idaresinde bulunanlar arasında yaşanan hizip çatışmalarına ve buna bağlı siyasi katillere vurgu yapmaktaydı. Esere göre III. Murad döneminden itibaren yozlaşan idarede, devlet adamları öylesine yoğun bir hizip çatışması içine girmişlerdi ki ülkenin düzeni bürokratların gözünde ikinci plana düşmüştü. Devlet adamları birbirleriyle mücadele ederken intikam ve düşmanlık duygularına yenik düşerek şeriatla aykırı hareket etmişler ve birbirlerinin katledilmeleri için zemin hazırlayarak hükümdarı vebal altına sokmuşlardı. Yazara göre bu yüzden de ülke karışıklık içine düşmüş ve devletin temelleri sarsılmıştı.²⁶² Dolayısıyla yapılması gereken beylerbeylerine, sancak beylerine, kadılara ve

*mukâbelesinde ya taczir ve yâhüd bir hadd-ımu'ayyen takdir itmiştir. " Ve men yete cadde hudüdallâhi fekadzalem e nefsehu,, Bu mikdâr cürm için Hak subhânehu ve tecâlâ kati emr itmedi. Yevm-i âhirette pâdişâhumdan suâl olunur." didükte, Hazret-i pâdişâh-ı cadâlet-pişe niçe zamân fikr ü endişe idüp, Mevlânâ'nun cemic kelimât-ı şerifesi hak olduğun muhakkak bilüp cümlesinin günâhını afv buyurur. Mevlânâ-yı muşarun ileyh gittükten sonra pâdişâh-i merhûm bir kâğıd yazup: "Kâz-askerliği dahi sana ihsân eyledüm; zirâ bildüm ki sen bir hak söyleyici kimesnesin, mücerred beni günâha girmekten şakinup tarik-i Hakk'a irşâd eyledüü." Yaşar Yücel, **Hırzûl Mülûk** s. 129.*

²⁶² "Fe-emmâ müşârûn-ileyh merhûm Sultân Murâd Hân-Tâbe serâhu hazretlerinin zamân-ı saadetlerinden berû olan hükkâm ve vükelâ-i devletin adâletliklerinde kusûr ve işlerinde sû-i tedbîr ve Devlet-i Aliyye umûrunda nice ve nice ihmâlleri olub dâ'imâ kânûn-i kadîme muhâlif mesleke sâlik oldukları ecluden Memâlik-i mahrûsada olan kurâ ve mezâric harâba yüz tutub recâyâ ve berâyâ perâkende olub ve Hazîne-i âmirenin îradı masrafa kifâyet itmez olub ve Kul tâ'ifesinin mâbeynlerine dahî ecnebi girmekle ihtilâl ve mûyi Zengîveş biri birine karışub ve vüzerâ-i hazret ve vükelâ-i devlet dahî birbirine hased ve birbirlerinin aleyhlerine mukayyed olmağla her sadra gelenler "Hemân bu günü hoş görelim, irtenin ıssı vardır deyû nizâm-ı intizâm-ı âlem için takayyüdleri olmayub ve işleri dâimâ gazez ve intikam olmağla ve hilâf-i şerh katli-i nefis ve rüşvet ve hilâf-i kânûn hareket ve bil-cümle

diğer devlet adamlarına talimat vererek şeriata aykırı ölüm cezalarının önüne geçmekti. Ülke hudutlarında kimseye şeriata aykırı kötü muamele gösterilip, zulüm edilmemeliydi. Böylelikle herkes hükümdarın adaletli iktidarında huzur ve rahat içinde yaşayabilirdi.²⁶³

B. Bürokratların Kıymeti Açısından Siyaseten Katiller

Bürokratların çeşitli sebeplerden katledilmeleri meselesi, XVII. Yüzyıl'ın sonuna gelindiğinde artık sadece hikâyeler üzerinden veya genel kötü gidişatın bir sebebi olarak tartışılmıyordu. Osmanlı siyaset yazarları konuyu kuramsal seviyede düşünmeye başlamışlardı ve artık sadece şeriata aykırılığınan ötürü değil aynı zaman da devlet adamlarının kıymetine vurgu yaparak siyasi katillere karşı çıkmaktaydılar. Bu yaklaşımın önemli bir örneği Hezarfen Hüseyin Efendi'dir. Eserinde veziriazamların devlet içindeki konumlarını uzun uzun tartışan Hüseyin Efendi'ye göre hükümdar kapsamlı bir soruşturmada sonra vezirinin suçlu olduğunu öğrendiği zaman dahi onu cezalandırmakta acele etmemeliydi. Öncelikle vezirin itibarını korumak için onu huzuruna çağırıp “*Senin durumunu biliyorum şu tarz işler içine girmişsin, feragat et yoksa sana zararım dokunur*” diyerek uymalıydı. Hezarfen'e göre padişahın bu uyarısına rağmen vezir kendisine gösterilen saygıya dayanarak kibre kapılır ve hükümdarın itibarını sarsacak hareketlerine devam ederse görevden alınmalıydı. Fakat görevden alınan devlet adamı asla katledilmemeliydi mümkünse bir eyalette görevlendirilmeliydi. Çünkü yüksek makamlar için istihdam edilebilecek insanlar kolay bulunmuyordu. Azledilen devlet adamı ileride lazım olursa tekrar göreve getirebilirdi. Hezarfen'e göre bu usul Osmanlı devlet geleneğiyle daha uyumluydu ve eski padişahlar azlettikleri devlet adamlarını ihtiyaç anında yeniden yüksek kademelerde görevlendirebiliyorlardı. Bu yüzden ufak hatalar uğruna kimse katledilmemeliydi zira içinde bulunulan devirde iyi adamlar *kibrit-i ahmer* [değersiz madenleri altına çeviren iksir] değerindeydi.²⁶⁴

kec tarika sâlik oldukları hâlde dâimâ satâdetlü pâdişâhımızı vebâle koyub ve bu sebebler ile ahvâl-i âlem müşevveş ve muttasıl bu Devlet-i Aliyyeriin temeli kazılmak üzere dir.” Yaşar Yücel, **Kitab-i Müstetab**, s. 2.

²⁶³ “*ve mîr-i mîrân ve mîr-i livâ ve kuzât ve sâ'ir hükümet nâmında olanlara tenbîh eyliyesin ki hilâf-i şer katl-i nefis olunmayub ve kimesneye zulm ve taaddî olunmayub herkes eyyâm-ı adâletimde âsûde-hâl olalar.*” Yaşar Yücel, **Kitab-i Müstetab**, s. 28.

²⁶⁴ “*Ve cüz-i günah sebebi ile itab eylemeye. Nihayet ahyanen “ senin ahvalin bana malumdur. Şol makule işde imişsin feragat eyle sana zararım dokunur deyü kendüye izhar gerekdir. Ve eğer kendi iltifat-ı padişahiye mağrur olup padişahın ırz u namusuna halel verecek bir hal irtikab iderse, ,katline say olumayıp ya azl ile tedib oluna yahud bir eyalet ile tahkir oluna. Zira az zamanda istihdam olunacak adem katı az bulunur. Yine bir mahalde lazım oldukda getirüp istihdam olunur. Selefde olan padişahlar zamanında katl-i vüzera az vaki olurdu. Birkaç zaman azl ile tedib olunduktan sonra getirüb istihdam iderlerdi. Nihayet badel azl ihtilale bais olmasun deyü İpsala yahud Malgara'ya gönderirler idi. Cüz'i günah sebebi ile katl olunmaya zamanda iyi ademin vücudu kibrit-i ahmer makulesidir.*” Hezarfen Hüseyin Efendi, **Telhis'ül Beyan**, s. 73.

Hezarfen Hüseyin Efendi'nin bürokratların can güvenliğine olan bakış açısı birçok açıdan dikkat çekicidir. Öncelikle Hezarfen Hüseyin Efendi, İslami hukuk kaidelerini tartışmaya sokmamış, bu şekilde siyasi katilleri şeriata uygun olanlar ve olmayanlar olarak ayırma yoluna gitmemiştir. Hüseyin Efendi'ye göre devlet adamlarının öldürülmesi kategorik olarak yanlıştır. Çünkü yetişmiş devlet adamları her şeyden önce devlet için değerlidir. *Kibrit-i Ahmer*'in, dokunduğu cismi altına çevirmesi gibi yetişmiş devlet adamları da altın dokunuşlarla hizmet ettikleri devlete büyük faydalar sağlamaktadırlar. Dolayısı ile onların infazı devletin bekasına zarar vermektedir. Bu anlayış bürokratların yaşam hakkını hukuki bir tartışmanın konusu olmaktan çıkararak devletin çıkarlarıyla örtüştürmekteydi. Böylelikle hem devletin bekası merkezli bir siyaset söylemi geliştirmekte hem de bu devletin bekasını bürokratların varlığına bağlamaktaydı.

C. Nasihatnamelerde Mal ve Makam Güvenliği

Bürokratların can güvenliğinin yanı sıra, buldukları makamlarda sürekli bir mücadele içinde olmaları da Osmanlı siyaset düşüncesinin üzerinde durduğu konulardandı. Zira bir bürokratin Osmanlı devlet mekanizmasında yükselmesi onun için önemli zorlukları da beraberinde getiriyordu. Makamlar *tevcihat* denen yıllık bir atama sistemine göre verildiği için atanan bürokratlar kendilerini bu makamlarda uzun ömürlü göremiyordu. Bu sistemde aynı mevkie yeniden atanmak mümkün olmakla beraber, her seferinde görev süresi bir yılla sınırlıydı. Mevkilerin talibinin çok olması nedeniyle, atanan kişiler görevlerinde uzun süre kalamıyor ve tekrar atanabilmek için rüşvet ödemeleri gerekiyordu. Bu durum bürokratların iş yaşamları boyunca makam güvensizliğine bağlı maddi kaygılar içinde olması anlamına geliyordu. Makam uğruna girilen rekabet sonucunda bürokratlar büyük memur ailelerinin himayesine girmek ve bürokrasi içi hizip çatışmasının parçası olmak zorunda kalıyorlardı.²⁶⁵ Tüm bu meseleler Osmanlı siyaset düşüncesinde geniş yer bulmuştu. Nasihatname yazarları bürokratların makam ve mal güvenliği meselesini sıklıkla dile getirmişler ve atamalarda rüşvet vermenin gerekmediği, makamların uzun ömürlü olduğu bir idari yapılanmayı savunmuşlardı.

Bürokratların makam istikrarını savunan ilk önemli metinlerden biri Lütü Paşa'nın *Asafname*'sidir. Lütü Paşa'nın yaklaşımı devlet adamlarının makamlarından alınmaları konusunda aceleci davranılmaması ve iyi araştırılma yapılması yönündedir. Bu yaklaşım

²⁶⁵ Findley, *Kalemiye'den Mülkiye'ye*, s. 70.

Osmanlı öncesi nasihatname geleneğinde de dile getirilen bir konudur.²⁶⁶ Lütü Paşa'ya göre makam sahiplerini bir iki şikâyet sebebiyle azletmemek gerektir. Şikâyet edilen kişiler ister mülki yönetici olsun ister kadı, sadrazamın öncelikle bir mektup gönderip nasihat etmesi gerekmektedir. Eğer buna rağmen şikâyetler devam eder, sıkıntılar sürerse devlet adamlarının azledilmesi yoluna gidilmeliydi. Lütü Paşa'ya göre sadrazamlar, devlet adamlarının kıymetini, marifeti ve hizmetlerini iyi hesap ederek azil ve atama konularını icra edilmelidir.²⁶⁷Lütü Paşa'nın eserini kaleme aldığı XVI. Yüzyıl'ın ilk yarısında Tımar sistemine dayanan taşra idare düzeni dönemin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Tımar sahibi yöneticiler ile vergi mükellefi köylüler arasında sınıfsal geçiş pek mümkün değildi. Merkezî bürokrasi hala belirli bir insan havuzundan besleniyordu. Bu koşullar altında devlet adamları zaten belli bir makam güvenliğine sahip oldukları için Lütü Paşa'nın söylemi detaylı bir makam istikrarı talebinden ziyade başarılı bir sadrazamın sahip olması gereken faziletler hakkındaydı. Fakat Lütü Paşa'nın kendisinden sonra yazan hemen her Osmanlı siyaset yazarı tarafından övgüyle anılması onun bu fikirlerinin makam istikrarının kaybolduğu sonraki yüzyıllar için bir ilham kaynağı olabileceğini göstermektedir.

D. Makamların Yönetici Sınıf İçerisinde Dağıtılması Üzerinden Makam İstikrarı Talebi

Bürokratik işleyişin köklü bir değişim geçirdiği bir dönemde yaşayan ve hayatı boyunca hak ettiğini düşündüğü makamlara bir türlü kavuşamayan Gelibolulu Mustafa Âli bu açıdan önemli bir örnektir. Mustafa Âli kendi tecrübelerinden de faydalanarak bürokratik işleyişle ve makam istikrarıyla ilgili önemli önerilerde bulunmuştu. Ona göre bir devlet adamı görev yerinde başarılıysa, hizmet süresi dolduğunda görevi yenilenmeliydi. Farklı hiziplerin müdahalesi sonucu başarılı bürokratların görevi yenilenmediği takdirde arkalarında güzel işler

²⁶⁶ "Terfi ettirilerek üst makamlara getirilenler buraya gelinceye kadar çok sıkıntı çekmişlerdir. Onları yaptığı bir hata veya yanılma açıkça cezalandırılırsa, itibarları düşer ve böylece, yetiştirilmesi ve yükselmesi için verilen emekler bu ceza ile yok olur. En iyi olanı eğer bir kimse hata yaparsa, o an göz yumup, onu gizlice çağırarak "Bu işi böyle böyle yaptın biz kendi yetiştirdiğimiz adamı aşağı indirmeyi ve atmayı istemeyiz, bu hatanı affediyoruz, kendini hatalardan koru, böyle küstahlık ve hatalar yapma. Bilmiş ol ki tekrar edersen elde ettiğin mevki ve haşmet elinden gidince sebebi de kendinden olursun biz değil demelidir." Nizamülmülk, **Siyasetname** s. 147.

²⁶⁷ "Ve ehli menasıbı bir-iki şikayetçi sebebiyle azlitemek gerek, bir iki kerre şikayetçisi olsa- eğer umeradır ve eğer kuzatdır- sadrazam olan, bir nasihat müşir mektub gönderüb nasihat itmek gerek. Anınla mütenassih olmayub şakiler üstelerse arz olunmak gerek. Sadrazam olan mekadir-şinas gerek. Herkesin kadrin-eğer haseb iledir ve eğer marif ile ve eğer hidmet ilerdir bilmek gerek. Ana göre tevcih etmek gerek." Vezir Lütü Paşa, **Asafname**, Yurdoçağı Yayınları, Ankara 1977 s. 15.

birakan devlet adamlarının hevesi kırılmaktadır.²⁶⁸ Gelibolulu'ya göre gerekli özellikleri taşıyan kâmil insanların marifet makamları nasıl daimiyse dünyadaki mevkilerinin de o şekilde kesintisiz olması gerekmektedir. Kabiliyetli insanların hayat boyu görevlerinde kalmaları ve mantıksız bahaneler ile görevden alınmamaları ve hayırlı hizmetlerine devam etmeleri farz kılınmış namazlar kadar gereklidir.²⁶⁹

Gelibolulu başarılı bürokratların azledilmesinden o kadar büyük rahatsızlık duymaktadır ki görevden alma fikrinin şeytana mahsus bir bela olarak tanımlamaktadır.²⁷⁰ Gelibolulu'ya göre başarılı devlet adamları görevlerinde muhafaza edildikleri gibi aileleri de devlet tarafından himaye edilmeliydi. Bu görevlilerin çocukları babalarının makamlarına getirilmeliydi²⁷¹. Mustafa Âli'ye göre eski hükümdarlar bu hizmet hakkını gözettikleri için emirlerinde bulunan sayısız hizmetkârlar her zaman mal ve canlarını feda etmeye hazırlardı. Makam güvenliğinin bulunduğu dönemlerde, hükümdarın çevresinden görevden alınmış küskün insanlar bulunmuyordu.²⁷²

Gelibolulu Mustafa Âli'nin makam istikrarı konusundaki siyasi yorumlarında güçlenen bürokratik bilinç ile feodal dönemden kalma imtiyaz beklentileri iç içe geçmektedir. Gelibolulu, yetenekli devlet adamlarının rüşvet vermeye ve hami edinmeye gerek duymadan makamlarında kalabildikleri bir düzeni savunmaktadır. Bu düzende hükümdarın hizmetkârları, ehliyetle hizmet ettikleri takdirde makamlarının geleceğinden endişe etmeyecek ve iktisadi sıkıntılar çekmeyecektir. Fakat Gelibolulu'nun kurguladığı yapı, yönetici sınıf mensuplarının makamlarını ve imtiyazlarını çocuklarına aktardıkları, toplumsal sınıf geçişlerinin mümkün olmadığı modern öncesi bir yapıdır. Bu bağlamda onun fikirlerini, yönetici sınıfa mensup ailelerin güvence içerisinde bulunduğu Tımar sistemine duyulan bir özlem olarak yorumlayabiliriz. Gelibolulu'nun özlemini duyduğu Tımar sistemi artık ömrünü doldurmuş

²⁶⁸ "Erbab-ı menasibun olur omaz bahane ile azl olunmaması ve ashabi meratibün azli ve hidemat-ı mebrureden ref'i mukarrer olduktan sonra ekbari ricasiyle yine mansib verilmemesidir ki, amme-i asakirün ıztırabı bu makule na-hem-var dad-istaddandır." Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin** s. 340-341.

²⁶⁹ "Ve ol makule kamillerün mansıb-ı ma'rifetleri niçemüebbed ise mensab-ı dünyeviyeleri dahi ol tebidle müeyyed gerekdür. Ve bilcümle kayd-ı hayatda olduklarıncı mansıblarında ikbaları ve olur olmaz maraza ibtila ile ref kılınmayub salavat-ı mefruzedeki gibi hidemat-ı mebrure edasına imaları vacibdür." Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin**, s. 340.

²⁷⁰ Çak baştan azl ibtilası iblis'e mahsus bir beladır." Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin**, s. 340.

²⁷¹ "Selatini maziye zamanlarında menasib ve dirlik makulesi meratib, ocaklık tarikiyle verilirdi. Yani ki atadan oğula mansib miras kılınırdı." Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin**, s. 341.

²⁷² "Fela-cerem, havakkın selafün bu yüzden hakk-ı hidmeti riayetleri ve asakir mansurenün eşraf yanına belki kibar u soğar itlak olunan kihan ü mihanına ocaklık tarikiyle cell-i himmetleri cünud-ı mevfürenün her zaman bezli can ü sarf-ı han-man itmelerine bais olurdu. Ve divan-ı bülend erkanlarında mazul ü mağmum kimse bulunmamağa bu makule kanunları sebep olurdu." Gelibolulu Mustafa Âli, **Nushatüs Selatin** s. 341.

olsa da imparatorluğa hizmet fikri üzerinden geliştirdiği makam istikrarı söylemi Osmanlı siyaset düşüncesinde önemli bir karşılık bulmuştur.

Mustafa Âli'nin yönetici sınıfın imtiyazları üzerinden geliştirdiği makam istikrarı talebi Koçi Bey tarafından da savunulmaktaydı. Koçi Bey'e göre ortada sebep yokken bir devlet adamını görevden almak gibi "ham bir fikir" Osmanlı hükümdarlarından birinin arzusu olsa dahi böyle bir değişiklik ne dinin gereklerine sığardı ne de kanunlara uyardı. Bu yüzden adaletli hükümdarlar asla akla zarar böyle bir uygulamaya kalkışmazdı. Koçi Bey'e göre tüm makam ve dirlikler, onları yöneten zümrenin geçim vasıtasıydı. Bu makamları elinden alındığı takdirde devlet adamlarının maiyetlerindeki hizmetkârlarının masraflarını karşılamaları mümkün olmazdı. Suçu olmayan bir devlet adamının makamı elinden alındığı takdirde o kişi başka bir mesleğe vakıf olmadığı için fakir düşerek borçlanır ve rezil olurdu. Devlet adamı farklı mesleki becerilere sahip olsa dahi bunu yapması onun mevki için uygun olmazdı. Koçi Bey'e göre Ailesi nesillerce devlete hizmet etmiş devlet adamları dururken yabancı kimselerin makamları doldurması devletin namusu için büyük bir eksikliklerdir. Makamların, yönetici sınıf dışından gelenlere rüşvet karşılığı verilmesi durumunda bu kişiler verdikleri rüşveti çıkarmak için halktan zalimce vergiler toplamaktadırlar. Koçi Bey'e göre tarihsel tecrübenin açıkça gösterdiği üzere zulmün ve rüşvetin yaygınlaşması durumunda ülkenin harap olması mukadderdir. Dolayısı ile rüşvetin ve zulmün önüne geçmek için başta beylerbeylikleri olmak üzere tüm makamların uzun süreli olması sağlanmalıdır. Makamlarından alınan kimseler eğer rüşvete gerek duymadan yeniden atanacakları bilirlerse görev süreleri boyunca ağır vergiler toplamazlar, arkalarında güzel işler bırakırlardı. Bu şekilde ülkeye düzen gelir ve makam sahipleri adil yöneticilere dönüşürdü.²⁷³

²⁷³“ Ne an ki bir-vech azl ü nasba ve tama-i hamm hasebiyle bir mansıb gah Zeyd'e ve gah Amr'a verilmeğe selatin-i Al-i Osman hazretlerinden birinin rıza-yı hümayunları ola. Bu güne tedbıl ve tagyır ne mukteza-yı şer'a sığar ve ne kanun-ı münife uyar. Şer'an ve aklen kabıh olan bu güne vaz-ı na-şayesteyi haşa ki selatin-i adl-ayın makbul ve müstahsen göreler. Zira her mansıb ve her dirlik ashabinın sebeb-i maişeti olub ehl ü ıyal ve hıdmetkarlarıyla Devlet-i aliyye-i padişahide oradan geçinüb gayri maişet tarafı yoktur. Bi-cürm ü günah mansıbı elinden alınub gayra verilecek ol derdmend aher sanata kadir değil fakir, hor ü zelil olub bi-tab ü tüvan ve müstağrark-ı düyün-ı bi-payan olur. Sanata kadar dahi olsa padişah kulları reaya swanatına karışmak münasib değildir. Ser-rişte-i maişeti kat olunacak hali mükedder olub bir alay padişahide ola da kadimi ehl-i silah olub eban an ceddin uğur-ı hümayun-ı padişahide hıdmetler eden bir alay namdaran ve dilaveran fakir ve hor ü zelil olmak namus-ı saltanat-alıyyeye noksan değil midir? Eğer ol ma'zul olan derdmend rüşvet verüb tekrar mansıb alsa la-büdd verdiği akçeyi çıkarmağa say idüb zaruri zalim ve bed-ha-ı devlet olur. Malum-ı hümayun-ı şehriyari ola ki zulm ve rüşvet her kangı devletde ki peyda ü aşkar oldu, ol devlet harab ü yebab ve bergeşte-i rüzgar oldu. Bu cümle ahval kütüb-i Tevarih de bu minval üzere tahkik ve beyan olunmuşdur. El-hakk bu ikisi dahi gayet havf ü hazer olunacak ve hhanemanlar harab edici mel'un nesnelerdir. Bu mukaddeme dahi mukarrerdir ki, Devlet-i Aliyye-i padişahide ve din-i Mübin hıdmetlerinde olanlar eğer beyberbeyilerdir ve eğer sair mensabı padişahi ve hıdemat-ı hümayun erbabıdır. Mansıblarında ziyadece dursalar ve bi-cürm ü günah mazul olduklarında yine yollarıyla müft ü

Koçi Bey'in makam istikrarı konusundaki fikirleri toplumsal sınıflar arası kural dışı geçişin engellenmesine dayanmaktaydı. Bu şekilde yönetici sınıf mensuplarının sayısı ile mevcut makamlar arasında bir denge oluşacaktı. Makamların sayısı yeterli olduğu zaman ise devlet adamları gelecek kaygısı gütmeyen idari görevlerini yerine getireceklerdi. Koçi Bey'in savunduğu makam istikrarı modeli Tımar sistemine dayalı feodal bir toplumsal yapıyı savunmakla birlikte kurumsallaşan bürokrasinin taleplerini de yansıtmaktadır. Bu bağlamda Koçi Bey, yargı bürokrasisinin makam kaygısı gütmeyen Şeriata ve kanuna uygun bir şekilde hareket edebilmeleri için makam istikrarının önemini vurgulamaktadır. Koçi Bey'e göre şeyhülislam ve kazasker gibi yüksek yargı mensuplarının makamlarında uzun yıllar kalmaları gerekmektedir. Bu bağlamda şeyhülislamın görevinde mümkünse hayat boyu kalması kazaskerlerin ise 10 ile 15 yıl sürelerle makamlarını korunması gerekmektedir. Ayrıca İstanbul, Edirne ve Bursa gibi önemli şehirlerin kadıları da sebepsiz yere görevden alınmalarını, yaşlanmaları halinde itibarlarına yakışır bir gelir verilerek emekli edilmeleri gerekmektedir. Ancak bu güvence içerisinde, yüksek yargı mensupları makamlarının kendilerine getirdiği sorumluluğa uygun hareket edebilirlerdi. Nitekim devletin ahenk içerisinde çalıştığı ve kanunların uygulandığı dönemler şeyhülislamın makamlarından endişe etmedikleri hayat boyu görevlerinde kaldıkları dönemlerdir. Eğer yüksek yargı mensupları azledilme korkusu içerisinde olurlarsa, devlet içerisindeki hiziplere yakın durmaya çalışırlar ve görevlerini hakkıyla yerine getiremezlerdi.²⁷⁴

müccanen mansıba vasıl olacıkları malum edinseler kangı bi-din ve bi-insaf ve haindir ki zulm ü fesadı ve cevri-ibadullahı intiyar eyleye. Eğer tabiatında ve hilkat-ı asliyyesinde zulm-ü fesad dahi var ise duyulduğu gibi hakkından gelineceğin ve icaletül vakt cezası görüleceğin ve akçe ile halasa mecal olmayacağıın yakinen bilicek zulm ü adavete cesaret edemeyüb zaruri adil olur." Koçi Bey, age, s. 206-208.

²⁷⁴ *"Ve sadrı fetva mahalline müsadif olduktan sonra mn bad mazul olmazdı, zira fetva mansıbı aziz ve şerif ve güzide-i mensabı-ı ilmiyedir. Anın hürmeti gayre benzemez azl ü nasb kabul etmez. Ve her alim ol makama layık olmaz. Mukaddema şeyhül-islam olan kimesneler menba-ı fazl-ı kemal olduğundan gayri natık-ı bilhakk olub padişah-ı alem-penah hazretlerine daima nush-ı cemilden hali olmazlardı. Ve intizam-ı din ü devlete sai olub ahval-i ibadullah ile mukayyedler idi. Sadrı fetva böyle adem ile müşerref oldukta sonra müddetül ömr azl olanmamak gerekdir. Eyülerin kadri bilinmek gerekdir. Ebus- suud efendi müddetül ömr mansıb-ı fetvadan azl olunmazdı. Ve istikamaet ve diyanet olan kazaskerler dahi on-onbeş yıl mansıbdı olub mazul olduklarında yüz ellişer akçe taküd ihsan olunurdu. Bilad-ı selase kadıları ve sair hükkam-ı şeriat dahi nice zaman mansıblarında ber-karar olub bi vech azl olunmazlardı. Badel azl niceleri vazife ile niceleri birer medrese ile tekaüd ihtiyar edüb bakiyye-i ömürlerini ilm ü ibadet ile ve duai devlet-i padişah-ı İslam ile geçirirlerdi... Nihayet ül emr bin üç tarihinden beri bu intizam bozulub mukaddema şeyhülislam olan Sunullah efendi birkaç defa bivech mazul olub ve kazaskerler dahi tiz tiz mazul olmağla yerine gelen azl havfına düşüb vükela-i devlet ile müdaraya muhtaç olub huzur-ı hümayunda hak sözü söylemekden kaldılar ve herkresin riayet-i hatırıyla mukayyed oldular."* Koçi Bey, age,s. 154-155.

E. Tecrübe ve Uzmanlığın Övgüsü Üzerinden Makam İstikrarı Talebi

Bürokratların makamlarında güven içerisinde olmalarının önemle altını çizen bir diğer eser *Kitab-ı Mütetab*'dir. Eser'e göre gereksiz bahaneler ile azledilme korkusuna sahip olmayan sadrazamlar ülkeyi adalet ve hakkaniyetle yönetmektedir. Sultan Süleyman döneminde veziriazam Topal Mustafa Paşa türlü zahmetlerden ötürü sakatlanmış ve bu yüzden de Divan toplantılarına katılırken arz odasına gidecek gücü kalmamıştır. Bu durumuna rağmen paşaya itibar gösterilerek hükümdar karşısında oturmasına izin verilmiştir. Devlet işlerini hükümdara oturarak arz eden paşa hakkında Kanuni Sultan Süleyman şöyle buyurmuştur:

“şimdiki vezirimiz devletin işleyişine vakihtir, eğer onu görevden alırsak yerine gelen kişi onun tecrübesine ulaşana kadar birçok önemli devlet işi yarım kalacaktır ve birçok meselede çözüme ulaşmayacaktır. Bu yüzden Mustafa Paşa sadrazamlık hizmetlerini sürdürsün Divan-ı Hümayun kapısına varıncaya kadar at üzerinde gelsin ve huzuruma gelmesi gerektiğinde de tezkere sunsun”

Esere göre Mustafa Paşa uzun süre bu şekilde hizmet etmeye devam etmiştir. Çünkü o devirlerde yetişmiş devlet adamını görevden almanın ülke düzeni için ne kadar sakıncalı ve hazine için ne kadar zararlı olduğu bilinmekteydi. O dönemlerdeki başarının sırrı bürokratik görevlendirmelerde günübürlük davranılmayarak her hareketin sonrasının düşünülmesi idi²⁷⁵. *Kitab-ı Müstetab*'da geçen bu hikâye üzerinden yazar bürokrasideki makam istikrarını devletin çıkarlarıyla örtüştürmekteydi. Bürokratlar sahip oldukları tecrübe ve devlet işleyişine olan vukufiyetleri ile devletin işleyişi için vazgeçilmez ve yeri doldurulamaz varlıklar olarak sunulmaktaydı. Eserin, bürokratları sahip oldukları aile ve sınıfsal konum üzerinden değil de devlet için gösterdikleri işlevsel faydalar üzerinden yüceltmesi oldukça önemlidir. Bu yaklaşım

²⁷⁵ “sol vezîr-i azam ki diyânet ve sadâkat ve adâlet ve hakk üzere hidmet idegelmiş olalar ol makûle-i katcâ bî-macnî olur olmaz bahâne ile azl olunmazlar imiş. Hattâ merhûm ve mağfûrun-leh Sultân Süleymân Hân -Tâb e serâhu- hazretlerinin zamânlarında vezîr-i azamı olan Topal Mustafa Paşa bazı zahmetlerden kötürüm olub ve Divân-ı hümayûna geldikde Bâb-ı Saâdetden Divân-hâne kubbesine ve ândan Arz odasına varmağa iktidârı olmadığı ecluden kendisini oturağa arz ve telhîs eylemiş; ol mahalde merhûm pâdişâh Rahmetu'llâhi aleyhi rahmeten vâsiaten buyurmuşlar ki “ hâlâ vezîr-i azam emî-i umûra vukûf-i tâmmesi var iken şimdi tebdîl olunur ise yerine gelen bunun tabakasına varıncaya, değin belki nice umûr-i mühimme zâyî olur ve gelüb ne veçhile hareket ideceği hod nâ maclûmdur. İmdi girû Mustafa lalam mâdâm ki tarîk-i hakk üzere hidmetdedir girû sadr-ı azamlık hidmetinde olsun; nihâyet Der-i sadâdetden Divân-hâne kubbesine gelince at ile gelsün. Badehu 'arza girmek lâzım geldikde huzûr-ı hümayûnuma tezkire ile getürsünler deyû buyurmuşlar ve nice zamân merhûm Mustafa Paşa bu veçhile hidmet eylemişler. Öyle olsa ol asrlarda hod kaht-i ricâl değil idi, nihâyet tîz tebdîl ve azl ve nasb olunmak ahvâl-i âleme ihtilâl ve hazîneye küllî zarar olması mukarrer olduğu fehm olunurdu. Zamân-ı sâbıkda her nesnenin sonrasın fikr idüb ve âkıbet-endîş ve rey-i sâib oldukları için âlem nizâm ve intizâm bulub Kabe-i mükerreme ve Medîne-i münevvereye mâlik olunub tâ kim Yedi İklîm'e değin hükûm-i hümayûnları cârî olmuş idi.” Yaşar Yücel, *Kitab-i Müstetab*, s. 29.

Osmanlı siyaset düşüncesinde makam istikrarı konusunda gelişen bürokratik bilinci işaret etmektedir.

XVIII. Yüzyıl'a gelindiğinde artan bürokratik kurumsallaşma ile beraber, makam güvenliği talebi yöneticiliğin soy esasına göre dağıtılması fikrinden giderek uzaklaşmıştı. Bu dönemde artık makam istikrarı talebi, idari işleyişin liyakat esasına ve öngörülebilirliğe dayandığı bir yapının savunusu içinde dile getiriliyordu. Bu yaklaşımın en göze çarpan örneklerinden biri Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın yaklaşımıydı. Defterdar Paşa, adalet dairesinden iki halkayı özellikle birbirine bağlayarak bürokrasi bahsini açmaktadır: “*Mal varlığı olmadan devlet adamı, devlet adamı olmadan da devlet olmaz!*”²⁷⁶ Bu bağlamda eseri boyunca bürokratların makamlarından keyfi sebeplerle azledilmemeleri gerektiğini vurgulayan Mehmet Paşa, bürokratların makam istikrarı meselesine öncelikle Lütfi Paşa'nın tavsiyesini tekrarlayarak başlamaktadır. Defterdar Paşa'ya göre sadrazamlar taşrada bulunan idarecilerin durumunu iyi takip etmelidir. Bir iki şikâyetçi yüzünden bir vali azledilmemelidir. İlk şikâyetlerin ardından veziriazam tarafından kendisine öğüt veren bir mektup gönderilip uyarılmalıdır. Bununla uslanmayıp yine şikâyetçileri tekrar gelip valinin yolsuzluklarını ortaya çıkarsa ancak o zaman vali azledilmelidir²⁷⁷.

Defterdar Paşa, nasihatname türünün bu temel tavsiyelerini tekrarladıktan sonra makam istikrarı konusunda kapsamlı bir yaklaşım sunmaktadır. Buna göre, devlet makamlarında azil korkusu giderilmeli, idarecilerden zulüm ve adaletsizliğe karışanlar ise merkezî idare tarafından cezalandırılmalıydı. Defterdar Paşa'ya göre makamlar hak edene, karşılıksız ve parasız verilmeliydi. Hiç kimse yeterli olduğu makam için istekte bulunmak külfetine ve zahmetine girmemeli, devlet içerisindeki hiziplerle yakınlaşmak zorunda kalmamalıydı. İdarenin başında bulunanlar, adil davranıp rütbeleri liyakatli olanlara verirlerse rüşvet sorunu ortadan kalkardı²⁷⁸.

Defterdar Paşa'nın siyasi düşüncesine göre, eyalet ve sancakların idareleri; yararlı ve emektar beylere ömür boyunca sürecek şekilde verilmeli ve büyük suç işleyenler kanuna uygun şekilde cezalandırılarak sistemin dışına itilmeliydi. Bu süreçte kadılar sınavlardan geçirilip

²⁷⁶ “*La mülke illa bi-rical ve la ricale illa bi mal*” Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Nesayihül vüzera**, s. 9.

²⁷⁷ “*Evvela taşrada olan ehali-i mensıbın keyfiyet-i ahvalleri tecessüs olunup hareketları bilinmek lazımdır. Bir iki şikâyetçi sebebi ile bir vali-i memleket azlolunmak ıktiza eylemez. Ancak vezir-i azam hazretleri tarafından kenduye nesayihi müşir mektub gönderilib tenbih ve tekid oluna. Anınla mütenassih olmayub yine şakileri tekrar gelub taadisi zahir olursa azlolunmak gerekdir.*” Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Nesayihül Vüzera**, s. 56.

²⁷⁸ “*Menasıb-ı Osmaniye azil mahzuru ber taraf ve hükkam da zulm ve taaddiye ikdam ve tasaddi idenlerin darb-ı şimşir i siyaset ile telef olmak vad-i vaidi ile menasıb müstehikkine müft ve meccanen ihsan oluna. Hiç kimse müsteid olduğu mertebe için tekellufat taleb ve zahmete ve teklifat-ı mal ve atıyye ve rişvete muhtaç olmaz. Ashab-o düvel hak üzre hareket edüb menasıbı müstehakkına tevcihde alet kılıcık rişvet lazım gelmez.*” Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Nesayihül Vüzera**, s. 59.

bilgisiz olanları ihraç edilmeli ve memuriyetlere bilgi ve fazilet sahibi kimseler getirilmeliydi. Hiçbir memur görev süresine aykırı bir şekilde makamdan uzaklaştırılmamalıydı. Bu tedbirler alındığı takdirde sistemde rüşvete gerek kalmayacağından rüşvet verenler, rüşvet verecek; rüşvet alanlar ise rüşveti alacak kimseyi bulamayacaktı. Böylelikle rüşvetçilik sorunu büsbütün ortadan kalkacaktı. Rüşvetin olmadığı bir idari yapıda devlet adamları adaletle hareket edecek ve böylece adaletsizlik sebebiyle topraklarını terekeden halk kendi isteğiyle eski yurtlarına dönecekti²⁷⁹.

Defterdar Paşa, bürokrasinin kurumsallaşarak, uzmanlık dallarına ayrıldığı ve ülke idaresinde güçlü olduğu bir dönemin adamıydı. XVIII. Yüzyıl'da diplomasi ve maliye konularının önem kazanmasıyla bu sahalardaki uzmanlaşmış tecrübeli bürokratların devlet içerisindeki artan önemi, bürokratik bilinci güçlendirmişti. Bu bilinç Osmanlı siyaset düşüncesine yansımış ve makam istikrarı talebi profesyonel bürokrasinin penceresinden ele alınmıştı. Böylelikle daha önceleri toplumsal tabakalar arasında cereyan eden kural dışı geçişlerin engellenmesine odaklanmış makam istikrarı talebi uzmanlık ve öngörülebilirlik esası noktasından dile getirilmişti.

VI. YASAL ÇERÇEVE

Osmanlı siyaset düşüncesinde, hükümdarın ülkeyi belirli kurallar çerçevesinde yönetmesi fikri geniş yer tutmaktaydı. Hükümdar ülkeyi keyfî kararlar ile yönetmeye kalktığına, devlet adamları bu durumu eleştirmek için iki önemli kavramı kullanabilirdi. Bunlar Türk devlet geleneği içerisinde oluşmuş kanun kavramı ile İslam hukukunu meydana getiren şeriat kavramlarıydı. Her iki kavram da Osmanlı düşüncesine ulaşmadan önce uzun bir tarihsel serüven geçirmişlerdi. Bu tarihsel serüvenler, ilgili kavramların kamusal hukukun inşasında nasıl bir rol oynadığı ve Osmanlı siyaset düşüncesinde nasıl bir karşılık bulduğu konusunda önemli ipuçları vermektedir.

²⁷⁹ "Ve bir dahi memalik-i mahrusede vaki olan eyalet ve sancaklar müstakim olub yoluyla gelmiş yarar ve namdar ve emekdar beğlerbeği ve sancak beğlerine müebbed tevcih ve insan olunsa ve cürmü azimi sadır olanların bihasebi iş-şer cezaları virilüb muhkem haklarından gelinse ve mevali-i izam ve kudat efendiler imtihan olunup ilmi olmayub na ehil olanları ihraç ve mansıbları ehli ilim ve ehl-i fazla vililüb müddetleri olan günlerinden bir günleri kasr ü medd olunmamak üzre ferma ve ayin-i kadimleri icra buyurulursa raşiler irtışayı kime virir ve mürteşiler kimden rişvet alabilir. Bu takdirce irtışa bilkülliye defü ref olup hakimler dahi adil olıcak reayaya zulüm ve teaddi olmaz. Ve bazı mahallerden olan reaya dahi yine evtan-i kadimelerine kendü talebleriyle nakl ü iskan eylemeler melhuzdur." Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Nesayihül Vüzera**, s. 63.

A. Şeriat ve Ahkamu's Sultaniyye

İslam siyaset düşüncesi, siyasal iktidarın belli bir yasal çerçeve içerisinde işlemesi fikrine hiç yabancı değildi. Şeriat kavramı hukuki bağlamda cezalar, muameleler ve ibadetleri içine alan bir kanunlar bütünüydü. Bu bütün, miras hukuku, aile ilişkileri, ticarete dair kurallar gibi medeni hukuku oluşturan konuların yanında toplumsal ve kamusal hayata yönelik anayasal bir çerçeve de sunmaktaydı. Bu çerçeve içerisinde şeriat, hükümetin çeşitli kurum ve yetkilileri arasında işlevleri, güçleri ve görevleri taksim ediyor; bunlarla halk arasındaki ilişkiyi tanımlıyordu. Şeriat üzerine çalışan hukuk bilginlerine ise fakih ismi verilmekteydi. Fakihler yüzyıllar boyunca hem medeni hukuk hem de kamu hukuku üzerine de ciddi çalışmalar ortaya koymuşlardı. Özellikle kamu hukuku üzerine ortaya konulan eserler, İslam siyaset düşüncesinde, siyasal iktidarın hareket edeceği belirli bir yasal çerçeve inşa etmişti.²⁸⁰

Fakihlerin ortaya koydukları kamu hukukuna dair çalışmalar özellikle XI. Yüzyıl'da İslam siyaset düşüncesinde güçlü bir zemin bulmuştu. *Ahkâmu's Sultaniyye* kavramı üzerinden ortaya konan kapsamlı kamu hukuku eserleri hükümdarlar için ülke idaresiyle ilgili Şer'i hükümleri bir araya topluyordu. Kadı Ebu Ya'la el-Ferrâ ve Maverdi gibi büyük İslam âlimleri bu dönemde *Ahkâmu's Sultaniyye* isimli eserler kaleme aldılar²⁸¹. Kamu hukukuna dair eserinin girişinde Maverdi, devlet idaresiyle ilgili şeriat kurallarının devlet adamları tarafından bilinmesinin şart olduğunu ancak bunların fıkıh kitaplarında çok dağınık bir vaziyette bulunduğunu ifade etmişti. Bu yüzden devlet adamlarının ülke idaresinde kullanmaları için İslami kaideleri içeren rehber niteliğindeki eserini kaleme aldığını belirtmişti. Maverdi eseri boyunca halife tayini, halifenin hak ve vazifeleri gibi kamusal konular üzerine geçerli olan Şeriat kurallarını tartışmış, farklı mezheplerin yaklaşımlarını karşılaştırmalı olarak vermişti.²⁸² İslam hukukçularının XI. Yüzyıl'da kamu hukukuna yönelik eserler yazması bu dönemde siyasal yapıda fıkıh bilgisine sahip olmayan yöneticilerin artmasının bir sonucu olarak yorumlanabilir. Bu boyutuyla kamu hukuku üzerine yazılmış kapsamlı eserler, yöneticilere ülkelerini idare ederken uymaları gereken hukuki kaideleri göstermekteydi.

B. Töreden Kanuna

²⁸⁰ Crone, age, s. 420-421.

²⁸¹ Ali Şafak, "Ahkâmu's Sultaniyyesi Maddesi", *DIA*, c1, s. 554.

²⁸² Mehmet Erkal, "Ahkâmu's Sultaniyyesi Maddesi", *DIA*, c1, s. 555.

Türk siyaset düşüncesinde devletin belirli kaidelere göre idare edilmesi fikrinin derin tarihî kökleri vardır. Türk devlet geleneğinde hükümdarın uyması gereken kural ve teamülleri kapsayan *töre* kavramı siyasal meşruiyetin [kut] ayrılmaz bir parçasıdır. Bu kavram kaynağını göçebe aşiretler arasında gelişen geleneksel hukuktan almaktadır; fakat bu hukuku töreye dönüştüren hükümdardır. Türk siyaset düşüncesine göre devletin kurucu kağanları mutlaka bir töre koymalıdır. Örneğin Selçukname’de Oğuz Kağan, arkasından gelecekler için vasiyet edip töre koymuştur. Orhon abidelerine göre, Gök Türk devletinin kurucusu Bumin Kağan tahta oturunca Türk milletinin ülkesini ve töresini ortaya çıkarmış, tanzim etmiştir. İltiş Kağan ise Gök Türk devletini esaret yıllarının ardından yeniden canlandırdığı zaman töresi bozulmuş olan milletini ecdadının töresine göre yeniden harekete geçirmiştir. Abidelere göre Bumin Kağan “böyle kazanılmış, tanzim edilmiş ülkemiz, töremiz var” diyerek devletin gücünü ifade etmiştir. Törenin devletin ayrılmaz parçası olduğu fikri nihayet üstte gök çokmedikçe ve altta yer yarılmadıkça Türk devletinin ve töresinin bozulmayacağı ifadeleriyle kendini göstermişti.²⁸³

Kadim Türk devlet geleneğinin töreye yaptığı vurgu etkisini Türklerin İslamiyet’e girmesinden sonra da sürdürmüştü. Bu bağlamda İslam siyaset düşüncesi içerisinde hukukun üstünlüğünü en çok vurgulayan siyasal metinlerden biri, bir Karahanlı Türkü olan Yusuf Hac Hacib tarafından yazılmıştı. Hacib’in öğretisi Müslüman bir okuyucu kitlesine hitap etmekle beraber şeriatın ötesinde bir hukuksal çerçeve sunmaktaydı²⁸⁴. Yusuf Has Hacip’e göre, beylik iyi bir şeydi, fakat daha iyi olan şey kanundu ve onun doğru tatbik edilmesi şarttı.²⁸⁵ Çünkü beylik ancak kanun ile ayakta durmaktaydı²⁸⁶. Bu yüzden hükümdarın ülkeyi kanunlara göre ve ölçülü hareket ederek yönetmesi gerekiyordu.²⁸⁷ Kutadgu Bilig’de ifade edilen devlet-kanun birlikteliği, İslam dünyasında Türk kökenli hanedanların çoğalmasıyla birlikte, İslam siyaset düşüncesinde de etkili olmuştur. Selçuklu devletinde şeriatın yanında kamusal hukuku tanzim eden kanunlar ve bu kanunlardan sorumlu kurumlar meydana getirilmiştir. Bu bağlamda Selçuklularda örfi hukuk konusunda uzman yüksek yargıçlar [kazaskerler] tayin edilmiş ve siyasi suçlara devlet hukuku çerçevesinde bakan bir yüksek mahkeme [divan-ı mezalim] oluşturulmuştur.²⁸⁸ Şeriat kaidelerinden başka devletin idaresini düzenleyecek kamusal bir

²⁸³ Halil İncalcık, “Kutadgu Bilig’de Türk İdare Geleneği ve Adalet”, **Adalet Kitabı**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, s. 16.

²⁸⁴ Black, age., s. 170-171.

²⁸⁵ “İdi edgü beglik takı edgüre: törü ol anı tüz torıtu gerek” **Kutadgu Bilig**, 454. Beyit.

²⁸⁶ “Törü birle beglig turur ol örü,” **Kutadgu Bilig**, 5285. Beyit.

²⁸⁷ “Biri saklık ol bir törü il köki” **Kutadgu Bilig**, 2015. Beyit.

²⁸⁸ Mehmet Fuad Köprülü, “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukukundan Ayrı bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, **Adalet Kitabı**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, s. 65.

hukuk kavramı, Selçuklulardan sonra İslam siyaset düşüncesinde kalıcı bir konum kazanmıştı. Bu kavram sayesinde göçebe aşiretler, şeriatla var olmayan fakat geleneksel olarak sahip oldukları hakları devletten talep edebiliyorlardı. Hükümdar bu hukukun dışında hareket ettiği takdirde töre ve kanun kavramları üzerinden eleştirilebiliyordu.

C. Beylikten İmparatorluğa Geçiş Sürecinde Eleştirinin ve Meşruiyetin Kaynağı Olarak Kanun Kavramı

Osmanlı Devleti'nde, idarenin hukukî çerçeveye dayanması fikri ilk siyasal metinlerden itibaren karşımıza çıkmaktadır. XV. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Sultan Mehmet'in merkezileşme siyaseti karşısında kurucu unsurlar siyasal muhalefetleri kanun-ı kadim kavramı üzerinden geliştirmişlerdi. Bu dönemde merkezileşme karşıtı siyaset yazarları arasında öne çıkan Aşıkpaşazade, kaleme aldığı *Osmanlı Tarihi*'nde [Tevarih-i Al-i Osman], devletin kuruluş yıllarına göndermeler yaparak kanun-ı kadim kavramı üzerinden yaşadığı dönemin politikalarını eleştirmişti.²⁸⁹ Aşıkpaşazade'ye göre Osman Gazi pazar vergisi ve tımar sistemi hakkında çeşitli kanunlar koyduktan sonra “*Her kim bu kanunu tutarsa Allah razı olsun. Eğer neslime bu kanundan başka bir kanun koyduracak olurlarsa edenden de ettirende de Allah razı olmasın*” demiştir.²⁹⁰ Buna rağmen Fatih Sultan Mehmed'in nişancısı Karamanlı Mehmed Paşa, kanun-ı kadimi bozmuş ve Osman Gazi'nin reyaya verdiği arazilere el koymuştu.²⁹¹ Aşıkpaşazade, eserinde Osmanlı tarihindeki bozulmayı merkezîyetçi politikaları ile hatırlanan I. Beyazıt ile başlatmaktadır. Ona göre Sultan Beyazıt dönemine kadar Osmanlı sarayında şarap sohbeti olmazdı. İlk üç hükümdar olan Osman, Orhan ve Murad dönemlerinde hükümdarlar şarap içmezler, ulemadan utanırlar ve onların sözünden çıkmazlardı²⁹². Bu dönemlerde âlimler mansıp elde etmek için uğraşmaz, kadılık peşinde koşmazlardı. Fakat Aşıkpaşazade'ye göre Osmanlı beyleri İranlı ve Karamanlı vezirler ile çalışmaya başladıktan sonra bu düzen

²⁸⁹ Halil İncalcık, “Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?” *Söğüt'ten İstanbul'a* derleyen Oktay Özel ve Mehmet Öz, (İstanbul, İmge Yayınları: 2005), s. 127.

²⁹⁰ Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, hazırlayan Nihal Atsız, Ötüken Neşriyat, Ankara 2015, s.31-32.

²⁹¹ “*Osman Gazi'nün zamanında verilmiş yerler var idi reyanun elinde. Tasarruf ede gelmiş idi. Eben anced su erlerine hizmet edegelmışler idi. Bu nişancı ol kanunu bozdi. Tekrar bunlardan dapu aldı.*” Mehmet Öz, “Kanun-ı Kadim: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Aracı mı?” *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi*, derleyen Seyfi Kenan, İsam Yayınları, İstanbul, 2010, s. 63.

²⁹² “*Ta Vilkoğlu kızı gelmeyince Sultan Bayezid sohbet ve işret neyduğin bilmedi. Hiç şarap içmezlerdi. Ve Şarap sohbeti olmaz idi. Osman ve Orhan ve Murad Han zamanında hamr içmezlerdi. Anlar dahi ulemadan utanıp ne dirlerse sözlerinden çıkmazlardı.*” Aşıkpaşaoğlu, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, s. 63.

bozulmuştu. Yabancı vezirlerin hileleri sonucunda Osmanlı hükümdarları günaha ortak olmuş ve *akçe biriktirip hazine doldurmaya* başlamışlardı.²⁹³

Aşıkpaşazade'nin eleştirdiği noktalar Osmanlı Devleti'nin XV. Yüzyıl'ın ikinci yarısında geçirdiği dönüşümler ile örtüşmektedir. Bu dönemde devlet gaza yapan bir uç beyliğinden bürokratik bir imparatorluğa dönüşmüştü. Bu dönüşüm sonucunda ülke idaresinde soyu kurucu ailelere dayanan tımarlı sipahiler yerine devşirmeler güç kazanmış, gerçekleştirilen mali düzenlemeler sonucunda vergi gelirlerinin önemli bir kısmı doğrudan merkezî hazineye aktarılmıştı. Bu düzenlemeler sonucunda eski imtiyazlarını kaybeden kurucu unsurlar hükümdarı eleştirmek için hukukî bir söylem geliştirmişler ve yeni uygulamaları kanun-ı kadime aykırı olmakla eleştirmişlerdi. Burada dikkat çekici nokta, merkezileşme siyasetinin de kendisini kanunlar üzerinden meşrulaştırmasıydı. Fatih Sultan Mehmed bu dönemde devlet teşkilatını yeniden düzenlemek için eşi görülmemiş bir kanun yazımı faaliyeti başlatmış, yeni imparatorluğun düzenini hukukî zemine taşıyan idari, mali ve cezaî sahaları içine alan detaylı ve sistemli bir yasal çerçeve oluşturmuştu. Ortaya çıkan yeni hukukî düzenin geçmişle olan bağları da kurulmuş ve kanunnamenin girişinde padişahın kendi yazısına yer verilerek “*Bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur, benim soyumdan gelenler de her nesilde bu kanuna göre ülkeyi yönetmeye devam etsin.*”²⁹⁴ denilmişti.

Fatih'in merkezîyetçi siyasetini savunan siyaset yazarları da bunu hukukî dayanaklar üreterek gerçekleştirmişlerdi. Örneğin, hükümdarın merkezîyetçi siyasetini savunan siyaset yazarlarından Tursun Bey, eseri boyunca hükümdarın meşruiyetini hem örfî hem de şer'î hukuk üzerinden meşrulaştırmaya çalışmış; bu bağlamda tedbir kavramını öne çıkarmıştı. Tedbir kavramı eser boyunca bir yandan siyaset-i ilahi ve şeriat manasında diğer yandan ise örf anlamında kullanılmaktaydı. Bu amaçla Tursun Bey hem Kuran-ı Kerim ve klasik fıkıh kitaplarına göndermeler yaparak hem de Cengiz Han yasasına atıfta bulunarak, hükümdarın merkezileşme siyasetine hukuki bir dayanak yaratmaya çalışmıştı²⁹⁵.

Fatih Sultan Mehmed'in ortaya koyduğu kurumlar güçlendikçe ve devlet imparatorluk yapısına büründükçe, Aşıkpaşazade'nin Kanun-ı Kadim'e aykırı gördüğü uygulamalar Kanun-

²⁹³ “*Heman kim Osman beylerine Acem ve Karamanlılar musahib oldu. Osman beyleri dahi dürlü dürlü günahlara mürtekib oldular... Dürlü dürlü hile ile âlemi doldurdular. Ondan evvel hesap defter bilmezlerdi. Onlar telif ittiler. Akçe yığıp hazine itmek onlardan kaldı.*” Aşıkpaşaoğlu, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, s. 64.

²⁹⁴ “*Bu kanunname atam ve dedem kanunudur, benim dahi kanunumdur evlad-i kiramım neslen bade neslin bununla amel olalar*” Halil, İnalçık, “Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih'in Kanunları”, **Adalet Kitabı**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, s. 85.

²⁹⁵ Fatih Yeşil, *Tedbirden Adalete*, s.537-543.

ı Kadimin kendisi olmuştu. Bu kanunlar zaman içerisinde yeni imparatorluğun yönetici zümreleri tarafından benimsenmiş ve ülke idaresinin hukukî çerçevesi olarak yorumlanmıştı. Bu yüzden de Fatih'in iktidarını pekiştiren kanun kavramı sonraki yüzyıllarda hükümdarların keyfi uygulamalarını kısıtlamak için kullanılmıştı.

D. Bürokratik İmparatorluk ve İdarenin Hukuk İçerisinde İşlemesi Fikri

Osmanlı siyaset yazarları, XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren iktidarın hukukî zemini üzerinde ehemmiyetle durmuşlardır. Siyaset yazarları kendi konum ve görüşlerine göre değişen fikirler öne sürseler de, değişen yaklaşımlarını kanun-ı kadime ve şeriata gönderme yaparak savunmuşlardı. Böylelikle siyaset düşüncesinde ülkeyi idare edenler hukukî bir tartışmanın konusu olmuşlardı.

Nasihatnamelerde giderek yoğunlaşan kanun-ı kadime ve şeriata uygunluk tartışması; makamları ve idareyi, zamandan ve şahıslardan bağımsız bir şekilde tanımlamaktaydı. Bu tanımlama devlet adamları için düşünce hayatında önceden belirlenmiş bir çerçeve çizmekteydi. Bu çerçeve öncelikle mümin olarak başta hükümdar olmak üzere tüm devlet adamlarının ilahi emirlere yani şeriata uymasını vaz etmekteydi. Şeriat kurallarına yapılan vurgu üzerinden, hükümdar ve devlet adamlarının, ülkeyi yönetirken İslam hukuku kapsamında hareket etmesi bekleniyordu. İslam hukukunun her Müslümana tanıdığı temel hak ve özgürlüklerin altı çizilerek; siyasal otoritenin yetkilerini bu hak ve özgürlüklere dokunmadan kullanması gerektiği dile getiriliyordu. İslam hukukunun yanı sıra öne çıkan kanun-ı kadim kavramıyla birlikte ise, devlet adamları ve hükümdarların öngörülebilir olması ve yönetici sınıfların süregelen beklentileri ile uyumlu çalışması talep ediliyordu. Böylelikle Osmanlı siyaset yazarları özellikle yönetici zümre içerisinde yükselen rahatsızlıkları, hukuka uygunluk tartışmaları üzerinden siyasal iktidara yansıtabiliyorlardı.

Osmanlı siyaset yazarları XVI. Yüzyıl'ın ortalarından itibaren, hükümdarı ve siyasal iktidarı hukuka uygun hareket etmesi üzerinden meşrulaştırmaya ve yüceltmeye başlamışlardı. Bu bağlamda iktidarının ilk birkaç yılında Rodos'u, Belgrad'ı ve Macaristan'ı fethetmesi üzerine dönemin saraya yakın yazarlarınca sahipkiran²⁹⁶, Avrupalı yazarlarca muhteşem olarak adlandırılan Sultan Süleyman, XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı tarih ve siyaset yazarlarınca şeriata bağlılığı ile övülmüş ve ülkede hukuku tesis etmesinden ötürü

²⁹⁶ Ahir zamanda İslam adına dünyayı fethedecek hükümdar.

Kanuni lakabı ile anılmıştı. Osmanlı siyaset yazarları kanunun tesisini ideal hükümdarın vazgeçilmez bir özelliği olarak yorumlamışlar; Sultan Süleyman'ı hiçbir zaman kibre kapılmayan, daima tevazu ve şükür vadisinden giderek şeriatın kaidelerini harfiyen uygulayan bir Müslüman olarak övmüşlerdir.²⁹⁷

Hukuka ve şeriata bağlı kalarak ülkeyi idare etme ilkesi zaman içerisinde siyaset metinlerindeki önemini artırarak siyaset yazarlarınca Osmanlı hanedanının ayırıcı özelliği olarak sunulmaya başlanmıştır. Bu metinlerde devletin mevcut başarıları, kanunlara ve şeriata bağlı kalmasıyla izah ediliyor; mevcut sorunlarsa yine aynı ilkenin ihlali ile açıklanıyordu. Bu bağlamda Veysi, *Habname* isimli siyasetnamesinde Osmanlı devletini, diğer tüm devletlerden ayırmaktaydı. Ona göre tarih boyunca farklı devletler farklı sorunlarla karşılaşmış ve nihayet bu sorunlar sebebiyle dağılarak karışıklığa sürüklenmişlerdi. Fakat Veysi'ye göre Osmanlı Devleti'nin durumu farklıydı. Çünkü Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren şeriat kurallarına göre yönetilmiş ve bu sayede gelişerek güçlenmişti. İslam hukuku Osmanlı Devleti için o kadar önemliydi ki, padişahlar aldıkları kararları uygulamadan önce, kararın şeriata uyup uymadığını yedi, sekiz defa kontrol etmekteydiler. Kararların şeriata uygunluğunu denetlemek ve bu denetimden sonra yürürlüğe sokmak devletin kanunu idi. Osmanlı Devleti'nin temeli şeriata uygun hareket etmek olduğuna göre, bu ilkeden sapılmadığı sürece devlet sonsuza kadar yaşayacaktı.²⁹⁸

Veysi'nin ortaya koyduğu tarih yorumunda İbn Haldun²⁹⁹ tesiri oldukça açıktır.³⁰⁰ O da tıpkı İbn Haldun gibi devletlerin yükselişini ve çöküşünü hükümdarların kişiliklerinden bağımsız bir şekilde ele almış ve konuyu tarihin akışı kapsamında tartışmıştır.³⁰¹ Fakat İbn Haldun'dan farklı olarak Veysi, devletin çöküşünü mukadder görmemiş; hukuk kurallarına bağlı kaldığı takdirde Osmanlı Devleti'nin kıyamete kadar ayakta kalacağını ifade etmiştir. Veysi bu yaklaşımıyla Osmanlı hanedanını, kökeniyle veya kazandığı zaferlerle değil İslam

²⁹⁷ Şahin, age, s. 221.

²⁹⁸ "Âdem'den bu ana gelince her günü zikir eylesem her birinde bir vaka-i azime zuhur itmiştir ki istima-ı mucib-i melaldir... Devleti aliyye-i Osmaniye ibtidai riayeti şer itmekle böyle ser-efraz olmuştur. Zaman-ı saltanat-ı Kiyumers'den bu ana gelince dahi bir padişah-ı al-i Osman gibi riayet-i canib-i şer-i şerif itmek üzere ısdar-ı ahkâm itmemiştir. Selatin-i azam-ı al-i Osman her emrde yazılan maddeyi yedi sekiz kerre şeriye irca itmek kanunlarıdır. Madam ki sütte-i devlet-medar-ı Osmani esası riayet-i şer-i şerif üzre vaz olunmuştur, kıyamete dek rahne-gir-i halel pezir olmaz." Veysi, **Habname-i Veysi**, Düzenleyen: Mustafa Altun, MVT yayıncılık, İstanbul, 2011, s. 76

²⁹⁹ 1332- 1406 yılları arasında yaşamış sosyoloji, tarih, felsefe ve siyaset bilimi ile uğraşmış ünlü İslam düşünürüdür.

³⁰⁰ Veysi 1598'de İbn Haldun'un Mukaddime' sinin el yazmasını Mısır'dan elde etmiştir. Ejder Okumuş, **Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun**, İz Yayıncılık, İstanbul, , 2009, s. 83.

³⁰¹ "Mesaib ü beliyat her asrda reayanın niyyet-i fasidesinden lazım gelmiştir. Padişahların bu babda medhali yoktur." Veysi, **Habname**, s. 76.

hukukuna duyduğu saygıyla yüceltmış ve meşrulaştırmıştır. Ona göre hukuk kurallarına sadakatle bağlı kalan bir devlet zamanın akışına direnebilir ve sonsuza kadar yaşayabilirdi.

Veysi'nin yaklaşımına benzer bir şekilde *Kitab-ı Müstetab*'da Osmanlı Devleti'nin tüm başarıları hukuk içerisinde hareket edilmesi ile açıklanmaktaydı. Esere göre, Osman Gazi devleti kurduğu tarihten III. Murad dönemine gelinceye kadar Osmanlı idarecileri adalet yolundan sapmadıkları, şeriat kurallarını harfiyen uyguladıkları ve her açıdan Osmanlı kanunlarına riayet ettikleri için devlet yenilmez bir güce kavuşmuş ve arka arkaya zaferler kazanarak büyük fetihler yapmıştı.³⁰² Fakat esere göre, III. Murad döneminden itibaren yöneticiler kanun-ı kadime aykırı icraatlar içine girdikleri ve şeriata aykırı kararlar aldıkları için ülkenin temelleri sarsılmış ve düzen bozulmuştur.³⁰³ Yazara göre çözüm, hükümdarın bizzat beylerbeylerine, sancak beylerine, kadınlara ve diğer hükümet görevlilerine talimatnameler göndererek onları ülkedeki tüm hukuksuz eylemlere karşı uyarması ve özellikle İslam hukukuna uygun şekilde çalışan idarecileri makamlarında tutmasıdır.³⁰⁴

Nasihatname yazarları, devletin gücünü ve başarısını izah ederken olduğu gibi devletin aksayan yönlerini açıklarken de şeriata ve kanunlara gönderme yapmaktaydılar. Hasan Kafi Akhisari'ye göre iktidardaki çürümenin en açık belirtisi, idarenin şeriat hükümlerini yerine getirmemesi ve yöneticilerin şeriat kurallarını dikkate almadan idareyi yürütmesiydi.³⁰⁵ Gelibolulu Mustafa Âli eserinde idari işleyişteki bozulmayı işlerken tüm sorunları kanunsuz

³⁰² "Merhum ve magfurun-leh cedd-i emced-i hakani Sultan Osman Han-i Gazi-Aleyhir-rahmetil-Bari rahmeten vasiaten-hazretlerinin zaman-i asrlarından merhum ve magfurun-leh Sultan Murad Han ibn-i Sultan Selim Han hazretlerinin eva'llerine gelinceye değin her sadra gelenler ve hukkam namında olanlar da'ima işleri adalet tarikine sai ve salik ve şer-i şerif-i Nebeviyyeyi icra itmeğe munselik ve her vechile kanun-i munif-i Al-i Osman-ı gozetmeleriyle bunca feth ve futuhat ve bunca kılac ve memleketler kabz ve zabt olunmuşdur." Yücel, **Kitab-ı Müstetab**, s. 2.

³⁰³ "Fe-emma muşarun-ileyh merhum Sultan Murad Han-Tabe serah hazretlerinin zaman-ı saadetlerinden beru olan hukkam ve vukela-i devletin adaletliklerinde kusur ve işlerinde su-i tedbir ve Devlet-i Aliyye umurunda nice ve nice ihmalleri olub da'ima kanun-i kadime muhalif mesleke salik oldukları ecluden... ve hilaf-i şer katl-i nefis ve rüşvet ve hilaf-i kanun hareket ve bil-cumle kec tarika salik oldukları halde daima saadetlu padişahımızı vebale koyub ve bu sebebler ile ahval-i alem müşevveş ve muttasıl bu Devlet-i Aliyyeriin temeli kazılmak uzeredir." Yaşar Yücel, **Kitab-ı Müstetab**, s. 2.

³⁰⁴ "mir-i miran ve mir-i liva ve kuzat ve sa'ir hukümet namında olanlara tenbih eyliyesin ki hilaf-i şer katl-i nefis olunmayub ve idmesneye zulm ve tacaddi olunmayub herkes eyyam-ı adaletimde asude-hal olalar ve her mansıb ki virilmek lazım geidikde tafahhus ve tettebbuc idub mahall ve mustahakk olanları rikab-i humayunuma telhis ve arz eyliyesin ve kimesneden ruşvet ve hedaya namiyle ve yahud gayri tarikle nesnelere alub ve bu sebeb ile ehl durur iken el-iyazu bi'llah na-ehle mansıb arz ve telhis eylemekden begayet hazer eyliyesin ve bir kulum madam ki mansıbdada adalet* iizredir ve recaya ve beraya kenduden riza ve şukran uzre olalar ve her işi şer-i şerif-i nebeviye muvafık ve mutabık ola ol makule kullarımı zinhar ve zinhar garaz ile ve yahud hazz-ı nefis ile azl itdirilmek icun bir tarik ile rikab-ı humayunuma arz eylemiyesin. Belki ol makule kullarıma hidmet ve diyanetleri mukabelesinde istihkaklarma gore hilcat-ı fahirem ile ve yahud anın fevkinde olan mansıb ile arz eyliyesin." Yaşar Yücel, **Kitab-ı Müstetab**, 28.

³⁰⁵ "Zeval-i saltanatın en zahir alameti, ahkam ile amel olunmamaktır. Dahi şeri'at ahkâmını tenfiz ve icra itdürmeğe mukayyed olmayub kayırmamaktır." Hasan Kafi, **Usulül Hikem**, s.183

olarak ortaya çıkan uygulamalar çerçevesinde tartışılmaktaydı³⁰⁶ Koçi Bey, risalesinde benzer bir şekilde saray mensuplarının yozlaşmasından³⁰⁷, ilmiyenin gerilemesine³⁰⁸, toprak sisteminin bozulmasından³⁰⁹, ordunun zayıflamasına³¹⁰ ülkedeki bütün aksaklıkları kanunsuz uygulamalara bağlamaktaydı.

Bürokrasinin kurumsallaşarak güçlendiği bir dönemde Osmanlı siyaset yazarlarının kanunu ve şeriatı ideal yönetimin temeli olarak yorumlamaları; yönetici sınıf içerisinde giderek güçlenen kanun ve hukuk bilincinin göstergeleri olarak yorumlanabilir. Bu dönemde nasihatname yazarları, hükümdarları ve devlet adamlarını askeri meziyetlerinden ziyade kanuna uygun hareketleriyle övmüşler; ülkenin sahip olduğu gücü kanunların başarısı ile açıklamışlardır. Dönemin siyaset yazarları görüşleri çözüm önerileri ne olursa olsun, devletin içinde bulunduğu sorunların hukuksuzluktan kaynaklandığı savunmuşlar ve bu sorunların çözümünü yine kanunlara saygıda aramışlardır. Osmanlı hanedanı dahi hukuka olan sadakati üzerinden meşrulaştırılmış ve övülmüştür. Bu dönemde siyasetin meşruiyet kaynağı olarak kanunların ve hukukun giderek öne çıkması, devletin yaşadığı bürokratik kurumsallaşma ile beraber gelişmişti. Güçlenen bürokrasi devletin belirli bir gelenek ve kurallar bütünü içerisinde idare edilmesini, kanunlara ve şeriata göndermeler yaparak talep etmişti.

E. Kanun Bilinci ve Kadim Düzene Övgü

Nasihatname yazarlarının kanunlara yaptıkları vurgu, modern tarihçiler tarafından yönetici sınıf içinde güçlenen hukuk bilincinin bir işareti olarak değil daha çok geleneğin övgüsü olarak yorumlanmıştır. Şüphesiz ki Osmanlı siyaset düşüncesinde, düzeni sağlayan

³⁰⁶ Gelibolulu, bozukluğa sebep olduğunu düşündüğü uygulamaları tartıştığı Nushatüs Selatin'in ikinci bölümüne "Hilaf-ı kavanin zuhur iden ihtilal-i mevfur" ismini vermiştir. Gelibolulu Mustafa Âli, Nushatüs Selatin, s. 343

³⁰⁷ "Ve haremi Hümayuna hilaf-ı kanun Türk ve Yörük ve Çingane ve Yahudi ve bi-din ve bi-mezheb nice kallaş ü ayyaş şehir oğlanları girer oldu" Koçi Bey, age, s. 115.

³⁰⁸ "Halen tarih-i ilm dahi fevkal hadd mütegayyir olmuşdur ve aralarında cari olan kanun-ı kadim tenezzül bulmuştur." Koçi Bey, age, s. 154.

³⁰⁹ "Memalik-i İslamiyyede vaki olan tımar ve zeametın güzıdeleri hilaf-ı şer-i şerif ve mugayir-i kanun-ı münif kimin paşmaklık ve kimin arpalık ve kimin havass-ı hümayuna ilhak edüb" Koçi Bey, age, s. 160.

³¹⁰ "Etraf ü eknafdan bi-hadd ve bi-şümar halaik cem olub izdiham-ı nas bir mertebeye vardı... cümlesi yeniçerilik istayüb gayri nesne ile müteselli olmayacak taraf-ı saltanat-ı aliyyeden muradlarına müsaade buyurulub ol tarihte yeniçeri ağası olan Ferhad Ağaya emr olundukda ağayı müşarün ileyh dahi ocak zabıtlarıyla meşveret edüb cümlesinin rey bunun üzerine oldu ki Böyle olursa ocağımıza ecnebi ve bigane duhul eder. Ocakda cari olan kanun ve kaide elden gider. Devlet-i Aliyye'ye bunun zararı vardır deyü razı olmadılar. Bilahire akıbet-endiş olmayan bazı nüdema ve mukarrebanın padişah-ı âlem-penah hazretlerine ilhah ve ricalarıyla taraf-ı saltanat-ı aliyyeden tekrar murad olunub ağa-yı müşarün ileyh yine kabul etmeyüb azli ihtiyar eyledi. Yerine ağa olan Yusuf Ağa Ağa çırağı namıyla taife-i mezbureyi ocağa idhal edüb bir bidat ihdas eyledi" Koçi Bey, age, s. 169.

kurallar ile gelenek arasında güçlü bağlar mevcuttu. Siyaset yazarlarının genel yaklaşımına göre geleneksel kurallara riayet edildiği sürece ülkenin düzeni de korunurdu. Bu yaklaşım, nasihatnamelerin Kuran-ı Kerim’de geçen “*Bir kavim kendi halet-i ruhiyesini değiştirmedikçe Allah onların halini değiştirip bozmaz*” mealindeki *Ra’d Suresinin* 11 ayetine yaptıkları çok sayıda atıfla kendisini göstermektedir.³¹¹ Fakat Osmanlı siyaset yazarlarının kanuna yaptıkları vurgu, onların geçmişe saplantılı oldukları veya karşılaştıkları sorunlar karşısında yeni fikirler üretmedikleri anlamına gelmemektedir. Osmanlı siyaset yazarlarının övgüyle andıkları, devletin ilk üç asrında, Osmanlı Devleti, çağın ihtiyaçlarını mükemmelen karşılayan tımar sistemi sayesinde yenilmez bir süvari ordusuna, güvenli bir taşra düzenine ve istikrarlı bir ekonomiye sahip olmuştu. Fakat nüfus artışı, ateşli silahların önem kazanması ve nakit para kullanımının yaygınlaşması gibi olguların bir araya gelmesiyle, XVI. Yüzyıl’ın sonunda Tımar sistemi ömrünü tamamlamış ve Osmanlı Devleti sancılı bir dönüşüm sürecine girmişti. Bu dönüşümün ortasında öne çıkan siyaset yazarlarının fikirlerini savunurken, istikrarlı ve başarılı bir geçmiş kendilerine dayanak göstermeleri, siyaset düşüncesinin durağanlığını değil; dönemin siyaset dilini ve meşruiyet kaynaklarını göstermektedir.

Öncelikle dönemin siyaset yazarlarının kadim uygulamaları kanunlaştırma çabalarına yeni fikirlere kapalılık olarak değil sınıfsal çıkarların muhafazası olarak görmemizde fayda vardır. Zira XVII. Yüzyıl’ın ilk yarısında nasihatname yazarları kendilerinin de dâhil olduğu yönetici zümre ile vergi mükellefleri arasındaki keskin sınıfsal ayrımın giderek zayıflamasını endişe ile izliyorlar ve devletin yaşadığı istikrarsızlık ile yönetici sınıfın kaybolan imtiyazları arasında bağlar kuruyorlardı. Bu yazarlar için kanun kavramı ile kadim düzen arasında kuvvetli bağlar mevcuttu. Onlara göre, tımar sistemine dayalı ve sosyal hareketliliğe kapalı eski siyasal düzen, kanunun kendisiydi. Bu düzene uymayan her türlü uygulama kanunsuzluktu. Ayn Ali Efendi’nin³¹² *Kavanin-i Al-i Osman*’ı, *Kitab-ı Müstetab* ve *Koçi Bey Risalesi*, bu yaklaşımın tipik örnekleriydi. Bu eserlerde yazarlar, kanun kavramını kadim dönemin uygulamaları ile eşanlamlı görüyorlar ve kendi sınıfsal çıkarlarını hukuksal bir düzlemde savunmuş oluyorlardı. Bu bağlamda atamaların uzun süreli olması ve atamalara eşlik eden maddi gelir ve mülklerin babadan oğula geçmesi gibi kadim imtiyazlarını hukukî çerçevede talep ediyorlardı.

Siyaset metinlerinde dile getirilen kadim dönem kanunları, mutlak ve somut bir geçmişin ihyası anlamına gelmiyordu. Farklı fikirlerdeki Osmanlı düşünürleri kendi ideal

³¹¹ Rad Suresinin 11 ayetine yapılan bazı atıflar şöyledir: Hasan Kafi Akhisari, *Usulül Hikem*, s. 131; Veysi, *Habname*, s. 76; Gelibolulu Mustafa Âli, *Nushatü’s Selatin*, s. 289.

³¹² XVI. Yüzyıl Osmanlı müellifi ve defter-i hâkânî emindir. Kesin doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir.

düzenlerini savunmak adına kanun-ı kadimi farklı yorumlayabiliyorlardı. Örneğin mansıpların sadrazam tarafından mı yoksa hükümdar tarafından mı dağıtılması gerektiği konusunda farklı fikirlere sahip nasihatname yazarları, kendi yaklaşımlarını savunurken aynı kavrama yani kanun-ı kadime gönderme yapmaktaydılar. Bu bağlamda sadrazamların sıkı denetim altında tutulmasını ve üst düzey makamların sadrazam değil hükümdar tarafından dağıtılmasını öneren *Hırzû'l Mülûk*'ün yazarı yaklaşımını kadim uygulamaları dayanak göstererek desteklemekteydi.³¹³ Buna karşılık sadrazamın mutlak bağımsız ve tam yetkili olmasını savunan Koçi Bey de karşıt fikirlerini yine aynı kavramı yani kadim uygulamaları işaret ederek savunmuştu.³¹⁴ Geçmişin farklı yazarlar tarafından farklı şekillerde sunulması, siyaset yazarlarının geçmişi amaç değil araç olarak gördüklerini ve asıl gayelerinin kendi ideal düzenlerini meşrulaştırmak olduğunu göstermektedir.

Osmanlı siyaset yazarlarının kanun bilinci bütünüyle kadim düzenin övgüsünden ibaret değildir. Eserlerinde kanun bilincini öne çıkararak, devletin belirli kurallar içinde işlemlerini savunan kimi nasihatname yazarları, kanunları geçmiş kuralların ötesinde yorumlayarak ihtiyaç duyulduğu takdirde kadim kuralların değiştirilmesini savunmaktaydılar. Örneğin eseri boyunca hukuka aykırı bulduğu hareketleri eleştiren³¹⁵ ve siyasal söylemini bunun üzerine inşa eden Gelibolulu Mustafa Âli, devletin çıkarları için gerekli olduğunu düşündüğü konularda kanun-ı kadime bakılmadan hareket edilmesi gerektiğini savunmaktaydı.³¹⁶ Mustafa Âli'ye benzer bir şekilde *Kitabu Mesalihi'l Müslimin ve Menafi'il Müminin*'in yazarı, eseri boyunca farklı meseleleri ele alırken çözüm önerilerini hukukî çerçeve içerisinde açıklayarak gerekli kanunların altını çizmektedir. Yazara göre devlet adamlarının geçerli kanunları bilmesi

³¹³ "Ol zamanda bir manşib mahlül oldukta vezir-i azam maksûd idindükleri kimesnelerden birine alivirmege sacı idüp ol kimesneye dir imiş ki: "İnşâ allâhu teâlâ yarın arz ideyin; amma tahkik sana virileceğin taahhüd idemem. Şâyed arz eyledüğümde pâdişâh hazretleri bir âhar kullarına inâyet buyuralar, hele var ducâyâ meşğül ol." diyü cevâb virirmiş, Hattâ ol kimesneye bazı ahıbbâsı: "Mübârek olsun." didüklerince ol kimesne dahi dirmiş ki: "Neden bildünüz ol manşib bana virileceğin? Şâyed arz olundukta pâdişâh hazretleri âhare vireler,, diyü cemi taşarrufâtı pâdişâh hazretlerine hamı iderlermiş. Şimdiki hâlde bir mansıbı ki vezir-i azam dahi arz itmedin bir kimesneye virdüm dise, ol kimesne hemân ol mansıbı kendüye mukarrer bilüp aşlâ tehallûf ihtimâlin virmez ve cemi dostlan gelüp: "Mübârek olsun." dir olmuşlardır. Bu sözlerde çok nükte vardır, inşâ'allâhu teâlâ an-karib malûm-ı şerifleri olur." Yaşar Yücel, *Hırzû'l Mülûk*, s. 189.

³¹⁴ "... Merhum ve mağfur Sultan Süleyman Han Zamanının Kemali Beyanındadır... Vezir-i azam müstakıll olub umur-ı saltanata kimesne müdahale etmezdi." Koçi Bey, age, s. 193.

³¹⁵ Nushatüs Selatin'de geçen birkaç hukuksuzluk eleştirisinin örneği için bakınız "Arabistan kadılarının Takrir-i dava deyu akça almaları ve müddeiye hüccet ü temessük olmayan tahrirden ücret istemelerine şer-i şerife muvafık ve ne adat-ı guzat-ı selef mutabıktır." ; " Ve tarik-i şer-i şerifi koyub rah-ı zulm ü taadiye gitmeyeler" Gelibolu Mustafa Âli, *Nushatüs Selatin*, s. 358-359.

³¹⁶ "İhtiyar-ı ukala ve istihdam-ı hükemada kanun-ı kadim degüldür deyu taallül olunmayub ol adet- melufe müsteviyetül akdam olan eşhas-ı masnufa mabeynlerinde icra oluna ki res-i meal nakd-i idrak idüğü Ruşen ve sermaye-i makasid u amal gevher-i zihn-i derrak olduğu müberhendir." Gelibolu Mustafa Âli, *Nushatüs Selatin*, s. 324.

hayatidir ve atamalarda kanunları bilenlere öncelik verilmesi gerekmektedir.³¹⁷ Fakat yazarın siyaset diline yansıyan kanun bilinci geleneğin övgüsünden ibaret değildir. Yazar gerekli gördüğü yerlerde kanun-ı kadimin uygulanmasını teklif ederken³¹⁸, kadim kanunların hatalı olduğunu düşündüğü yerlerde yeni kanunların hazırlanmasını teklif etmektedir. Örneğin yazara göre çayırların köylüler tarafından değil sipahilerin maiyetinde bulunan seyisler tarafından biçilmesi daha verimli sonuçlar üretmektedir. Bu bağlamda köylülerin devlet arazisindeki çayırları zorla biçmesini öngören eski kanunun kaldırılmasını savunan yazar, sadrazamın yeni bir kanun hazırlaması gerektiğini ifade etmektedir³¹⁹. Yazar kanun konusundaki bu dinamik yaklaşımını şu sözlerle dile getirmektedir:

“Diyelim ki kanundur fakat bu kanunu koyanlar ya Hersek oğludur ya da Karagöz Paşadır ki bunlar okuma yazma bilmeyen adamlardır, lazım mıdır şimdiki zamanın akıllı ve bilgili yöneticileri onların yolunu takip etsin. Allaha şükür bu konu ne sünnettir ne de farzdır ki terk etmekle günaha girilsin...³²⁰ Bu kanun peygamber zamanından kalmış değildir ki bozmak günah olsun. Karagöz Paşa ya da Hersek oğlu zamanında onlar öyle uygun gördüğü için kanunlaşmıştır. Allaha şükür şimdiki sadrazam hazretlerinin akli ve bilgisi onlardan fazladır, kendi yaklaşımını ortaya koymalı ve okuma-yazma bilmeyen eski vezirlerin yolundan ayrılmalıdır.”³²¹

³¹⁷ “Nitekim kanun bilür eski çavuşlardan Çavuşbaşı ideler ağa olduğu gibi üstad olur, hiç kimseye sormaz ki çavuşbaşılığın hizmeti nedür, nice ideyüm deyü şaşmaz; güya ki on yıldan berü çavuşbaşıydı şöyle hizmet ider, alelhusus ki haricden reisülküttab olmak heman üslubi ve kanun-ı kadimi çak başından bozmağa sebep olur.” Yaşar Yücel, **Kitabu Mesalih’i Müslimin ve Menafi’il Müminin**, s.113.

³¹⁸ “Eğer Vezir-i azam hazretleri zamânmda bu zulm defolursa kadîm kânûn üzere hükmede yazıldığı üzere hemân her kişinin mevcûd olan koyundan resm alınub eski defterle kimseye zulm itmeseler hem sevâb-ı azîm hâsıl olub hem koyunu olmayan dahî zulm götürüldü deyü her kişi koyun almağa cehd iderdi” Yücel, **Kitabu Mesalih’i Müslimin ve Menafi’il Müminin** s. 107-108.

³¹⁹ “Şol veçhile ki mahruse-i İstanbul etrafında olan karyeler ta Çorlu’ya varınca sal be-sal işlerin güçlerin koyub bir iki ay cebren ve kahren beğlik çayıra hizmet iderler, nedir ki adet-i kadümdür dirler ... Zira Türklerin ekseri tırpan tutmak bilmezler, çayırları her yıl çok ziyan iderler ve İstabl-ı amireye götürmekde dahi Türklerin iki barabaya yükledikleri otluğu beğlik katırcı bir katıra yüklerdü. Girü bu acemi oğlanları sayıslara katırcılara yükletmeyğe yardım itseler beğlik katırlarla bilece taşıyalar fil-hal halas olub ne otluk islanurdu ve ne Türklere zaid bu kadar akçe harç olunurdu. Ve bu kanunu koyan Vezir-i azam hazretlerine hey çayır zamanı geldikde bu çayır zahmetin çeken bir iki bin Türk ehli ve ayali ile şok kadar hayr dualer idelerdi ki ta ruz-i kıyamet bu hayr dua munkati olmayaydı hem hazine-i amireye müfid hem Müslümanlara müfid olurdu.” Yücel, **Kitabu Mesalih’i Müslimin ve Menafi’il Müminin** s. 118.

³²⁰ “Eğerçi kânûndur, lâkin bu asl kânûnu koyanlar ya Hersek-oğludur ve yâhûd Karagöz Paşadır ki bir solp ümmî âdemler imiş, lâzım mıdır ki şimdiki zamânun âkil ve dâna hâkimleri muttasıl hemân anların yoluna gideler. Bi-hamdillâh bu husûs ne sünnet- dür ve ne farzdur ki terk itmekle ulu günâh hâsıl ola.” Yücel, **Kitabu Mesalih’i Müslimin ve Menafi’il Müminin** s. 89.

³²¹ “Bu kânûn Resûlu’llâh zamânmdan kalmış değüldür ki bozulmakda günâh ola. Karagöz Paşa yâ Hersek-oğlu zamânında olmuşdur; anlar eyle makül görmüşler, kalmış. El-Hamdu li’llâh şimdiki zamânun Vezir-i azam hazretleri âkil ve dânalıkda bin derece anlardan ziyâdedür, kendü rey-i şeriflerin koyub ol maküle ümmî vüzerânın tarîkine gitmek çendân revâ değüldür.” Yücel, **Kitabu Mesalih’i Müslimin ve Menafi’il Müminin** s. 118.

Kitabu Mesalihil Müslimin'de ortaya çıkan üslup, Osmanlı siyaset düşüncesinde hukuk ve gelenek ilişkisinin tek modele indirgenemeyeceğini göstermektedir. Bu bağlamda, siyaset yazarlarının önemli bir kısmı fikirlerini savunurken, başarılı bir geçmişin mirasını kendilerine dayanak gösterip kanun ile kadim arasında güçlü bağlar kurmuşlarsa da; eski kanunların övülmesi siyaset yazarlarının asıl amacı olmamıştır. Yazarlar XVII. Yüzyıl'dan itibaren sınıfsal çıkarları ile devletin bekasını örtüştürerek, geleneksel imtiyazlarının korunduğu makbul bir geçmiş tasvir etmişler; böylelikle taleplerini kadim kanunlar olarak sunarak, yaklaşımlarını meşrulaştırma yoluna gitmişlerdir. Gerçek amaç geçmişin ihyası olmadığı için yazarlar, eski kanunların ne olduğu konusunda tam bir mutabakata varamamışlar ve geçmiş uygulamaları farklı şekillerde sunarak fikirlerini savunmuşlardır. Dahası kimi siyaset yazarları kendi yaklaşımlarını ve doğrularını desteklemek adına, kanun bilincini terk etmeden kadim uygulamaları eleştirmiş ve ülkenin değişen ihtiyaçlarına cevap verecek dinamik bir hukukî zemin önermişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı siyaset yazarlarının kanun-ı kadim vurgusu düşüncenin kendini tekrar etmesi ve sadece bir geçmiş özlemi olarak değil, yönetici sınıf içerisinde gelişen gelenek ve hukuk şuurunun bir tezahürü olarak yorumlanabilir.

Bir bütün olarak baktığımızda, Osmanlı devletinin henüz kuruluş yıllarından itibaren devraldığı güçlü geleneklere dayanarak kendi hukukî çerçevesini inşa etmeye başladığını ifade edebiliriz. Bu hukukî çerçevenin dışında hareket eden hükümdarlar dönemin siyaset yazarlarınca kimi zaman şeriata kimi zamansa kanun-ı kadime aykırı hareket etmekle suçlanabiliyordu. Özellikle XVII. Yüzyıl'dan itibaren siyasal tartışmalar kanuna ve şeriata uygunluk ekseninde geliyordu. Bu tartışmalarda gelenek ile kanunlar arasında güçlü bağlar bulunmakla birlikte; geleneğin övgüsü kanunları değişmez ve sabit kılmıyor tam tersine geçmişin farklı yorumları üzerinden dinamik bir hukuki tartışma doğuyordu. Tüm bunlar Osmanlı siyaset düşüncesinde güçlenen hukuk bilincinin göstergeleriydiler. Fakat düşünce dünyasında güçlü yasal çerçeveler bulunması, devletin anayasal bir düzen içerisinde hareket ettiğini anlamına gelmemektedir. Hem kanun hem de şariat idareyi ve siyasi düzeni içine alan, gücün kullanımını organize eden ancak kısıtlamayan bir kurallar bütünüydü. Bu kurallar ancak kısıtlamalar içerdiği takdirde anayasal bir devlet düzeni doğabilirdi. Kanunların ihlal edildiğini tespit eden otorite sahibi kurular ve yaptırımları uygulayacak resmi mekanizmalar olmadığı sürece idarenin hukukiliği ancak bu kurallara inanan idareciler iş başında olduğu sürece geçerli olmaktaydı.

VII. DEVLET TOPLUM İLİŞKİSİ

Osmanlı siyaset düşüncesinde devletin toplumla olan ilişkisi kapsamlı bir teori ve iç içe geçen kavramlar ile izah edilmekteydi. Buna göre tüm siyasal süreçlerin nihai amacı *nizam-ı âlem* olarak adlandırılan kamu düzenini inşa etmektir. Bu düzenin mevcudiyeti, toplumun iç dinamiklerine ve devletin toplumla olan ilişkisine bağlıdır. Toplumun iç dinamikleri, toplumu oluşturan katmanların dengeli ve birbirleriyle uyum içerisinde olmasına dayanan *erkân-ı erbaa* kavramı ile izah edilirken, devletin toplumla olan ilişkisi adalet dairesi olarak adlandırılan ve devletin varlığını halkın refahına bağlayan bir kuram ile açıklanmıştır. Osmanlı yönetim felsefesinin temelini oluşturan bu kavramlar, kökleri Osmanlı öncesine dayanan güçlü geleneklerden beslenmekteydiler.

A. Adalet Dairesinin Oluşumu

Osmanlı siyaset düşüncesini besleyen güçlü geleneklerden birisi şüphesiz kadim İran siyaset geleneğiydi. Eski İran nasihatnamelerinde devlet hükümdarın şahsında kendini göstermekte; hükümdar ise otoritesini sahip olduğu askerlerden ve paradan almaktaydı. Bu noktada İran siyaset düşüncesinin evrimini, Taberi'nin tarihinde geçen bir hikâye ile oldukça iyi anlatılmaktadır. Bu hikâyeye göre, kadim Pers hükümdarlarından Kısra Perviz³²², hazinesinde büyük miktarda para toplamak için halkına baskı yapmış ve ağır vergiler talep etmişti. Bunun sonucunda fiyatlar aşırı yükselmiş ve geçim zorlaşarak halkı isyana teşvik etmişti. Nihayet Kısra Perviz'e cephe alan halk, başlattığı isyanla onu tahttan indirmiş ve kendisine yaptığı diğer zulümlerin içinde bilhassa vergi toplarken şiddet kullandığı suçlamasını yöneltmişti. Bu suçlamalar karşısında Kısra Perviz "*Tanrı'dan sonra hükümdarları ayakta tutan ve kuvvetlendiren şey para ve askerdir. Ordu ve silah ancak büyük paralar sayesinde elde edilir. Lazım olan mal ancak ciddi çalışmak ve vergi tahsili esnasında kuvvet sarf etmekle toplanabilir. Hazineye para toplama işini ilk defa biz başlatmış değiliz. Bu mal ve hazineler hükümdarlığın ve memleketin temelidir.*" cevabını vermişti.³²³

³²² Kısra Perviz 459-484 yılları arasında hüküm sürmüştür.

³²³ İnalçık, Kutadgu Biligde Türk Adalet Geleneği, s. 6.

Halktan ağır vergiler toplanarak oluşturulacak hazine ile paralı askerlerin devletin temeli olduğu fikrine karşılık yaklaşık yüzyıl sonra bir başka Pers hükümdarı Anuşirvan³²⁴, tüm coğrafyayı derinden etkileyecek ve kökenleri *Kelile ve Dimne*'ye kadar giden devlet kuramını uygulamaya sokmuştu. Anuşirvan'a göre hükümdarın gücünü askerlerinden aldığı doğrudu ve askerlerin masraflarını karşılamak için de güçlü bir hazineye ihtiyaç vardı. Bu amaçla halktan vergi alınması gerekmekteydi; fakat halkın uzun vadede vergisini ödeyebilmesi için müreffeh olması da şarttı. Bu yüzden devletin adil olması gerekmekteydi ki halkın refahı muhafaza edilebilsin. Dolayısıyla devletin temeli nihayetinde hazine ve ordu değil, adaletti.³²⁵ Bu yaklaşım devletin varlığını halkın refahına; halkın refahını ise devletin adaletine bağlamaktaydı. *Adalet dairesi* olarak bilinen bu kuram, Abbasiler devrinden sonra İslam siyaset düşüncesine damgasını vurdu. Keykavus'un *Kabusname*'sinden³²⁶, Nizamülmülk'ün *Siyasetname*'sine³²⁷, Yusuf Has Hacıp'ın *Kutadgu Bilig*'inden³²⁸ Gazali'nin *Nasihat'ül Mülük*'üne³²⁹, XI. Yüzyıl'ın hemen bütün ünlü nasihatnamelerinde, adalet dairesi siyasal kuramın merkezine oturuyordu. Siyasal kuramda adalet mefhumuna atfedilen anlam o kadar büyüktü ki Nizamülmülk'e göre devletler, hak dinine bağlı olmadan da ayakta kalabilirlerdi; fakat adaletin olmadığı bir devletin yaşaması mümkün değildi. Nitekim Firavunlar ve kadim Pers hükümdarları Müslüman olmamasına rağmen adaletli idareleri sebebiyle yüzyıllarca yaşamışlardı.³³⁰

Önemi tekrar tekrar vurgulanan adalet kavramını Nasihatname yazarları, devlet ve toplum arasında olması gereken mutlak bir ahenk olarak yorumlamışlardır. Bu açıdan bakıldığında İslam siyaset düşüncesinde adil yönetim aslında başarılı ve etkili bir idare anlamına gelmekteydi. Fakat başarılı ve etkili idare kavramı, zamana ve mekâna göre farklı ihtiyaçları işaret edebiliyordu. Örneğin Halife Mansur'a göre adalet "*hukuku doğru*

³²⁴ 531–579 yılları arasında hüküm sürmüştür.

³²⁵ İncelik, *Classical Age*, s. 66.

³²⁶ "*Andan gerü sipahiye, raiyyet üzerine havale kılma, yani güç etmeğe koma, ta ki memleketin mamur ola, ilin şen ola, Şöyle ki çerinin maslahatın gözlersin, raiyyet mesalihin dahi şöyle gözlemek gereksin. Eğerçi raiyyeti, çeriyle muti etmek olur, amma çeri dahi raiyyetle kayımdır ki raiyyetten tahıl hâsıl ola, sipahi harcede. Pes raiyyetin şenliği, yerinde adilden olur. İmdi pes her endişe ki adilden taşra olan, gönlüne girmeye yol verme.*" Keykavus, *Kabusname*, s. 227.

³²⁷ Nizamülmülk diğer yazarlar gibi adalet dairesini formüleştiren ve yerine eserinin özellikle dördüncü faslında bu teoriyi hikâye içerisinde okuyucuya sunmuştur. Nizamülmülk, *Siyasetname*, s 39-48.

³²⁸ "*Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır, askerini beslemek için de çok mal ve servete ihtiyaç vardır, bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerektir. Halkın zengin olması için de doğru kanunlar konulmalıdır.*" Hacıp, age, 2057-2059. Beyitler

³²⁹ "*Bütün halk hükümdarın kuvvetidir, araziye imar etme hükümdarın bahçesidir, meyvesi emanettir ve sonucu adalettir. Adalet hükümdarın kalesidir. Mal ve mülk, düşmana karşı koymak için en güçlü asker ve hükümdarın zahiresidir.*" Gazali, *Nasihat'ül Mülük*, s. 26.

³³⁰ Nizamülmülk, *Siyasetname*, s. 28.

uygulayacak devlet adamlarının görevlendirilmesi, halkın gece gündüz güvenli yolculuk yapabilmeleri için yollarda güvenliğin sağlanması ve arazilerin düşmanlar tarafından talan edilmemesi için yaşadıkları yerlerin ve uzak toprakların askerler tarafından savunulmasıdır.”³³¹ Kutadgu Bilig’e göre ise adalet paranın değerinin korunması, zayıf gözetilen adil kurallarla ülkenin yönetilmesi, haydutların ortadan kaldırılması, yolların açık ve güvenli tutulması ve herkese mertebesine göre muamele edilmesi idi. Adaletli devletin benzer fakat aynı olmayan tanımları, nasihatname yazarlarının kişisel yaklaşımlarının bir ürünü olabileceği gibi eserlerini yazdıkları siyasal ortamın ürünleri de olabilmekteydi. Bu bağlamda modern tarihçiler XI. Yüzyıl’da İslam dünyasında güçlenen Türk kökenli hanedanların, adalet kavramına kanunlara uygun hareket etme ilkesini yerleştirdiğini savunmaktadırlar.³³²

B. Adalet Kavramının Osmanlı Siyaset Düşüncesine Girişi

Tıpkı Osmanlı öncesi İslam devletlerinde olduğu gibi; Adalet kavramı, Osmanlı’nın ilk siyasal metinlerinden itibaren Osmanlı düşünce hayatında vurgulanmaya başlanmıştı. Bu bağlamda, XIV. Yüzyıl yazarlarından Şeyhoğlu Mustafa’ya³³³ göre hükümdarlık hak dinine inanmadan yaşayabilir fakat adalet olmadan yaşayamazdı. XV. Yüzyıl yazarlarından Tursun Bey’e göre ise adalet, siyasetin olmazsa olmaz bir parçasıydı ve ülke adalet olmadan var olamazdı. Ona göre adalet olmadan dünyanın zinciri bozulur ve kötülüklerin önündeki tüm engeller yok olurdu. Bu yüzden iyi bir hükümdarın en büyük üstünlüğü adalet vasfıydı.³³⁴ Erken dönem siyaset yazarlarının adalet kavramına yaptığı vurgu, Osmanlı siyaset düşüncesinde giderek önem kazanmış ve XVI. Yüzyıl’a gelindiğinde adalet kavramı, siyasetin bir parçası olarak değil varlık sebebi olarak yorumlanmaya başlanmıştı. Bu bağlamda Kınalızade, *Ahlak-i Alai* adlı eserinde Osmanlı Türkçesi’nde en çok kabul gören adalet dairesi tanımını şu silsile ile açıklamıştı:

“Adalet dünyanın kurtuluşunu sağlar; dünya, duvarı devlet olan bir bağdır; devleti düzenleyen şeriattır; hükümdar olmadan şariat korunamaz; askersiz hükümdar duruma hâkim

³³¹ Crone, age, s. 237.

³³² İnalçık, Kutadgu Bilig’de Türk İdare Geleneği, s. 8; Black, age, s. 171.

³³³ Türk divan edebiyatı şairi, Germiyanoglu Süleyman Şah’ın nişancısı, defterdarı ve aynı zamanda musahibidir.

³³⁴ Tursun Bey, *Tarih’il Eü’l Feth*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014, s. 17-18.

olamaz; hazine olmadan hükümdar asker toplayamaz; hazineyi var eden halktır; halkı padişaha bağlayan ise adalettir."³³⁵

Kınalızade'nin ortaya koyduğu kuram, klasik adalet teorisi ile örtüşmekle beraber; İslam hukukuna yaptığı özel vurgu ile devlet ve hükümdarlık kavramlarına dairenin farklı halkalarında yer vermesi dikkat çekicidir. Kınalızade eseri boyunca adalet kavramını derinlemesine inceleyerek bu kavramı iyi yönetim ile özdeşleştirmiştir. Kınalızade'ye göre idarenin iyi durumda olması, ülkenin itidal sınırında bulunması yani her türlü aşırıktan korunması anlamına gelmektedir. Bu bağlamda adalet kavramı toplumu ve devleti oluşturan tüm unsurların dengede bulunması, verilen cezaların, alınan tedbirlerin, toplanan vergilerin ve diğer tüm siyasi eylemlerin dengeli bir şekilde uygulanması anlamını taşımaktadır. Geleneksel siyaset düşüncesinde sıkça rastlanan bu yaklaşıma göre, devletler tıpkı insan vücudu gibi farklı unsurların dengesiyle sağlıklı kalabilirlerdi; vücudun dengesi bozulduğunda nasıl insan hasta oluyorsa; idare ve toplumda denge bozulursa devletlerin de sağlığı bozulur ve ihtilale düşerlerdi.³³⁶

Kınalızade'nin, adalet kavramını izah ederken üzerinde durduğu bir diğer önemli husus, üretim ilişkilerinin huzurlu bir ortamda muhafaza edilmesi ve üretimin devamlılığının sağlanmasıydı. Bu amaçla ülkenin imar edilmesini savunan Kınalızade'ye göre pazar vergisinin devamlılığı için tüccar ve esnafın sermayesi korunmalı, öşür vergisinin devamlılığı içinse çiftçinin toprağı sürmesi sağlanmalıydı. Bu bağlamda çift hayvanları asla vergi kapsamına alınmamalı, çiftçiler her türlü zulümden korunmalıydı. Ayrıca üretim çarkının dönmesi için devlet çiftçilerin tarımsal üretimde kalmasını sağlamalı; çiftçinin toprağını ekip biçmesi için gerekli ortam yaratılmalıydı. Tohum bulamayan çiftçiye borç verilmeli; mahsulü ziyan olana yardım edilmeliydi.³³⁷

Kınalızade'nin adalet konusunda ortaya koyduğu yaklaşım Osmanlı siyaset yazarları tarafından benimsenmiş ve başarılı idarenin dinamikleri bu teori çerçevesinde izah edilmişti. Bu bağlamda, adalet teorisine eserinde geniş yer veren Akhisari, adalet dairesini şöyle

³³⁵ "Aldır mucib-i salah-ı cihan; Cihan bir bağıdır divarı devlet; Devletin nâzımı şeriattır; Şeriata hâris olamaz illâ memalik; melik zaptetmez illâ leşker; leşkeri cem edemez illâ mal; malı cem eyleyen reâyâdır; reâyı kul eder padişah-ı âleme adl." Kınalızade, **Ahlak-i Alai**, s. 532.

³³⁶ Fahri Unan, "Osmanlı İdare Felsefesinde Adalet", **Adalet Kitabı**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, s.106-108.

³³⁷ "Hazine, imaret-i memlektten hâsil olur. Memleket ki harab ola maldan bi-nasib ve halkı gınadan bi-nisab olsa gerek. Ve imaret-i memleket adl ile olur. Çün mir-izalim zemistanda cevri ile dihanın gavın ala, ta bostan olıcak öşri mahsulat ana kandan hâsil olur? Bir defa bezirgânın malın alınacak aled devam bac u gümrük nice ayid olur? Pek muttasıl reayaya zer ettirmemek gerek. Tohm bulmazlarsa karz vermek gerek. Mukarrer ziraatleri helak oldu ise tahsil edi vermek gerek." Kınalızade, **Ahlak-i Alai**, s. 477.

betimlemiştir: “*Hükümdarlık askersiz, asker ise parasız olmazdı. Para için ülkenin bayındır olması, ülkenin bayındır olması içinse adalet ve iyi yönetim gerekliydi. Şüphesiz padişahlık ancak adalet ve iyi yönetimle olurdu.*”³³⁸ İyi yönetim ve adaletin koşulları konusunda benzer vurgular yapan Akhisari, tıpkı Kınalızade gibi üretimin devamlılığı üzerinde durmuştur. Ona göre çiftçi ve zanaatkârların üretimden koparılarak cepheye sürülmesi tüm toplumsal düzene zarar vermektedir. Zira üretici sınıflar askere alındığı takdirde, hasat zayıf olmakta ve buna bağlı olarak ülkede kıtlık ve pahalılık ortaya çıkmaktadır. Üretim ilişkileri bozulduğu zaman toplumun yapısı çökmekte, pahalılık ve istikrarsızlık sebebiyle kasabalar ve şehirler boşalmaktaydı. Bu durum ise ülkenin maneviyatını bozmakta ve askerin dahi savaştaki morali kalmamaktaydı.³³⁹ Akhisari’nin üretimin devamlılığı konusunda ortaya koyduğu fikirler, toplumsal sınıflar arasındaki dengenin korunmasına dayanmaktaydı. Bu korunduğu takdirde adalet ve başarılı idare ortaya çıkarak devlet düzenini korumaktaydı.³⁴⁰

C. Adalet Kavramının Osmanlı Siyaset Düşüncesindeki Farklı Kullanımları

Kınalızade ve Akhisari’nin ortaya koyduğu yaklaşımda adalet kavramı, iyi yönetim ile özdeşleştirilerek; devletin bekası ile toplumun düzeni bir bütün olarak yorumlanıyordu. Buna göre devlet, toplumun istikrarını korumalı ve halkın refah seviyesini yükseltmeliydi. Özellikle tarımsal üretim, iktisadi döngünün temeli olarak yorumlandığından, çiftçilerin güven ve huzur içerisinde üretmesi ve topraklarını terk etmemeleri kamu düzeninin ön şartı olarak işleniyordu. Bu düzenin varlığı için hükümdara büyük görev düşmekteydi. Halka yönelik adil bir idarenin var olması için öncelikle makamların hükümdar tarafından adil yöneticilere dağıtılması

³³⁸ “*padişahlık ve sultanlık olmaz, illa erler ile yani asker ile olur. Asker ise olmaz, illa mal ile olur, mal ise olmaz illa vilayet mamur olmak ile vilayet ise mamur olmaz illa adl ise ve hüsn-i siyaset ile mamur olur. Mela kelam budur ki padişahlık olmaz, illa adalet ile dahi hüsn-i siyaset ile olur.*” Hasan Kafi Akhisari, **Usul-i Hikem**, s. 127.

³³⁹ “*Reaya ve kura halk ve ehli sanayi ve kasabat ehli serhadlere sürülüb, muharebe üzere cebr olunmak ile asker olan sipah ve neferata muharebede ihmal idüb, zabitler tekasül itmeğe esbab-ı maas mükedder olub, vilayetde kaht u gala bir mertebe vardığı zaman-ı evvelde birer akçeye alınan bazı nesne şimdi onar akçeye bulunmaz oldu... ekin eken reaya ve berayayı ve kasabatda olan cemaat-ı müslimin ve ehli hırfeti cebr ile sürmekle, dermend reaya ekinsiz kalub, kasabat ve camilerde cemaat ile namazlar kılınmayub, dualer olunmamak ile vilayetde kaht u gala ve enva-ı bela zuhur eylediğinden gayri askerin dahi işleri rast gelmeyüb firari oldular.*” Hasan Kafi Akhisari, **Usul-i Hikem**, s. 129.

³⁴⁰ “*Her sınıf ehlini kendü amelinde sabit ve kaim eyleye mülk ve saltanatı nizam cihetinden ziyade olur... Dahi adem oğlanları halleri intizam cihetinden ziyade olur. Ve dahi padişahlık kuvvet cihetinden ziyade olur... Padişahlığın nizam ve intizamına sebep olan nesnelere beyanında... baqs olan adaletdir yani cümleden ziyade itimad olunacak adaletdir ve hüsnüs-siyaseti dahi hüsn-i siyasetdir.*” Hasan Kafi Akhisari, **Usul-i Hikem**, s. 117-123.

gerekmekteydi.³⁴¹ Bu noktada adalet kavramının ikinci boyutu ortaya çıkmaktaydı. Adalet bir diğer anlamıyla herkesin hak ettiği yerde muhafaza edilmesiydi. Bu yüzden hükümdar, atamalar konusunda doğrudan ilgilenmeli ve yüce makamlara ve büyük görevlere ehliyetli kişileri getirmemeliydi.³⁴² Fakat işlerin ehline verilmesi kavramı yerleşik yönetici sınıf mensupları için makamların soy esasına göre dağıtılması talebine dayanmaktaydı.³⁴³ Böylelikle yönetici sınıf mensupları adalet kavramı üzerinden kural dışı toplumsal sınıf geçişlerini eleştirebiliyorlardı. Adaletin bu iki boyutu, birbirini tamamlayan bir bütün olmakla birlikte, sarayın otoritesini genişletmek isteyen nasihatname yazarları kavramın birinci boyutuna yani reayanın hükümdar tarafından korunmasına vurgu yaparken, yerleşik yönetici sınıf mensupları kavramın ikinci boyutunu öne çıkarmaktaydı. Böylelikle bir taraftan hükümdarın halkı zulümden koruma yükümlülüğü üzerinden müdahil bir devlet imgesi adalet kavramı üzerinden yüceltiliyor; diğer taraftan ise yerleşik yönetici sınıf mensupları sahip oldukları imtiyazları, makamların adil dağıtılması talebi üzerinden meşrulaştırıyordu.³⁴⁴ Böylelikle adalet kavramı sadece devlet toplum ilişkisini şekillendiren bir çerçeve olarak değil; iktidar savaşındaki farklı hiziplerin yaklaşımlarına dayanak olarak da kullanılmaktaydı.

Adalet kavramının farklı fakat birbirini tamamlayan kullanımları XVII. Yüzyıl boyunca Osmanlı siyaset düşüncesinde işlenmeye devam etmişti. Dönemin öne çıkan nasihatnameleri öne sürdükleri tüm tedbir ve tavsiyeleri adil yönetimin şartları olarak sunmuşlar, yaklaşımlarını adalet kavramı üzerinden meşrulaştırmışlardı. Bu bağlamda Gelibolu Mustafa Âli'den³⁴⁵ Koçi

³⁴¹ "Her bir iş ve maslahatı ehline tefviz idüb ismarlaya. Nitekim Allah taâla hazretlerinin kavli-i şerifleri bu manaya işaret ider." Hasan Kafi Akhisari, **Usulü'l Hikem**, s. 137.

³⁴² "Ve işaret ve tenbih budur ki manasib-ı aliyenin tayin ve taklidi ve tuğra-i garranın tahiriri ve tesvidi kadimden asithane-i saadetlerine meşrut ve zat-ı şeriflerine mahsus iken zuhur-ı ihtilalden berü gayre tefviz olunmak ve emkene-i müteaddide ve arazi-i müteferrikada ulu mansıblar virilüb, tuğra yazılmağa ruhsat virilüb manasib-ı aliye ve umur-ı muazzama kadir olmayanlara virülir oldu; bu bir emr-i hatarnak vemana-yı vehimnaktır ki maverasında havf-ı azim vardır." Hasan Kafi Akhisari, **Usulü'l Hikem**, s. 145.

³⁴³ Bu konu "Makamların Yönetici Sınıf İçerisinde Dağıtılması Üzerinden Makam İstikrarı Talebi" bölümünde örneklerle ele alınmıştır.

³⁴⁴ Boğaç, A. Ergene "On Ottoman Justice: Interpretations in conflict (1600-1800)", **Islamic Law and Society**, 8/1 2001, s. 52-87.

³⁴⁵ Mustafa Âli, Nushatü's Selatin'in girişinde eserinin yazılış amacını dile getirirken hakkın ve adaletin tam olarak uygulanmasını sağlamak ve adaletin kelime anlamı olan şeylerin makam sahipleri tarafından yerli yerine konmasına yardım etmek olduğunu dile getirmektedir. "Badema erbab-ı fehm ü zeka ve ashab-ı akl ü nüha bu husus-ı sadakat nususa vakıf u danadur ki, hukema-i uzema-i ahya ve ukala-i kübera-i zevil iktidar mizan-ı rağbet ü itibarda adalet ü nasfeti nakdı kamilül aya ve since-i Güher renc-i rüzgarda emanet ü istikameti zehebe-i ali-kadr ü giran-mikdar add idüb "el-adlü vaz-u şeyin fi mertebetihî" sırrını ashab-ı meratibe hal ... müşahede kılurlar." Mustafa Âli, **Nasihatü's Selatin**, s. 281 .

Bey'e³⁴⁶, Kitab-ı Müstetab'dan³⁴⁷ Hırzû'l Mülûk'e³⁴⁸, Katip Çelebi'den³⁴⁹ Hezarfen Hüseyin Efendi'ye³⁵⁰, XVII. Yüzyıl'ın öne çıkan tüm siyaset yazarları, yaklaşımlarını savunurken bunu adaletin tesis edilmesi olarak göstermişlerdi. Bu yazarlar, adaleti siyasetin nihai amacı olarak görmüşler ve önemini vurgulamak için onu hem siyasal bir gereklilik hem de ilahi bir emir olarak takdim etmişlerdi. Bu bağlamda nasihatname yazarları, siyasal alanda adaletin önemini vurgulamak için tıpkı Nizamülmülk ve Şeyhoğlu Mustafa gibi devletin hak dini olmadan da yaşayabileceğini ama adaletsiz yaşayamayacağını dile getirerek, adaletin dünyevi boyutunu işlemişlerdir.³⁵¹ Diğer taraftan ise adaletin ilahi bir emir olduğunu göstermek için ise eserlerinde uzun uzadıya konuyla ilgili öykülere yer vermişler ve hadisleri kanıt göstermişlerdir.³⁵²

Adalet kavramı siyaset düşüncesindeki yerini XVIII. Yüzyıl'da da korumaya devam etmişti. Fakat bu durum düşünce dünyasının durağanlığı anlamına gelmiyordu. Adalet kavramı değişen yaklaşımları kapsayacak şekilde yeniden tanımlanıyor ve yeni fikirlerle birleşiyordu.

³⁴⁶ Koçi Bey, risalesi boyunca adaletsizliğin kaynağı olarak gördüğü rüşvet ve makamların ehline verilmemesini eleştirdikten ve çözüm önerilerini sunduktan sonra adaletin önemini dile getirir ve adalet dairesini betimler; nihayet, eserini hak ve adaletin zulüm ve fesat karşısında galip gelmesi durumunda bütün çözümlerin mümkün olacağını dile getirerek bitirmektedir. "*Vel hasıl saltanat-ı aliyenin şevket ve kuvveti asker ile ve askerinin bekası hazine iledir. Ve hazinenin tahsili reaya iledir. Ve reayanın bekası adl ü dad iledir.*" "*ve sıdk-ı niyet ve hulus-ı taviyet ile adl ü dad ve ref-i zulm ü fesada ki teveccüh-i hümayun buyuralar. Bi fazlî'l-ilahil müstean her maslahat asan olub ve sıyt ü sada-yı adl ü dadları rub-ı meskuna avaze salub şarkdan garba varınca selatin-i etrafa havl ü haşyet ve ru'b ü heybet düşüb bi-emri'l-ilahi ta'ala kimesne mukabeleye kadir olmaz.*" Koçi Bey, age, s. 176,211.

³⁴⁷ Temelde adalet dairesi kavramına odaklanan eser, kuruluştan III. Murad dönemine kadar adaletin gözetildiğini iddia etmiş, III. Murad devrinden itibaren adaletin bir yana bırakılarak vezir ve beyler birbirine düştüğünü ve halkın huzurunun bozulduğunu iddia etmiştir. Eserin çözümü makamların ehline verilerek halk arasında adaletin yeniden tesis edilmesidir. "*saltanat üç şey ile kaim ve devam bulur: Birincisi reaya ve ikincisi hazine ve üçüncüsü askerdir. Zîrâ reâyâdan hazîne hâsıl olur ve hazîne ile asker hâsıl olur ve asker ile düşmân feth olunur ve bu zikr olunan üç şey girû üç şey ile hâsıl olur: Birincisi adâlet ve İkincisi kânûn-i kadîm üzre mansıbı ve dirliği ehline virmek ve üçüncüsü umûr-i saltanata müteallik müsâhib ve nedîm söziyle ve hükûmetde olmayan hademe söziyle katcâ umûr görülmekdir*" "*kimesneye zulm ve tacaddî olunmayub herkes eyyâm-ı adâletimde âsûde-hâl olalar*"Yücel, **Kitab-i Müstetab**, s. 18, 28.

³⁴⁸ Esere göre hükümdara lazım olan ve devletin bekası için gerekli olan şey adalettir. Eser, rüşvetin önlenmesi, adaletli devlet adamlarının görevlendirilerek hazine gelirlerinin azalmasına yol açan gelişmelere karşı tedbir alınmasını önermektedir. "*pâdişâh-ı cihândâr hazretlerine evvel lâzım olan adâlet üzre olup...*" "*Ve saltanatun bekâsı adâlet iledir.*"Yücel, **Hırzû'l Mülûk** s. 176.

³⁴⁹ Kâtip Çelebi, devletin sorunlarına eğilirken öncelikle adalet dairesini "*İnsansız mülk olmaz, ordusuz halk olmaz, parasız ordu olmaz, halk olmadan para toplanmaz, adalet olmazsa da halk olmaz*" sözleriyle betimlemekte ve siyasal programını adalet teorisine uyumlu bir şekilde halkın refahının yükseltilmesini dayandırmaktadır. Katip Çelebi, **Düsturu'l Amel li Islahi'l Halel**, hazırlayan Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s. 22, 31.

³⁵⁰ Hezarfen Hüseyin Efendi, Tenkih-i Tevari-hi Mülûk adlı eserinin hatimesinde İbn-i Haldun'dan esinlenerek, her devletin duraklama devresi sonunda ortadan kalkmayacağını ancak adaletten ayrılanların bu akıbete uğrayacağını dile getirirken; Telhisü'l Beyan isimli eserinde adaleti devlet için gerekli olan faziletlerin zirvesine yerleştirmektedir. "*Cümlenin ser-çeşmesi adaletdir. Anı ide-gör ki, peygamber hazreti anın bir günün almış yıl ibadetten sayılmıştır.*" Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l Beyan, s. 206; Öz, **Osmanlı'da Gelenekçi**, s. 96.

³⁵¹ "*Eşk-i çeşm-i dermendân dünyayı gark-ı ab-ı fena eder, küfür ile dünya durur, zulümle durmaz.*"Koçi Bey, age, s. 172.

³⁵² Kitab-ı Müstetab'da adaletle hükmedilen bir günün yetmiş yıllık ibadete bedel olduğu hadisine yer verilmiştir. "*Adlu's- sultan yevmen hayrun min ibadeti sebine seneten*" Yaşar Yücel, **Kitab-ı Müstetab**, .s. 21.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın *Nesayihü'l Vüzera* isimli eseri bu anlamda ilgi çekici bir örnektir. Eser öncelikle adalet dairesini gelenekten kopmadan fakat zamanının ruhuna uygun bir şekilde yeniden şu şekilde betimlemiştir:

*“Mal varlığı olmadan devlet adamı, devlet adamı olmadan da devlet olmaz! Mal varlığının tahsili halktan olur; bağdan, bostandan ve ziraattan olur. Adalet olmaz ise halk yerinde durmaz, yerleşip çadır bile kurmaz. Adalettir kamu düzeninin temeli, adaletsiz saltanat sağlam olmaz. Devlette yıkım gaflettendir, şeriatın hükümlerini terk etmektendir. Bahçıvan gözünü açmazsa eğer herkes onun bahçesine girer.”*³⁵³

Defterdar Paşa'nın çizdiği daire, klasik adalet teorisinin izinden gitmekle beraber önemli yenilikler de içermektedir. Öncelikle klasik tasvirin aksine teorisinin merkezine hükümdar ve ordusu değil devlet adamı kavramı [rical] oturmaktaydı. Bu şekilde halkın vergileriyle desteklediği şey artık silahlı adamlarıyla hükmeden pederşahi bir İran hükümdarı değil; bürokratik bir devlet mekanizması olmaktaydı. Nitekim Defterdar Sarı Mehmet Paşa, *Zübde-i Vekayiat* adlı eserinde sık sık “*devlet-i aliyye-i ebedpeyvend*” ifadesini kullanarak, devleti hükümdarın şahsından bağımsız mevcut koşulların ve zamanın ötesinde soyut bir kavram olarak yorumladığını göstermektedir.³⁵⁴ Dolayısıyla adalet dairesinde yaptığı devlet adamı vurgusu onun zihnindeki kurumsal devlet kavramı ile uyumluydu. Defterdar Paşa'nın adalet dairesinde dikkati çeken bir diğer husus, tarımla uğraşan kırsal nüfusun topraklarını terk etmesi sorunuydu. XVII. Yüzyıl boyunca yaşanan kırdan kente göçler, ülkenin tarımsal üretimine önemli ölçüde zarar vermiş ve hem iktisadi hem de toplumsal sorunlara sebep olmuştu. Defterdar Paşa'nın yaptığı bu vurgu *çiftbozanlık* yani toprağını bırakarak göç eden çiftçi sorununun XVIII. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinde hala siyaset kurumunun önemli sorunlarından biri olduğunu göstermektedir. Nitekim Defterdar Paşa da eseri boyunca topraklarını terk eden köylülerin, kendi rızalarıyla geri dönmelerini sağlamak için çeşitli önerilere yer vermiş ve sorunun vahametini göstermiştir.³⁵⁵

Defterdar Paşa döneminin siyaset düşüncesini yansıtan kendi adalet dairesini çizdikten sonra eseri boyunca halkın refahına önemli vurgular yapmıştır. Ona göre halktan toplanan

³⁵³ “Mülk durmaz eğer olmazsa rical, Lazım amma ki ricale emval. Mal tahsili raiyetten olur. Bağ ü bostan ziraattan olur. Olmasa adl reaya durmaz, Adlsiz çetr ikamet kurmaz, Adldir asl-i nizam-ı alem, Adlsiz saltanat olmaz muhkem. Mülkde zelzele gaflettendir. Terk-i ahkam-ı şeriattendir. Bağıban etmeyice çeşmini baz. Bağına herkes eder desti diraz.” Kınalızade, **Ahlak-i Alai**, s. 422.

³⁵⁴ Bu konu tezin “Kurumsal Devlet Kavramının Gelişmesi” bölümünde genişçe ele alınmıştır.

³⁵⁵ “... Bu takdirce irtişa bilkülliye defü ref olup hakimler dahi adil olıcak reayaya zulüm ve taaddi olmaz. Ve bazı mahallerden olan reaya dahi yine evtan-i kadimelerine kendü talepleriyle nakl ü iskan eylemeleri melhuzdur.” Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Nesayih'ül Vüzera**, s. 63.

usulsüz vergiler bir evin temelinden toprak almakla aynıydı. Zira zeminden alınarak evin yüzeyine sarf edilen toprak nasıl hem zemini zayıflatıp hem de evin yükünü artırıyor ve ev için büsbütün bir yıkıma yol açıyorsa, halktan alınan usulsüz ve ağır vergiler de uzun vadede ülkenin üretim kapasitesini düşürerek devleti yıkıma götürmekteydi. Bu yüzden, tüm usulsüz vergiler kaldırılmalı, makamlar rüşvetle değil ehliyetle dağıtılmalı ve devlet adamları halkın refahına odaklanarak ülkenin kalkınması için çalışmalıydılar.³⁵⁶

Defterdar Sarı Mehmet Paşa dâhil olmak üzere adalet kavramına eserlerinde yer veren Osmanlı siyaset yazarları şüphesiz ki, kavramın tarihsel köklerinin ve sahip olduğu büyük geleneğin farkındaydılar. Fakat bu farkındalık kavramın değişmeden farklı siyasal metinlerde kendini tekrar ettiği anlamına gelmiyordu. İstikrarlı bir toplumun yüceltmesi ve devletin bekası ile halkın refahı arasındaki bağın muhafazası şartıyla; nasihatname yazarları adalet kavramını kendi kişisel yaklaşımlarına ve dönemin ihtiyaçlarına uygun şekilde farklı farklı yorumlamış ve açıklamışlardı. Bu boyutuyla Osmanlı siyaset düşüncesinde öne çıkan adalet kavramı, nasihatname yazarlarının yenilikleri göz ardı etmeden toplumsal düzene ve iktisadi işleyişe büyük öneme verdiklerini göstermekteydi.

D. Osmanlı Siyaset Düşüncesinde Toplumsal Sınıflar

Osmanlı siyaset yazarlarına göre toplumun istikrarını ve dengesini muhafaza etmek için sadece güvenlik tedbirleri ve ülkenin imarı gibi kamusal hizmetler ile adil bir vergi düzeni oluşturmak yeterli değildi. Devlet aynı zamanda toplumu oluşturan farklı katmanlar arasındaki dengeyi kendi bekası için denetlemeli ve düzenlemeliydi.

Osmanlı siyaset yazarlarınca sıklıkla işlenen bu fikrin klasik İslam düşüncesinde derin kökleri bulunmaktaydı. Örneğin Gazali, insanların medeni bir hayata sahip olmak için bir araya geldiklerini ve farklı mesleklerde uzmanlaşarak birbirlerine muhtaç olduklarını ifade etmişti. Ona göre medeni hayat ortaya çıktığında insanlar arasında üç toplumsal tabaka ortaya çıkmaktaydı: birincisi çiftçiler, çobanlar ve zanaatkârlardan oluşan üreticiler, ikincisi askerler,

³⁵⁶ “ukala-yı karazmude tekmi-i mesarif-i gayr-i mühimme için reaya fukarasından tahammülerinden ziyade mal tahsilini bir hanenin temelinden toprak alub sathına sarf eylemeğe teşbih eylemişlerdir. Zira temelden alınan toprak ile teme le zaaf gelüb sutuhun ise ol hamli sakili çekmeğe iktidarı kalmıyub bilkülliye hemd ü harabına bais olur. Öyle olduğu halde reaya fukarası bir dürlü bedayi-i seyyie ile tazıık ve taciz olunmayub izale-i mezalim ile ehali-i vilayet ve sükkân-i memleket himaye ve siyanet olunub ve refah-i hal-ı raiyyete ziyade dikkat olunub nizam ü intizam-ı ahvalleri ile takayyüd olunmak ve memleketlerin şen ve abadan olmasına ... elzemdir.” Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Nesayih’ül Vüzera**, s. 95.

üçüncüsü de yöneticilerdi. Bu Eflatun'un üç sınıfının bir tekrarı gibiydi ancak oldukça özgün bir tekrarıydı çünkü Eflatun'un toplumun en alt sınıfına koyduğu üreticilere, İslam siyaset düşüncesinde adalet teorisi ile uyumlu bir şekilde mantıksal bir öncelik verilmişti.³⁵⁷ Bu yaklaşım İslam felsefesinde, varlığın dört unsurdan [*anasır-ı erbaa*] meydana geldiği fikri ile birleşerek zaman içerisinde toplumların da dört katmanla izah edilmesi kuramına dönüşmüştü. Bu bağlamda Devvani, insan bedenini meydana getiren dört unsura karşılık toplumu oluşturan dört grubun yani âlimler, askerler, tüccar-esnaf-zanaatkârlar ve çiftçilerin varlığı üzerinden siyaset kuramını geliştirmişti. Ona göre ancak bu dört sınıfın karşılıklı işbirliği ve ahengi ile devlet ayakta kalabilir ve uzun ömürlü olabilirdi.³⁵⁸

Osmanlı siyaset yazarları için de kamu düzeni toplumu oluşturan sınıfların ahengine bağlıydı. Toplumun dört sınıftan oluştuğu düşüncesi henüz XV. Yüzyıl'da dahi Osmanlı siyaset yazarları tarafından kabul görmekteydi³⁵⁹. Fakat bu görüş XVI. Yüzyıl'ın ikinci yarısından itibaren nasihatname yazarlarının ideal toplum tasavvurunun bir parçası oldu. Osmanlı siyaset yazarları toplumun ahenkli bir şekilde işlemlerini sağlayan şeyin toplumsal tabakaların uyumu ve dengesi olduğunu, bunun ihlal edilmesi durumunda ise devletin ve toplumun bir bütün olarak ihtilale sürükleneceğini savundular. Toplumsal tabakalar arasındaki ayrımı daima vurgulama eğiliminde olan Osmanlı siyaset yazarlarına göre her tabakanın sahip olması gereken farklı erdemler bulunmaktaydı. Bu sebeple insanlar buldukları tabakanın dışına çıkarak farklı bir meslekle uğraştıkları takdirde tüm toplumun verimi düşmekte ve düzeni bozulmaktaydı.

Bu yaklaşımı kapsamlı bir şekilde tartışan Kınalızade'ye göre toplumlar âlemi ve insanı oluşturan dört unsura denk dört tabakadan oluşmaktaydı.³⁶⁰ Bu tabakalardan kalem ehli, ulema, kadılar kâtipler, şairler ve mühendisler gibi mesleklerden oluşmakta ve âlemdeki su unsuruna denk düşmekteydi. Bundan sonra merkez ve taşra askerlerinden oluşan kılıç ehli ateşin, zanaatkâr, esnaf ve tüccarlardan oluşan ticaret ehli ise havanın dengiydi. Nihayet tarım ve hayvancılık ile uğraşan ziraat ehli, âlemdeki toprağın dengiydi. Kınalızade'ye göre nasıl ki dört temel maddenin dengesi bozulduğunda âlemin düzeni sarsılıp, insanın sağlığı bozuluyorsa; dört toplumsal tabakadan biri diğerine üstün geldiğinde de toplumun düzeni yok oluyordu.³⁶¹

³⁵⁷ Black, age, s. 156.

³⁵⁸ Mehmet Öz, **Osmanlı'da Gelenekçi**, s. 188.

³⁵⁹ Black, age, s. 308.

³⁶⁰ "Cümle halayıkı mütesavi tuta, zira halayık aleme nisbet anasır-ı erbaa gibidir. Ademe nisbet çün anasır mütesavi vü mütekafi olmayınca mizaç-ı adem sahih ü mülte'im olmaz." Kınalızade, **Ahlak-i Alai**, s. 405.

³⁶¹ "Evvel ehl-i kalem ki ulema vü kuzat vek üttab, şuara ve münedislerdir. Ve bunlar ab menzilesindedir... İkincisi ehl-i şemşirdir ki ümera vü bahadırlar vü sipahilerdir... üçüncü tayife-i tüccar u müstecliban-ı bizayi ve erbab-ı hiref ü sanayidir... dördüncü tayife ziraat-gerler ve ekincilerdir..." Kınalızade, **Ahlak-i Alai**, s. 475.

Örneğin halkın çoğunluğu sipahi olup tüccar ve zanaatkârların sayısı azalır veya insanlar ait olmadıkları toplumsal tabakaların uğraştığı mesleklerle uğraşmaya başlarsa ülkenin düzeni bozulurdu. Bunun temel sebebi her tabakanın gerektirdiği erdemlerin birbirinden farklı oluşuydu. Dolayısıyla her meslek ait olduğu tabakanın mensupları tarafından icra edilmeliydi. Toplum ancak bu dört tabakanın dengesi ve dayanışması ile sağlıklı işleyebilirdi.³⁶²

İnsanların yatkın oldukları meslekleri icra ettikleri takdirde hem kendileri hem de toplum için daha faydalı olacakları fikri kadim Yunan'dan itibaren kabul edilen bir görüş olmakla birlikte Osmanlı siyaset düşüncesinde bu yaklaşım yeni bir boyut kazanmıştı. Kınalızade'ye göre insanların ait oldukları toplumsal sınıflarda kalması sadece kişinin ve topluluğun huzuru için değil devletin bekası için de bir gerekliliktir. Bu yüzden de toplumsal sınıfların muhafazası ve uyumu hükümdarın sorumluluğundadır ve önemli bir devlet meselesidir. Bu tutum Hasan Kâfi Akhisari'nin eserinde daha belirgin bir hal almış ve toplumsal sınıfların dengesi, devletin bekası için ana gündem maddesi haline gelmiştir. Hasan Kâfi'ye göre Osmanlı Devleti'nin Avusturya savaşlarında gösterdiği zafiyetin temel sebebi toplumsal sınıfların dengesinin bozulması ve devletin bu işleyişe gerekli müdahaleyi yapmamasıydı. Ona göre kamu düzeninin varlığı insanların dağıldığı dört toplumsal tabakanın uyum ve denge içerisinde işlemesine bağlıydı.

Dört toplumsal tabakanın mensuplarını Kınalızade gibi açıklayan Hasan Kâfi, devletin kamu düzenini korumak için oynaması gereken rolü kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Ona göre, kamu düzeninin muhafazası için devletin dört toplumsal tabakanın uyumuna dayanan sınırları koruması hayatidir. Bu sınırların dışına çıkarak, dört tabakadan birine dâhil olmayan fertler kendi haline bırakılmamalı, muhakkak bu tabakalardan birine yerleştirilmelidir. Hasan Kâfi'ye göre kamu düzeninin devamı için toplumsal tabakalara uyumu mümkün olmayan işsiz güçsüz kimselerin yararsızlığı göz önünde bulundurularak gerekirse katledilmeleri gündeme getirilmeliydi. Zira ona göre eski hükümdarlar devrinde Rumeli'nin verimli ve hayırlı bir yer olmasının sebebi uyumsuz kişilerin iskelelerde kontrol edilerek ülkeye sokulmamasıydı. Bu uygulamanın tekrar hayata geçirilmesini savunan Hasan Kâfi, devletin halkı teftiş ederek topluma yararı olmayan “işsiz güçsüzleri” tespit etmesini ve herkesi toplumsal işleyişe dâhil

³⁶² “Ve nitekim bazı anasır bedende ahire galebe etse mucib-i maraz ve muris-i illet ü araz olur. Kezalik bu tavayifin bazı galebe eylese, mizaç-ı alem hanel-pezir olur. Mesela ekser-i halk sipahi olup erbab-ı sanayi ü tüccar-ı bizayı az kalsa ve ala haze'l kıyas. Ve kezalik bu tavayifin bazı aherin amelin eylese yine müeddi-i fesaddır. Mesela ümera vü sahipler ticaret ü hirfete iştigal eyleseler... Pes bu cümle tahir olunandan malum oldu ki eşhas u tavayif-i medine birbirine teavün etmek gerek.” Kınalızade, **Ahlak-i Alai**, s. 476.

olmaya mecbur bırakmasını önermektedir³⁶³. Hasan Kâfi tüm bu tedbirleri önerirken bunu sadece kıymeti kendinden menkul bir toplumsal düzenin iyi işlemesi için veya insanların en iyi şekilde yapabildikleri işlerle uğraşmasını sağlamak için savunmamaktadır. Hasan Kafi'nin zihnindeki siyaset kuramında, ideal toplumsal düzen nihai amaç değil tam tersine devletin ve saltanatın bekası yolunda muhafaza edilmesi gereken bir araçtır. Bu bağlamda Hasan Kâfi toplumsal tabakaların işleyişi konusunda ele aldığı tüm tedbirleri “devletin ve saltanatın” düzeni için savunmakta, toplumsal düzeni tanzim eden müdahil bir devletin gerekliliğini vurgulamaktadır.³⁶⁴ Hasan Kafi'nin bu tutumu XVIII. yüzyılın aydınlanmacı mutlakiyetlerinde gözlemlenen ve toplumu devletin ihtiyaçları doğrultusunda dönüştüren siyaset felsefe³⁶⁵ ile önemli benzerlikler taşımaktadır.³⁶⁶ Bu durum Avrasya coğrafyası boyunca gelişen Yeni Çağ devletlerinin karşılaştırılabilir siyaset kuramları ürettiğini ve toplumu tanzim eden devlet fikrinin temellerini attıklarını göstermektedir.

E. Toplumsal Sınıfların İbn Halduncu Yorumu

³⁶³ “Amma âkil ve sahib-i teklif iken dörd sınıftan hariç olan kimesne nice olmak gerekir dersen, Pek bu makule kimesne ehl-i İslam hükeması katında, kendü haline konmamak gerekir kim. Belki ibram olunub, cebr ile asnaf-ı erba’adan birisine ilhak olunmak gerekir. Ta ki cümle asnaf ehline müzayaka olmaya. Amma bazı felasife hükeması katında bu makule işsüz ve güçsüz kimesne ki bi-menfaat olub yürüye katl olunmak gerekir demişler. Zira cemi asnaf halkına zahmet olub müzayaka virir. Selatin-i selef zamanında bu makule muattal kimesneler her yılda bir kere teftiş olunub, men olunurlar imiş. Hatta bu makule Arap taifesinin men’i müteazzir olduğu için Rumeli’ne geçmesünler deyü iskelelerde muhkem yasak olunur imiş. Ol sebebden zaman-ı ülada diyar-ı Rum’da hayr u bereket ziyade imiş, ne olaydı şimdiki zamanlarda dahi teftiş olunub, halk bi kesb ü bi-kar olmaktan men olunalar.” Hasan Kafi, **Usul-i Hikem**, s. 113.

³⁶⁴ “Pek böyle olıcak imdi her bir sınıf ehlinin kendülere mahsus olan amel üzere sabit ve kaim olmaları, mülk ve saltanatda nizamı icab iktiza ider.” Hasan Kafi, **Usul-i Hikem**, s. 113.

³⁶⁵ Leviathan da ortaya konan devlet modeli gücünü "doğal yasalardan" almakta ve bu haliyle 18. yy bilimsel devrimine gönderme yapmaktaydı. Bu şekliyle devlet sadece dini otoriteye dayanmıyor doğal yasalar çerçevesinde kıymetinden kendinden menkul bir boyut kazanıyordu. Doğanın yasalarına gönderme yaparak, siyaset kuramı inşası fikri klasik Yunan ve Roma metinlerinde de mevcuttur. Hobbes Latince ve klasik Yunanca üzerine çalışmış hatta Tukidides'in tarihini İngilizce'ye çevirmişti. Fakat Hobbes'un Leviathan'ını, klasik düşünürlerden ayıran devletin adeta kutsanmasıydı. Devletin varlık sebebi doğal yasalara dayanmaktaydı dayanmasına ama bu doğal yasalar klasik bilim yasalarının uzantısı olarak yorumlanmıyordu. Hobbes'un doğal yasaları, klasik bilimsel yöntemlerden meydana gelmiyordu, o her koşulda devleti meşru göstermeye odaklanmış özgün bir sistemdi. Bu tarafla Hobbes her şeyin ötesinde devlet düzenini kutsuyordu. Bu sayede toplum hayatına yoğun müdahale hakkı kazanmış bir devlet karşımıza çıkmaktaydı. Bu bağlamıyla Hobbes'un yaptığı yeri geldiğinde Hristiyanlığın getirdiği meşruiyet kaynaklarını alarak yeri geldiğindeyse Hristiyanlık öncesi kavramlarını kullanarak ve nihayet dönemin genel düşünce yapısından beslenerek devleti her şeyin merkezine alan bir siyaset teorisiydi. Ross Harrison, **Hobbes, Locke, and Confusion's Masterpiece: An Examination of Seventeenth-Century Political Philosophy**, Cambridge University Press, Cambridge:2003, s. 50-77.

³⁶⁶ Fatih Yeşil, Hasan Kafi'nin bu yaklaşımını Aydınlanma Avrupası'nda ortaya çıkan müdahil devlet fikrinden ayırmakta, onu Eflatun ve Aristo'nun ideal toplum tasarımlarının bir tekrarı olarak yorumlamaktadır. Yeşil, *Tedbirden Adalet*, s. 549.

Osmanlı siyaset yazarlarının toplumsal sınıflar üzerine çalışmaları XVII. Yüzyıl'da da devam etmiştir. Dönemin ünlü siyaset yazarlarından Kâtip Çelebi siyasal programını toplumsal sınıfların dengesi üzerine oturtarak İbn Halduncu bir devlet yaklaşımı ortaya koymuştur. İbn Haldun'un organik ve biyolojik toplum görüşü çerçevesinde Kâtip Çelebi devletlerin tıpkı insanlar gibi çeşitli hayat evrelerinden geçerek doğup, büyüdüklerini ve gelişerek nihayet öldüklerini savunmuştur. Ona göre tıpkı fertlerin ölümünde farklılıklar görülmesi gibi toplumların ölümünde de farklılıklar olmaktadır ve kimi toplumlar genç ölürken, kimileri uzun bir ömre sahip olmaktadır. Fakat Kâtip Çelebi, İbn Halduncu organik devlet kuramını tekrar etmekle yetinmemiş, onu geliştirerek geleneksel dört unsur [anasır-ı erbaa] teorisiyle harmanlamıştır. Bu çerçevede vücuttaki farklı bileşenler ile toplumsal sınıflar arasında benzerlikler kurmuş ve devletin yaşam evrelerini bu çerçevede izah etmiştir.

Kâtip Çelebi'ye göre toplumları oluşturan dört esas ulema, asker, tüccar ve reayaydı. Bu dört esas vücuttaki dört ana unsur olan kana, balgama, safraya ve sevdaya karşılık gelmekteydi.³⁶⁷ Ulema zümresi, bedende en önemli unsur olan kana eşitti ve nasıl ki kan vücudunun kaynağı ve merkezi olan kalpten vücuda yayılıyorsa ve kan dolaşımı sayesinde vücudun diğer organlarına hayat veriyorsa, kalbin dengi olan ilim de âlimler vasıtasıyla diğer insanlara yayılarak ülkeye hayat vermekteydi. Kâtip Çelebi'ye göre reayanın toplumdaki konumu vücuttaki sevdaya karşılık gelmekteydi. Çünkü yemek hazmedildikten sonra bir süre mideye besin girmezse, dalak sevda üreterek mideyi ve vücudu korumaktaydı. Benzer bir şekilde mideye benzeyen devlet hazinesine besin değerinde olan mal girmez ve boş kalırsa, reaya malını ortaya dökerek hazinenin boş kalmasını engelleyerek devletin zarar görmesini önlemekteydi.³⁶⁸ Bunun yanı sıra askerler, Kâtip Çelebi'nin devlet ve toplum teorisine göre vücuttaki balgama benzemektedir. Her ikisi de çok gerekli ve faydalı olmakla beraber, yaşlılıkla zaman içerisinde haddinden fazla çoğalarak taşkınlığa ve zarara yol açmaktaydı.³⁶⁹

Nasıl bu dört karışım kendi aralarında kaynaşıp ayrışarak, birbirlerinden yararlanıyor ve böylece insan sağlıklı kalabiliyorsa, bu dört sınıfın birlikteliği ve birbirinden yararlanması da toplum düzenini ve devlet yapısını korumaktaydı. Kâtip Çelebi, Osmanlı Devleti'nin karşılaştığı mevcut sorunları da bu çerçevede izah ederek toplumsal sınıflar arasındaki dengeye ve ahenge vurgu yapmıştı. Ona göre devletler yaşlandıkça toplumsal sınıflar arasındaki denge bozulmaktaydı. Osmanlı Devleti de artık gençlik dönemlerini geride bırakmış orta-yaşlı bir

³⁶⁷ Katip Çelebi, Düsturu'l Amel, s. 22.

³⁶⁸ Katip Çelebi, Düsturu'l Amel, s. 23.

³⁶⁹ Katip Çelebi, Düsturu'l Amel, s. 26.

siyasal yapıydı. Bu yüzden de toplumsal sınıflar arasındaki denge ve düzen bozulmuş askerler bollaşarak reaya güçsüzleşmiş; böylece yaşlılık alametleri görünür hale gelmişti. Fakat Kâtip Çelebi gerçekçi bir siyasal yorum çerçevesinde toplumsal sınıflar arasındaki dengenin radikal bir şekilde dönüştürülmesinin ve kuruluş yıllarındaki toplumsal düzenin geri getirilmesinin artık mümkün olmadığını itiraf etmiştir. Ona göre toplumun içinde bulunduğu durum tarihsel işleyişin doğal bir neticesiydi. Bu yüzden devletin gerçekçi ve verimli müdahalelerle halkın vergi verme kapasitesini iyileştirmesi ve harcamalarını azaltarak ahalinin refahını artırması gerekmektedir. Bunun yolu ise devletin adalet teorisi bağlamında topluma müdahale ederek reayanın üzerindeki vergi yükünü azaltmasıydı. Giderin azaltılması için devlet dairelerinde yetenekli insanlar görevlendirilmeli ve gereksiz masrafların önüne geçilmeliydi. Bu sayede bazı vergiler bir miktar indirilebilir ve denk bütçe korunabilirdi. Vergilerin birkaç yıl düşük seyretmesi durumunda ise halkın refahı tekrar yükseleceğinden Osmanlı ülkesi bayındır olacak ve sorunlar çözülecektir. Kâtip Çelebi organik toplum görüşü çerçevesinde devletin bekası ile toplumun düzenini örtüştürmüş ancak toplum düzenini tarihsel işleyişin bir neticesi olarak görmüştür. Bu yüzden de devletin toplum düzenine yönelik müdahale gücünü gerçekçi bir yaklaşımla değerlendirerek topluma yönelik kısıtlı müdahaleler önermiştir. Ona göre siyasal sorunların çözümü toplumu oluşturan katmanlara yönelik adalet teorisinden beslenen akılcı müdahalelerdi. Kâtip Çelebi'nin siyasal yaklaşımında devlet toplumsal katmanların dengesini kalıcı bir şekilde değiştiremese bile doğru müdahaleler ile sorunlarına çözüm bulabilirdi.³⁷⁰

Bu örneklerden yola çıktığımızda geleneksel Osmanlı siyaset yazarlarının toplumsal işleyişe yönelik derin bir ilgi duydukları açıktır. Devleti ve toplumu bir bütün olarak değerlendiren Osmanlı nasihatname yazarları, değerlendirmelerini ve çözüm önerilerini bu bütüncül çerçevede üretmişlerdi. Bu bağlamda hem Hipokrat'ın ortaya koyduğu ve İslam düşüncesini derinden etkileyen dört unsura vurgu yapan felsefi çizgiye dayanarak toplumu farklı katmanların birleşimi olarak yorumlamışlar hem de İbn Haldun'un organik toplum teorisini gündemlerine alarak siyasal ve toplumsal konuları tarihsel değişimin bir unsuru olarak yorumlamışlardı.

Neticede Osmanlı nasihatname yazarlarına göre toplumu oluşturan katmanlar hassas ve korunması gereken bir dengenin unsurlarıydı ve toplumun dengesi bozulduğu takdirde devletin sağlığı da bozulmaktaydı. Dolayısı ile devletin görevi topluma adalet teorisi kapsamında yaklaşmak ve toplumu oluşturan katmanların dengesini korumaktı. Siyaset yazarları devletin

³⁷⁰ Katip Çelebi, Düsturu'l Amel, s.31-32.

müdahale şekli ve yöntemi konusunda içinde buldukları farklı dönemlere ve ortamlara bağlı olarak değişen yorumlarda bulunmuşlarsa da kamusal düzenin ancak sağlıklı bir devlet-toplum ilişkisi ve toplumsal düzen içerisinde ile mümkün olacağını vurgulamışlardır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GELENEKSEL OSMANLI SİYASET DÜŞÜNCESİNİN SON DÖNEM OSMANLI REFORMLARINA ETKİSİ

I. KURUMSAL DEVLETTEN KAMUSAL KİMLİĞE

Bürokratik kurumsallaşmaya bağlı olarak XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı düşünce dünyasında güçlenen soyut devlet kavramını, kamusal kimlik inşasının oluşumuna zemin hazırlamıştı. XIX. Yüzyıl'ın yeni koşullarında devlete olan sadakati pekiştirecek ve dayanışmayı güçlendirecek yeni bir kavram ihtiyacı ortaya çıktığında daha sonraki dönemde Osmanlılık olarak ifade edilecek kamusal kimliğin inşası geçmiş süreçlerle uyumlu bir şekilde başlamıştı. Bu bağlamda 1810'da Osmanlı Rus savaşı sırasında II. Mahmud'un alışılmadık bir şekilde, Divan-u Hümayunu Fatih Camii'nde toplayarak, toplumun geniş kesimlerini kucaklayacak kamusal bir kimliğin izlerini taşıyan fermanını yayımlamıştı. Bu ferman sultanın kullarına yönelik emirlerini kapsayan bir buyruktan ziyade devletin hizmetindeki memurlara yönelik bir seferberlik çağrısıydı. Fermana şöyle denilmekteydi:

“Silistre, Rusçuk ve Yerköyü kaleleri düşmanda kaldığı gibi kâfirler giderek ilerlemektedir. İslam'ın namusu ve dinin gayreti bunlara daha ne kadar tahammül eder... Halkın cümlesi İslam'a bağlılık iddiasında iken ezanın susturulmasına daha nice razı olunur, buna gün boyu sövmektense şimdi din yolunda canımızı feda etmek daha doğru değil midir?”³⁷¹

Fermana açıkça görüldüğü şekliyle Sultan artık memurlarına emretmiyor, onları ortak bir dava ve aidiyet için yüreklendirmeye çalışıyordu. Bu durum siyaset kurumu içerisinde dayanışmayı kuvvetlendirecek ve fertleri birbirine bağlayacak yeni bir kavramın habercisiydi. Osmanlılık düşüncesinin temelini işaret eden bu ihtiyaç, hükümdarın şahsının ötesinde kurumsal Osmanlı devletine duyulan sadakati işaret etmekteydi. Bu yeni yaklaşım kapsamında

³⁷¹ “Silistre, Rusçuk ve Yerköyü kaleleri ve vera-yı düşmanda kalıp refte refte küffarı haksar berülere gelmektedir. Hamiyeti İslamiye ve gayreti diniye bunlara nice tahammül eder... Cümle ahaliyi İslamdan madudiyet iddiasını ederken ezan-ı muhammedinin inkıtıana nice razı olunur bunun encamı külliye yevm hakaretle vakit geçirmekten ise şimdi din yolunda can feda eylemek dahi ala değil mi?” Şerif Mardin, **Türkiye, İslam ve Sekülerizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 11.

geleneksel olarak farklı aidiyetler ve zihniyetlere bölünen devlet mekanizmasını, tek bir kimlik etrafında bütünleştirilmesi amaçlanmıştı.

Bu kapsamda, sultan II. Mahmud 1828 yılında yayınlandığı kıyafet nizamnamesi ile her kademedeki ve her alanda tüm devlet bürokrasisinin giyim kuşamını yeniden düzenlemişti. Düzenlemenin en dikkat çekici yanı o zamana kadar Kuzey Afrika'nın bazı noktaları dışında Osmanlı toplumunda kullanımı pek yaygın olmayan fes isimli bir başlığın öne çıkarılmasıydı. Bu başlık, farklılıkları göstermek için kullanılan önceki başlıkların yerine alarak, git gide pekişmekte olan yeni Osmanlılık kimliğinin sembolü haline gelecekti. Nazırlardan, genç kâtiplere, paşalardan, erlere Osmanlı Devleti'ne mensup olan her fert bu başlığı giyecekti. Böylelikle fertler konumları ve kökenleri ne olursa olsun Osmanlı Devleti'ne olan aidiyet ve sadakatleri tanımlayan birleştirici bir dış görünüme sahip olacaklardı. Bu durum devletin kamusallaşması sürecinde önemli bir kırılma noktasını ortaya çıkarmaktaydı.³⁷²

II. Mahmud döneminde kamusal kimliği ortaya çıkaran bir diğer önemli gelişme devlet görevlileri arasındaki iletişimin açık ve anlaşılır hale getirilmesi konusunda atılan adımlardır. Bu konuda Sultan özellikle resmi savaş raporlarındaki gereksiz şiirsellikten yakınmakta ve bürokrasi içinde daha kapsayıcı ve ortak bir dilin gelişmesi için çaba harcamaktaydı. 1831'de devlet bu doğrultudaki oldukça önemli bir adım attı ve *takvim-i vekayi* adlı resmi gazeteyi çıkartmaya başladı. Gazetenin ilk sayısındaki ön sözde iki hedef göze çarpmaktaydı. Birincisi gazetede yazılar herkes tarafından anlaşılabilir bir dilde kaleme alınacak ve böylece ahaliye süregelen reform hareketi ve onun ortaya çıkardığı kurumlar hakkında bilgi sunulacaktı. Bu çaba hükümdarın, ıslahatlarını topluma mal etmek ve eserlerini onların desteği ile korumak niyetinde olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla artık Sultanın kendisi devlet meselelerini topluma mal ettiğini ve gerçekleştirmekte olduğu reform programında, halkı etkin bir katılıma çağırıldığını göstermekteydi.³⁷³

II. Mahmud'un girişimlerine bir bütün olarak bakıldığında, devleti sahiplenen, giyim-kuşamıyla, konuşma ve yazışma diliyle ortak bir kimliğe sahip olan bir kamu yaratma çabası görmek mümkündür.

II. Mahmud döneminde temelleri atılan reformlar, sultanın vefatından sonra da devam etti. Tanzimat reformları ile birlikte, ahali arasındaki siyasallaşma giderek yaygınlaştı. Özellikle

³⁷² Donald Quartern, "Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829," *Int. J. Middle East Stud.* 29 (1997), 403-425. Printed in the United States of America, s. 412.

³⁷³ Şerif Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, s. 15.

1860'lardan sonra gazeteler, Osmanlı kamuoyunu etkili ve görünür kılmaya başladı. Tanpınar'ın tabiriyle 1860lar kadar şairle daima tek başına yakaladığı okuyucu arasında geçen konuşma yavaş yavaş şairle kitle arasında bir konuşmaya yahut hitaba dönüşmüştür. Örneğin, Namık Kemal nasıl bir makalesini yazarken kendisini bir kalabalık karşısında hissediyorsa hürriyet kasidesini ve benzerlerini yazarken de kendisini kalabalığın karşısında görüyordu.³⁷⁴

Başta devlet görevlileri olmak üzere halkın, devleti sahiplenmesi ve onun bekasını kendi bekası ile özdeşleştirilmesi süresi okullaşma ile daha da hızlanmıştı. Tanzimat reformları çerçevesinde açılan okullara dar gelirli ailelerden çok sayıda çocuk akın etmeye başlamıştı. Bu eğitim çoğu yatılı olmak üzere yaklaşık 15 yıl sürüyordu. Öğrenciler okullarda yatılı olarak geçirdikleri uzun sürede, Osmanlı kültürüyle yoğurulmuş küçük bir dünyada yaşıyordu. Bu kapalı küçük dünyada ülkenin bekasını kendi davaları olarak algılıyorlardı.³⁷⁵

Böylelikle geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinde hükümdarın şahsını aşarak giderek kurumsal ve soyut bir anlam kazanan devlet kavramı, XIX. Yüzyıl'da inşa edilen kamusal kimlik için de bir zemin yaratmıştı. Osmanlı Devleti'ne mensubiyet fikri üzerinden inşa edilen kamusal kimlik, dilde sadeleşme çabaları, kıyafet reformları ve okullaşma ile geniş toplumsal kitlelere yayılmak istenmişti. Devlet merkezli aidiyet ve buna bağlı devletin bekası ideolojisi amaçlandığı şekilde tüm toplumu kuşatan bir beraberlik duygusu yaratmayı başaramamış olsa da hem Tanzimat'ın kurucu paşaları tarafından da hem de sonraki dönemlerde genç Osmanlılar ve Jön Türkler tarafından paylaşılarak, Türk siyaset düşüncesini derinden etkilemişti.

II. MEŞVERETİN KURUMSALLAŞMASI

Türk ve İslam siyaset düşüncesinde önemli bir yeri olan hükümdarın ülkesini akıllı ve uzman danışmanların tavsiyelerini göz önünde bulundurarak istişare içinde yönetmesi fikri Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren düşünse hayatında geniş yer bulmuştu. Bunun yanı sıra devlet teşkilatı meşveret usulünün geniş uygulama sahası bulabileceği şekilde örgütlenmiş ve gelişmişti. Özellikle divan toplantılarında idari, örfi, şeri, mali ve diğer meseleler konunun uzmanlarına danışılarak, karara bağlanırdı. Ancak meşveret usulünün tatbik sahası divan-ı hümayunla sınırlı değildi; Osmanlı tarihi boyunca ihtiyaç duyuldukça merkezde veya savaş zamanları cephede meşveret yapılırdı, konunun uzmanlarının görüşlerine

³⁷⁴ Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, s. 21.

³⁷⁵ Mardin, *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, s. 33.

başvurularak gerekli karar alınır.³⁷⁶ Meşveret meclisi denilen bu usule, devletin kuruluşundan itibaren gerek duyuldukça başvurulmakla beraber, Divan-ı Hümayunun önemini kaybetmesinden sonra ve III. Selim dönemi Nizam-ı Cedid uygulamaları bağlamında sıklıkla başvurulmaya başlandı. Bu dönemde meclisin işleyiş sahası önemli atamaların belirlenmesine kadar genişlemiş ve meclis toplantıları siyasal kararların meşruiyet kaynağı haline gelmişti.

Meşveret meclislerinin idaredeki ağırlığı, II Mahmud döneminde de artarak devam etmişti. II. Mahmud, kendisinin katılmadığı bir meşveret meclisine gönderdiği hatt-ı hümayunda alınacak olan karara uyacağını “cümlelerin tasvip eyledikleri nezd-i hümayununda dahi tasvip olunur” cümlesiyle üyelere bildirmişti. Bu dönemde özellikle yapılacak ıslahatlar meşveret meclisinin toplantılarında karar bağlanıyor ve meclis sık sık toplanıyordu.³⁷⁷

Meşveret meclisine katılacak üyeler tespit edilirken genelde Osmanlı bürokrasisinin üç temel unsurunu teşkil eden kalemiye, seyfiye ilmiyenin temsil edilmesine özen gösterilirdi. Görülecek konu taraflardan birisini ilgilendirmese ve konu hakkında söyleyecek sözü olmasa bile bu denge gözetilirdi. Örneğin görüşülecek konu ulemayı ilgilendirmiyor dahi olsa padişah veya sadrazam alınacak kararın meşruiyetini sağlamak ve dedikoduların önüne geçmek için bütün tarafların mecliste olmasına özen gösterirlerdi.³⁷⁸

Meşruiyetin sağlanması adına gösterilen dikkat ve tüm tarafların meclise çağırılması kimi zaman eleştiriyle de karşılanabiliyordu. Örneğin 1810’da ordunun nerede kışlayacağı konusunu görüşmek için şeyhülislam konağında toplanması istenen meşverete, şeyhülislam, konunun ulemayı ilgilendiren bir yönü olmadığı gerekçesiyle karşı çıkmış ve rical ile yeniçeri ocak ağlarının Babıali’de toplanarak karar vermeleri gerektiğini belirtmiştir. Bunun yanında meşruiyetin sağlanması adına kimi zaman kalabalık meclis toplantıları gerçekleşiyordu. Örneğin 1810 yılında Rus ordularının Silistre’yi alarak İstanbul’a yönelmesi üzerine Fatih Camii’nde toplanan meclise büyük bir katılım olmuş ve alınan kararlar ahali cihada çağırılmıştı. Meclise katılımının genişlemesi kimi zaman ise Osmanlı ricali tarafından tepkiyle karşılanabiliyordu. Şanizade Ataullah Efendi³⁷⁹, oy vermektense aciz kalabalıkların meclise katılmasından duyduğu rahatsızlığı açıkça dile getirerek meşveret konusunda Batı’daki uygulamalardan bahsetmiş ve sonra da “akıl sahiplerine danışıp doğruyu bulun. Onlara isyan etmeyin. (İsyan ederseniz) zem edilirsiniz” mealindeki hadisi zikretmiştir. Böylece meşveretin

³⁷⁶ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, 2012, İstanbul, s. 31.

³⁷⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Mebusan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** Türkiye İş Bankası, 2006, Ankara, s. 376.

³⁷⁸ Seyitdanlıoğlu, Divan-ı Hümayun’dan, s. 378.

³⁷⁹ 1771-. 1826 tarihleri arasında yaşamış Osmanlı düşünür, çevirmen, yazar ve tarihçisidir.

sünnet olduğunu; ancak bu usulden beklenen yararın sağlanması için öncelikle katılımcıların akıl sahibi ve konunun uzmanı kişilerden seçilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁸⁰

Meşveret usulünün, Osmanlı idari yapılanmasındaki ağırlığı II. Mahmud'un iktidarının ileriki safhalarında daha da artmıştı. Özellikle 1836 yılından itibaren devletin merkez teşkilatında yapılan reformlar ve kurulan yeni nezaretlerle, hükümet Avrupai bir kabine sistemine benzemeye başlamıştı. Bu dönemde kurulan daimi meclisler ile alt kademelerdeki yöneticilerin de karar mekanizmalarına katılmaları sağlanmış ve istişareye dayalı idare giderek kurumsallaşmıştı.

II. Mahmud'un başlattığı çabalar daha sonra tahta geçen Sultan Abdülmecid ve halefleri tarafından da sürdürülmüştü. Daimi meclisler oluşturularak, devlet yapılanmasının merkezine meşveret usulü oturtulmuş, üst düzey görevlilerin bir araya gelmesiyle oluşan meşveret meclislerinin yerini Meclis-i Vükela oluşturulmuştu. Böylece modern hükümet yapısına benzer bir kabine sistemine geçilmişti. Giderek güçlenen bu akım çerçevesinde Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye adıyla, Tanzimat reformlarını icra edecek bir meclis oluşturulmuş ve Tanzimat Fermanı uyarınca hükümdar kendi rızasıyla gücünü bu meclisle paylaşmayı kabul etmişti.³⁸¹

Meclis-i Vala'nın yanı sıra; 1838 yılında sadrazamın danışmanlığında Dar-ı Şura-ı Bab-ı Ali adıyla bir meclis ve 1836 yılında askeri reformları uygulayıp kararlaştırmak üzere de Dar-ı Şura-yı Askeriye adında bir danışma meclisi kurulmuştu. Böylelikle kararların sorumluluğu padişah ve merkezdeki birkaç üst düzey yöneticinin üzerine yığılmak yerine, daha geniş güç gruplarına yayılmış ve paylaşılmış; idari, mali, siyasi ve askeri konularda gelecek tepkiler meşveret usulü ile karşılanmaya çalışılmıştı.³⁸²

Osmanlı siyaset düşüncesinde ve idare geleneğinde güçlü bir yeri olan meşveret usulünün Osmanlı idari yapılanmasında kazandığı önem ve ağırlık bir tarafıyla çağın değişen koşullarının bir sonucuydu. XIX. Yüzyıl'da giderek yoğunlaşan uluslararası rekabet devletlerin birbirinden etkilenme sürecini hızlandırıyor ve çeşitli fikir ve kurumlar rakip devletler tarafından ithal edilebiliyordu. Fakat bu hiçbir zaman kayıtsız şartsız ve topyekûn bir aktarıma dönüşmüyordu; fikirler ve kurumlar farklı idare gelenekleri ve siyaset teorileri ile harmanlanarak yeni şekiller alıyorlardı. Osmanlı devlet geleneğinde ve bürokratların zihniyet dünyasında mevcut olan meşveret geleneği de bu bağlamda XIX. Yüzyıl idari dönüşümünde

³⁸⁰ "erbab-ı rey ve tedbir ve rical-ı mubahese ve ehl-i mütkatebe ve tahrirden" Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 37.

³⁸¹ Seyitdanlıoğlu, age, s. 378.

³⁸² Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 43.

önemli bir rol oynamıştı. Meşveret meclisleri üzerinden akıllı ve uzman kişilerin istişaresine dayanan idare fikri kabul görmüş ve ihtisas sahibi bürokratların müzakerelerine dayanan karar alma organları yeni döneminin ruhunu oluşturmuştu.

III. CAN MAL VE MAKAM GÜVENLİĞİNİN TEMİNİ

Osmanlı siyasal metinlerinin büyük oranda devlet adamlarınca kaleme alınıyor oluşu modernleşme sürecinde de devam etmişti. Devlet içerisinde sayıları ve etkinlikleri giderek artan sivil bürokratlar bu süreçte devletin ihtiyaçlarını kendi mesleki bakış açılarından yorumlamışlardı. Bu açıdan modern Osmanlı siyaset düşüncesi bir tarafıyla Osmanlı bürokrasisinin mesleki bakış açısını ve ihtiyaçlarını yansıtmaktaydı. Fakat Osmanlı siyaset yazarları, bürokratların temel sorunlarını dile getirirken, bunu dönemin siyaset diline uygun bir şekilde Avrupaî devlet düzenine göndermelerle yapmışlardı. Osmanlı bürokratları bu bağlamda hayallerindeki bürokratik düzeni, Avrupa tasvirlerine yansıtmışlar böylece yaklaşımlarını ve taleplerini çağın gereği olarak sunma fırsatı bulmuşlardı.

III Selim'in Berlin büyükelçisi Azmi'nin çizdiği tablo bu açıdan ilgi çekici bir örnektir. Azmi Prusya sefareti kapsamında kaleme aldığı sefaretnamesinde özünde Prusya'nın ne kadar düzenli ve Osmanlı Devleti'nden ne kadar farklı olduğundan bahseder. Azmi'nin tasvirine göre yönetim işlerinde krala hizmet eden iki başvekil, on iki bakan ve onlara bağlı bulunan memurlar bulunmaktadır. Bu sistem içerisinde tüm bakan ve memurlar maaşlarını hazineden almakta ve asla rüşvet veya hediye kabul etmemekteydiler. Prusya devlet düzeninde hiçbir memur diğer bir memurun işine karışmadığı gibi hiç kimse de sebepsiz azil olunmamaktaydı. Azil olanlar ise rütbelerini kaybetmeyip, evlerinde oturarak maaşlarını almaya devam etmekteydiler. Fakat Azmi'nin Prusya idare düzeni hakkında yaptığı tasvir, nesnel bir betimlemeden ziyade hayalindeki devlet düzeninin sunumuydu. Osmanlı memurlarının hizmet şartlarının Prusya modeline göre düzeltilmesi ümidiyle; Azmi, Prusya'nın idari intizamını abartarak ve idealize ederek betimlemişti. Azmi'ye göre devletin ihyası için Osmanlı bürokrasisinde de rüşvet engellenmeli, verimlilik esas alınarak memurların sayısı azaltılmalıydı. Buna müteakip her memura rütbesine göre maaş tahsis edilmeli ve suçu sabit olmadığı müddetçe görevinden

uzaklaştırılmamalıydı. Dahası bürokrasi liyakat esasına göre yeniden kurgulanmalı ve kimse hak etmediği bir mevkie getirilmemeliydi.³⁸³

Azmi'nin ortaya attığı fikirler, Prusya nizamının unsurları olarak sunulmakla birlikte, geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinde uzun süredir mevcut olan fikirlerin de bir parçasıydı. Devlet adamları rüşvetin önüne geçilecek bir şekilde liyakat ve ehliyet esasına göre idarenin yeniden yapılandırılması gerektiğini önceki yüzyıllarda da ifade etmekteydiler. Fakat XVIII. Yüzyıl'ın son çeyreğinden itibaren bu taleplerini yeni bir çerçevede, çağın koşullarının bir parçası olarak ve Avrupa başarısının sebeplerinden biri olarak sundular.

Siyaset düşüncesinde yoğunlaşan bu talepler, XIX. Yüzyıl'da önemli ölçüde hayata geçmeye başlamıştı. II. Mahmut döneminde, maliye düzende değişime gidilerek, rüşveti önleyecek ve işlerin düzenli yürümesini sağlayacak bir takım tedbirler alındı. Bu kapsamda memurların yaptıkları işlerin karşılığı olarak aldıkları harç, bahşiş, kâğıt ve ilam gibi çeşitli ücretler yeni çıkarılan ceza kanunnamesinde rüşvet kapsamına alınarak yasaklandı. Memurların hazineден her ay düzenli maaş aldıkları yeni bir ödeme sistemi inşa edildi.³⁸⁴

Bürokratlarının meslek hayatları boyunca karşılaştıkları can ve mal güvenliği sorunu da XIX. Yüzyıl'da gerçekleşen reformların önemli bir boyutunu oluşturmuştu. Bu bağlamda özellikle Tanzimat fermanı bir kırılma noktasını teşkil etmekteydi. Fermanda dile getirilen can ve mal teminatının varlığı şüphesiz herkesi ilgilendiren bir husustu. Ancak Tanzimat'la getirilmek istenen, daha ziyade devlet adamlarının can güvenliklerine yönelik düzenlemelerdi. Zira Osmanlı bürokrasisi içerisinde cereyan eden hizip çatışmaları çok sayıda bürokratin rakiplilerinin tertibi sonucunda bir iftira veya buna benzer sebeplerle idam edilmesine yahut sürülmesine yol açmaktaydı. Fermanda konu edilen can güvenliğinin bu bağlamda ilk muhatabını memurlar teşkil etmekteydi. Nitekim fermanın hükümlerini açıklayan eserlerde öncelikle devlet adamlarının uğradıkları haksızlıklar söz konusu edilerek; bürokratlara, meslek hayatları boyunca saray veya karşıt bir hizbin keyfi kararına göre cezalandırılmayacakları güvencesi verilmekteydi. Bu bağlamda Fuad Paşa'nın, Sultan Abdülaziz ile yaşadığı bir diyalog oldukça dikkat çekicidir. Vakanüvis Abdurrahman Şeref'in anlatısına göre, Fuad Paşa, Sultan Abdülaziz'e Tanzimat reformlarının bürokratlara getirdiği büyük güvenceyi "*Efendim, bizden evvelki vezirler orta kapıda celladın beklediğini bildikleri halde yine büyük padişahlara*

³⁸³ Carter V. Findley, "Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?" **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** editör Halil İnalcık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006, s. 497.

³⁸⁴ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi**, s. 56.

doğruyu söylemekten çekinmezlerdi; Allah'a şükür yüksek adaletiniz sayesinde bizim öyle korkumuz yoktur"³⁸⁵ sözleriyle hatırlatmıştı.

Tanzimat Fermanı'nın bir diğer ilkesi olan mal güvenliği de toplumun tamamını kuşatan bir içeriğe sahip olmakla birlikte, özünde bürokratların geleneksel siyaset düşüncesinde sıklıkla dile getirdikleri mal güvenliği talebini karşılamaktaydı. Konu fermanında şöyle ifade ediliyordu:

*“Mal emniyetinin yokluğu halinde insanlar devletine ve milletine ısınamayıp mülkün imarına bakmayarak daima endişe ve ıztırap içerisinde kalacaklardır. Hâlbuki herkesin mal ve mülklerinden tam anlamıyla emin olmaları durumunda daima geçim kaynaklarını genişletmekle uğraşarak, kendilerinde, her geçen gün devlet ve millet gayreti ile vatan sevgisi artacaktır. Böylece çok daha faydalı çalışacakları şüphesizdir.”*³⁸⁶

Mal güvenliği ilkesi büyük oranda müsadere usulüne³⁸⁷ karşı öne çıkartılan bir tedbirdi. Özellikle düşman hizipler arasında yaşanan şiddetli rekabet sonucunda kaybeden tarafın mallarına müsadere kapsamında el konulmaktaydı. Bu durum ise bürokratların büyük bir maddi güvensizlik ve gelecek kaygısı içerisinde yaşamalarına sebep olurdu. Müsaderenin kaldırılması ile genelde bütün halkın mal güvenliği, fakat bilhassa üst düzeydeki memur kadrosunun muhtaç olduğu gelecek garantisi sağlanmış olmaktadır.

III. Selim'den itibaren hem siyaset düşüncesinde hem de ıslahatlarda öne çıkan bürokratların can, mal ve makam güvenliğine yönelik talepleri bu bağlamda Avrupaî devlet nizamının ve çağın bir gereği olarak sunulsa da temelde geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinde dile getirilen taleplerle bir bütün olduğu söylenebilir.

³⁸⁵ Abdurrahman Şeref, **Tarih Muhasebeleri**, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985, s. 42.

³⁸⁶ “Emniyet-i mal kaziyesinin fıkdanı halinde ise herkes ne devlet ve ne milletine ısınamayıp ve ne imar-ı mülke bakamayıp daima endişe ve ıztıraptan hali olmadığı misüllü aksi takdirinde yani emval ve emlakinden emniyet-i kamilesi olduğu halde dahi hemen kendü işi ile ve tevs-i daire taayüşüyle uğraşıp ve kendüsünde günbegün devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti artıp ana göre hüsn-i harekete çalışacağı şüpheden azadedir.” “Tanzimat Fermanı”, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006, s. 14.

³⁸⁷ Osmanlı içtimaî tabakalaması içerisinde yer alan yönetici zümrenin, özellikle önde gelen devlet adamlarının, servetleri müsadere yoluyla hazineye alınabilirdi. Teorik olarak devlet; savaş, isyan veya büyük felaket dönemlerinde, kısacası ihtiyaç duyulduğunda reayaya ek vergiler yüklediği gibi devlet adamlarından da hediye, caize vs. gibi isteklerde bulunabilirdi. Bunlardan başka sebepsiz yere zenginleşen herkes müsadereye tabi tutulurdu.

IV. BÜROKRASİNİN ÖZERKLİĞİNDEN BÜROKRASİNİN HÂKİMİYETİNE

Osmanlı bürokrasisinin XVI. Yüzyıl'dan itibaren geçirdiği dönüşüm, nasihatnameler önemli bir karşılık bulmuş ve geleneksel Osmanlı siyaset yazarları giderek daha gür bir sesle tam yetkili ve kabiliyetli bir sadrazamın liderliğinde, uzmanlaşmış memurların dış müdahalelerden muaf çalıştıkları ve öngörülebilir kariyer çizgileri içerisinde liyakate göre yükselebildikleri bir sistemi savunmuşlardı. Böylelikle geleneksel Osmanlı siyaset yazarları, son dönem Osmanlı idari dönüşümünün temellerini önemli ölçüde oluşturarak liyakate dayalı kamu hizmeti fikrine zemin hazırlamışlardı.

Bu zemin üzerinde uzman bir bürokrasinin özerkliği fikri son dönem Osmanlı reform sürecinin de önemli unsurlarından birini oluşturmuştu. Bu dönemde özellikle II. Mahmud'un idari sistemi modernleştirme girişimi kalemiyenin bir bütün olarak yeniden yapılanmasına ve daha güçlenmesine yol açmıştı. Bu süreçte Osmanlı bürokratlarının geleneksel talepleri ve ihtirasları ile diplomatik görevler kapsamında yaptıkları Avrupa gözlemleri harmanlanarak bürokrasi merkezli bir devlet modelini fikrini yarattı. Bürokratlar bir taraftan konum ve rollerini geleneksel kul statüsünün dışında tanımlamaya başlayarak çağdaş memurlara dönüşürlerken diğer taraftan bürokrasi merkezli seçkin hevesleri üzerinden tüm devlet düzenini yeniden düzenlemeyi hedef alan kapsamlı projeler ortaya koymaktaydılar. Giderek güçlenen bürokrasinin hâkimiyetine karşılık, iktidarının son yıllarında II. Mahmud Babıali'yi etkisizleştirmeye çalışırken bile devlete hâkim olacak bürokratik kadroların temelini atmaktaydı. Bu dönemde, II. Mahmud, hükümdarın hâkim olduğu güçlü bir merkezî yönetim oluşturmaya yönelik tasarıları çerçevesinde özellikle sadrazamın gücünü kırmış ve onu hükümdara bağlı bir koordinatör seviyesine indirgemişti. Fakat XIX. Yüzyıl'ın koşullarında dış dünya hakkında doğrudan bilgi ve tecrübe sahibi bürokratlara duyulan acil ihtiyaç, Sultan Mahmud'u kalemiye kökenli bürokratlara bağımlı kılmış, ülkeyi yönetirken onlarla çalışmak mecburiyetinde kalmıştı.³⁸⁸

Bürokrasinin devlet idaresi üzerinde kurmaya başladığı hâkimiyet önündeki saray engeli 1838 yılında Sultan Mahmud'un vefatıyla ortadan kalktı. Böylelikle Babıali bürokratlarının devlet idaresinde mutlak hâkimiyet sağlayacakları yeni bir dönem başlamış oldu. 3 Kasım 1839

³⁸⁸ Findley, *Osmanlı İmparatorluğunda bürokratik reform*, s. 166.

tarhinde Gülhane Parkında okunan Tanzimat Fermanıyla birlikte Osmanlı Devlet düzeninde artık sadece sadrazam değil, sadrazamla birlikte etrafındaki bürokrat kadro da yönetime egemen olmuştu.³⁸⁹ Böylelikle XVI. Yüzyıl'dan beri bürokrasinin ülke idaresinde giderek artan ağırlığı doruk noktasına ulaşmıştı. Geleneksel kalemiye bürokrasisi, kendisini çağın koşullarıyla harmanlayarak adap bilgisini, Avrupa tecrübesine açmış ve uzman kadrolardan oluşan Tanzimat'ın sivil bürokrasisi inşa edilmişti. Böylelikle yüzyıllardır gelişmekte olan bürokraside ve idare ihtisaslaşma fikri, Tanzimat devrinde görünür hale gelmişti.³⁹⁰

Tanzimat devri sivil bürokrasinin bir bütün olarak devlet idaresini üstlendiği bir dönem olarak kabul edilmektedir. Çünkü bu dönemde üstün yetkilerle donatılmış tek bir kişinin tasarrufuyla devletin idare edilmesi fikrinden ziyade uzman vekiller ve bunlara fikir ve projeler sunan meclislere dayanan kolektif bir devlet yönetimi modeli ortaya çıkmıştı. II. Abdülhamid'in sarayın otoritesini ihya edeceği 1878 senesine kadar, hükümdarların geri planda kaldığı ve sadrazamların konumunun hükümet üyeleri arasında koordinasyonu sağlamak ve onlara nezaret etmek olduğu bir dönem yaşanmıştı.³⁹¹

Bu süreçte, Osmanlı bürokrasindeki ihtisaslaşma devam ederek modern bakanlıkların muadili olan nezaretler ve onlara bağlı alt birimler oluşturuldu. 1836 yılında yayınlana bir hattı hümayun ile sadaret kethüdalığı önce umur-ı mülkiyeye daha sonra da dâhiliye nezaretine ve reisülküttaplık da hariciye nezaretine dönüştürüldü. Nazırlara işlerinde yardımcı olmaları için müsteşarlar atanarak, hariciye ve dâhiliye memurları birbirlerinden kesin bir şekilde ayrıldı. Bu kapsamlı ihtisaslaşma bağlamında sadareten yapılan iç ve dış yazışmaları yürütmekle görevli sadaret mektupçuluğu da dâhiliye ve hariciye mektupçulukları olmak üzere ikiye bölündü. İki nezaretinde alt bürokratik örgütleri de ayrıntılı bir biçimde teşkilatlandırıldı. Öteden beri reisülkütuba bağlı olarak görev yapan *amedî*, *beylikçi*, *tahvil* ve *ruus* adlı eski divan kâtipleri hariciye nazırının maiyetinde bırakıldı.³⁹²

1838 senesinde maliye nezareti kurularak çoklu hazine sistemine son verildi. Bu bağlamda *hazine-i amire* ile *mansure hazinesi*, *umur-ı maliyye nezareti* adıyla birleştirildi. Haremeyn, evkaf-ı hümayun ve darphanenin bütün gelirleri yeni nezarete devredildi. Buna

³⁸⁹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkın Yayınları, İstanbul 2011, s. 87.

³⁹⁰ İlber Ortaylı, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, 2007, İstanbul s. 482.

³⁹¹ Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 47.

³⁹² Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, s. 53.

mukabil giderlerinin karşılamları için bu kurumlara maliye nezaretinden aylık belli bir tahsisat bağlandı.³⁹³

Bunların yanı sıra aynı dönemde kurulan başta büyük şehirlerin iaşesini idare etmek olmak üzere imparatorluğun ticaret hayatını düzenleyecek *ticaret nezareti*, kalkınmadan sorumlu *umur-ı nafia nezareti* ve eğitim politikalarını yürütmekle yükümlü *umur-ı maarif nezaretleri* vasıtasıyla bürokrasideki ihtisaslaşma ve genişleme doruğa ulaştı.³⁹⁴

Osmanlı bürokrasisinin genişleyerek, ihtisaslaşması ve nihayet devlet yönetimine hâkim olması sadece devlet idaresini değil Osmanlı toplumu düzenini de derin etkiler yaratmıştı. Değişen ve büyüyen Osmanlı bürokrasi ihtiyaç duyduğu insan kaynağını daha çok şehir ve kasabalarda yaşayan orta halli Müslümanlardan sağlamıştı. Bürokrat ihtiyacını karşılamak için açılan çok sayıda okullara çocuklarını gönderen ahali; böylelikle ülkenin siyasal geleceğine katkı sunmaya başlamışlardı. Devlet okullarında eğitim gören memur olan bu insanlar, kendilerini felsefi ve siyasal açıdan yetiştirme imkânı bularak, Osmanlı siyasal hayatına yön verebilecek bir kamuoyu oluşturmuşlardı. Bürokrasi etrafında şekillenen bu güç, gelişen basın hayatı sayesinde çeşitli siyasal gazeteler etrafında seslerini yoğunlaştırarak, sadece idareyi değil ülkenin siyasal ruhunu belirleyen başat unsuru meydana getirmişlerdi.

V. YASAL ÇERÇEVEDEN ANAYASAL DÜZENE

Osmanlı siyaset düşüncesinde, devletin belirli kurallar çerçevesinde yönetilmesi fikri oldukça geniş yer tutmaktaydı. Bu düşünce XVIII. Yüzyıl'dan itibaren Avrupa ile etkileşimin artmasıyla birlikte daha da olgunlaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda Avrupa'ya gönderilen sefirler, gittikleri ülkelerdeki yönetim geleneklerini ve yasal düzenlemeleri gördükçe, bunları kendi düşünce kalıplarına uygun bir şekilde yorumlayarak Osmanlı düşünce hayatına aktarmışlardı. Örneğin İngiltere'ye giden Osmanlı sefirleri burada, keyfi idare veya istibdat yerine kanunun tarafsız uygulanması manasına gelen *hukuk düzeni* [rule of law] ilkesiyle karşılaştılar. İngiliz siyasi kültüründe öne çıkan bu ilke yerinden yönetim ve sınırlı devlet müdahalesi temaları ile iç içe geçtiği için, Tanzimat döneminde merkezî devleti ihya etmek isteyen Osmanlı devlet adamlarınca pek ilgi çekici bulunmamıştır. Buna karşılık Almanya ve

³⁹³ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 56.

³⁹⁴ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 61.

Avusturya’da öne çıkan devlet modelinde devlet-birey ilişkisi açıkça devletin çıkarlarını yücelttiğinden Osmanlı devlet adamları için daha uygun bir model olarak yorumlanmıştır.³⁹⁵

Alman bürokratları tarafından siyaset düşüncesine kazandırılan *hukuk devleti* [rechtsstaat] kavramı, bölgesel ve bireysel özgürlüklere yönelik doğrudan bir vurgu yapmak yerine devlet gücünün bürokrasi üzerinden kendini göstermesini savunuyor ve yine Alman siyaset kültürünün önemli bir teması olan *memurlar devleti* [beamtenstaat] kavramı ile iç içe geçiyordu. Bunun sonucunda siyasal otorite kendisini kralların keyfî uygulamaları üzerinden değil hukuk kuralları ile hareket eden kurumsal bürokrasi üzerinden gösteriyordu. Geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinin ana hatları ile uyumlu olan bu felsefe bireyin çıkarlarının güçlü devlet tarafından korunmasını savunan XIX. Yüzyıl Osmanlı devlet adamları tarafından oldukça ilgi çekici bulundu.³⁹⁶

Sadık Rıfat Paşa³⁹⁷, 1837 yılında Viyana elçiliğinde yazdığı bir rapora göre Avrupa’nın medeniyetinin mevcut durumunda bir devletin menfaati, nüfus artışı, kalkınması ve asayişine bağlıydı. Bunların sağlanmasının temel yolu ise “*can ve mal ve ırz ve itibarı hakkında emniyeti-i kâmile*” yani “*hukuk-ı hazine-ı hürriyetin icrası*” idi. Rıfat Paşa’ya göre hükümdarlar tebaalarını korumak ve memleketlerini imar etmek üzere “*hukuk-ı millet ve kanun-ı devlet*” üzere hareket etmeliydiler. Bu esaslar üzerine hareket eden bir devlet Sadık Rıfat Paşa’ya göre kaba kuvvete dayanan bir siyasadan çok daha verimli sonuçlar elde ederek en olumlu sonuçları almaktadır. Yasal çerçeve içerisinde hareket eden bir hükümet düzeni fikri geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesi ile örtüşmekteydi ve Sadık Rıfat Paşa bu çerçeve içerisinde hareket ederek Alman hukuk devletini yorumlamaktaydı. Ona göre ahalinin gönlünü kazanmak için insanlık hukukuna uygun idare etmek lazımdır.³⁹⁸

Düşünce dünyasında giderek güçlenen idarenin yasal çerçeve içerisinde hareket etmesi fikri, 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile yeni bir boyut kazanacaktı. Padişah fermanı ilan ederken, bunu herhangi bir denetleyici kurul ya da organ gözetiminde yapmamış, yalnızca kendi rızasıyla fermanın hükümlerine uyacağını taaddüt etmişti. Bu boyutuyla ferman, sultan tarafından halka verilmiş bir irade ve lütuf niteliğindeydi ve gerçek bir anayasa değildi. Fakat can, mal ve ırz dokunulmazlığı, adil ve eşit vergilendirme gibi temel hak ve özgürlere yer

³⁹⁵ Carter V. Findley, “Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?” **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** editör Halil İnalcık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006, s. 494.

³⁹⁶ . Findley, “Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk, s. 495.

³⁹⁷ 1807-1857 yılları arasında yaşamış iki kez hariciye nazırlığı yapmış Tanzimat devri Osmanlı devlet adamı.

³⁹⁸ . Findley, “Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk, s. 497.

veriliyor olması nedeniyle Tanzimat Fermanı aynı zamanda anayasal özellikler taşıyan bir metindi. Bu metin, Osmanlı siyaset düşüncesinde hukuksal çerçevenin ve anayasal bir düzenin artık daha gür bir sesle tartışılacağını gösteriyordu.³⁹⁹

Tanzimat Fermanı'nı takip eden süreçte Osmanlı siyaset yazarları özgün bir üslup geliştirerek anayasal düzeni, Kuran'a ve hadislerle göndermeler yaparak talep etmeye başladılar. Bu bağlamda İslam siyaset geleneğindeki fıkıh ve ümmetin fikir birliğini ifade eden icma kavramları yeniden yorumlanarak, toplum sözleşmesi olarak sunuldu ve yönetimin meşruiyeti, bu sözleşmeye uymasına bağlandı. Avni ve Mithat Paşaların önderliğini yaptığı bürokratik muhalefet 1876 yılında idarenin meşruiyet kaynağını ancak icma üzerinden yani ümmetin mutabakatı ile sağlanabileceğini savunarak tahta meydan okudular. Bu bağlamda Mithat Paşa'nın liderliğini yaptığı muhalefetin Şeyhülislam'ın fetvasıyla 30 Mayıs 1876 günü yaptığı darbe sonucunda anayasaya direnen padişah Abdülaziz tahtan indirilerek önce V. Murad ve sonra da anayasa vaadinde bulunan II. Abdülhamit tahta geçirildi. Böylelikle Aralık 1876 yılında Osmanlı Devleti Anayasası Kanuni Esasi ilan edilmiş oldu.⁴⁰⁰

Takip eden dönemde II. Abdülhamit, anayasal düzeni fiilen sonlandırarak, mutlak bir güçle ülkeyi yönetmiş olsa da, muhalefetin anayasa talebini dile getirme şekli kendilerinden önceki nesilde olduğu gibi geleneksel İslam siyaset düşüncesine gönderme yapmaya devam etti. Örneğin II. Abdülhamit devrinde, anayasal düzenin geri gelmesini savunan Filibeli Ahmet Hilmi Peygamber dönemine “hükümet-i meşruta” ismini vermektedir. Ona göre peygamber döneminde İslam Devleti “İslam Şurası” tarafından yönetilmekteydi ve bu şura muntazam kurallara tabiydi. Peygamber dahi bu kurallara uymaktaydı. Eğer peygamber bu kuralların dışında bir karar almaya kalkarsa, şura üyeleri peygamberi uyarırlardı. Filibeli'ye göre “Peygamberin yüce zatı bu haksever, doğrucu ve gerçekçi ashaptan muğber olmak şöyle dursun, razı ve memnun olur, sebat ve kavrayışlarını metih ve takdir ederdi.”⁴⁰¹

Osmanlı Devleti'nin hem siyaset düşüncesi ve pratiğinin anayasal düzene geçiş sürecine bir bütün olarak baktığımızda, bu fikrin geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinde olgunlaşan temel söylemlerin, çağdaş Batılı modeller ile yoğurularak, devletin gündemine geldiğini söyleyebiliriz. Genel olarak baktığımızda son dönem Osmanlı diplomatlarının Avrupa'yı sadece

³⁹⁹ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Mebusan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama” **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** editör Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006, s.377.

⁴⁰⁰ Black, Siyasal İslam, s. 407.

⁴⁰¹ Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **İslam Tarihi**, Sadeleştiren: Hüseyin Rahmi Yananlı, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2011, s. 264.

gözlemci olarak, kendi fikirlerini götürmeden keşfetmedikleri ortadadır. XVIII. Yüzyıl'ın sonlarında Avrupa'ya gönderilen sefirlerin öteden beri Osmanlı siyaset düşüncesinde zikredilen idarenin belli bir hukukî çerçeve içerisinde işlemesi fikrinin Avrupa'da kurumsal bir zemine oturduğunu keşfetmeleri şüphesiz ki Osmanlı siyaset düşüncesine önemli bir etki yapmıştı. Ancak önemli olan nokta şu ki Osmanlı devlet adamları eğer daha evvel kendilerine birtakım sorular sormasıydı ve bu yeni “keşif” eğer o sorulara cevap vermeseydi, hukuk devleti modeline o kadar da ilgi duymayacaktı. Bu bağlamda söz konusu fikri etkinin Osmanlı siyasal düşüncesinde kullanılan kalıpların, kategorilerin değişimine, genişlemesine olarak ele almak yerinde olacaktır.

VI. GELENEKSEL DEVLET-TOPLUM İLİŞKİSİNİN DÖNÜŞÜMÜ

Geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinde ve pratiğinde *Adalet Dairesi ve Erkan-ı Erbaa* düzeni ile açıklanan devlet-toplum ilişkisi, XVIII. Yüzyıl'ın son çeyreğinden itibaren artan Avrupa etkisi ile dönüşmeye başlamıştır. Geleneksel Osmanlı siyaset yazarlarına göre toplumu oluşturan katmanlar hassas ve korunması gereken bir dengenin unsurlarıydı ve toplumun dengesi bozulduğu takdirde devletin sağlığı da bozulmaktaydı. Bu bağlamda devletin öncelikle kendi bekası için toplum düzenini muhafaza etmesi ve ona adalet teorisi kapsamında yaklaşması gerekmektedir. Osmanlı devlet adamları, XVIII. Yüzyıl'ın son çeyreğinden itibaren Avrupa gözlemleri sonucunda bu temel yaklaşımlarını destekleyecek yeni unsurlar keşfetmişlerdi. XVIII. Yüzyıl Avrupa siyaset düşüncesi ve pratiğinde öne çıkan devlet modeline göre daimileşen savaş koşullarının yarattığı ağır maddi yükü karşılamak amacıyla devletler toplumlarının her türlü faaliyetlerini yeniden düzenlemekteydiler. Bu yeni sistemde sağlıktan eğitime, üretimden tüketime toplumu etkileyen her türlü konu devletin sorumluluk sahasına girmekte ve halkın tüm faaliyetleri artık devlet idaresinin konusu olmaktaydı.⁴⁰²

Osmanlı devlet adamlarının “*politika fenni*” olarak isimlendirdikleri bu yeni devlet-toplum modeli birçok açıdan geleneksel adalet dairesine benzemektedir. Örneğin bu yaklaşımın öne çıkan hükümdarlarından olan Büyük Friedrich'e⁴⁰³ göre hükümdarlar güçlerini ordularından almaktaydılar. Fakat güçlü bir orduyu besleyecek kaynakların bulunmaması durumunda, bu ordunun hiçbir anlamı olmamaktaydı. Bu yüzden devlet öncelikle ordunun

⁴⁰² Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s. 227

⁴⁰³ II. Friedrich, 1740 ile 1786 yılları arasındaki Prusya hükümdarı. Askeri alandaki başarıları ve ülkesinin kalkınması yolundaki çabalarından dolayı Büyük Friedrich adıyla anılır.

ihtiyaçlarını karşılayacak bir mali yapıya sahip olmalıydı. Bu noktaya kadar adalet dairesine benzer bir mantık silsilesi içerisinde ilerleyen *politika fenni*, mali kaynakların temini noktasında adalet dairesinden çok daha ayrıntılı bir yaklaşım sunmaktaydı. *Politika fenni* mali kaynakların sağlanması noktasında Osmanlı siyaset yazarlarının tabiriyle *ilm-i finans*⁴⁰⁴ ile iç içe geçerek ahalinin sadece düzen, denge ve asayiş içinde tutulmasını hedeflemekle yetinmiyor aynı zamanda ülkenin sahip olduğu yeraltı ve yerüstü tüm kaynakları, ulaşım, tarım ve ticaretini geliştirmeyi amaçlıyordu.⁴⁰⁵ Böylece tüm toplum verimlilik esası çerçevesinde yeniden organize edilerek, devletin artan mali ihtiyaçlarına cevap verilmeye çalışılıyordu.⁴⁰⁶

Politika Fenni kapsamında ortaya çıkan devlet-toplum modelinin adalet dairesi ile olan benzerliği, Osmanlı devlet adamlarının da ilgisini çekmiş ve onu adalet dairesini anımsatacak bir şekilde betimlemişlerdi. Bu bağlamda III. Selim dönemi Viyana elçisi Ebubekir Ratıp Efendi'ye göre Avrupalı idareci ve düşünürler nazarında bir devletin gücü bir taraftan o devletin sahip olduğu ordunun büyüklüğü, disiplini ve itaatine diğer taraftan ise hazinesinin zenginliği ve bereketine bağlıydı. Aynı zamanda o devlete hizmet eden bürokratların sadakat ve akılları ve nihayet halkın refahı, rahatı ve dirliği, devletin gücünü belirlemekteydi.⁴⁰⁷ Bu yaklaşım birçok açıdan geleneksel adalet dairesi ile örtüşmekle beraber özellikle ordunun disiplini ve itaatine yapılan vurgu dikkat çekiciydi. Bu vurgu XVIII. Yüzyıl'da Avrupa ordularının geçirdiği dönüşüme işaret etmekteydi. Bu dönüşüm sonucunda Avrupa orduları bürokratik bir sistem çerçevesinde ve emir-komuta zincirinde yeniden organize olarak alt bölümlere ayrılmıştı. Böylelikle ordunun subay ve neferleri, kapsamlı talim ve eğitimler eşliğinde, dev bir makinanın dişlileri haline gelerek savaş esnasında başkumandanın stratejine göre tek vücut olarak hareket edebilen bir savaş makinesi dönüşmüştü. Ratıp Efendi'nin ordunun disiplini ve itaatine yaptığı vurgu, Avrupa ordularının bu değişen doğasını işaret etmekteydi. Ratıp Efendi'nin çizdiği devlet-toplum tasarımında dikkat çekici bir diğer nokta ise idare heyetine yapılan vurguydu. Osmanlı siyaset düşüncesinde adalet dairesi daha önce de bürokratları vurgulayacak şekilde ifade edilmişti,⁴⁰⁸ fakat Ratıp Efendi, bunun da ötesine geçerek devletin gücünü doğrudan

⁴⁰⁴ Bu bağlamda alman siyaset yazarları devlet ilmi [staatswirthschaft] başlığı altında devlet gelirlerinin nasıl devamlı yükseltilebileceğini meselesi ile uğraşan finans ilmini [finanzwissenschaft] geliştirmişlerdi.

⁴⁰⁵ Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s.225.

⁴⁰⁶ Şerif Mardin, **Siyasal ve Sosyal Bilimler**, İletişim yayınları, İstanbul, 2012, s. 54.

⁴⁰⁷ "... Avrupa memleketlerinde olan hükemâ ve feylesof ve ahvâl-i düvel ve mesâlih-i mülk ü milele âşine ve sâhib-i kuvuk olanların beyninde bir devletin kemâl-i kuvvet ü miknet ve mezîd-i revnâk ü behçeti asâkirin kesret ve terîb ü nizâm ve itaati ve hazinenin vûsat ve bereket ü vefreti ve vükelâ ve vüzerâ ve ricâl-i devlet ve rüesâ ve ümenâ ve ummâl-i memleketin sadâkat ve istikâmet ve rüşd ü sedâd ü emâneti ve reâya-yı memleketin refâh ü rahât ve himâyet ü riâyet ve mamûriyeti ile meyesserdi."Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s. 299.

⁴⁰⁸ Defterdar Sarı Mehmet Paşa'nın Nesayihü'l Vüzera isimli eseri bu anlamda ilgi çekici bir örnektir. Eserde adalet dairesi " Mülk durmaz eğer olmazsa rical, Lazım amma ki rical emval." İfadeleri ile başlamaktadır.

bürokratların kabiliyet ve sadakatlerine dayandırmaktaydı. Bu tutum devletin giderek bürokrasi ile özdeşleştiği ve kurumsal bir çerçeveye oturduğu devrin zihniyeti ile de uyumluydu.

Politika fenni kapsamında Osmanlı siyaset yazarları öteden beri dile getirdikleri halkın refahı ve üretkenliği meselesini daha geniş bir çerçevede irdeleme fırsatı bulmuşlardı. Adalet dairesi ve Erkan-ı Erbaa teorisi kapsamında, devletin bekası ile halkın refahı ve toplumun düzeni örtüşürülüyordu. Fakat politika fenni ile bu geleneksel yaklaşım daha da geliştirilerek, toplumun üretkenliği konusunda somut öneriler ve müdahil yaklaşımlar artık açıkça siyaset düşüncesinin konusu oluyordu. Bu bağlamda halkın sağlığı, nüfusun artışı ve toplumun eğitimi gibi konular devlet yöneticileri için üzerinde durulması gereken gündem maddelerine dönüşmüştü. Örneğin III. Selim tahta çıkar çıkmaz, Mayıs 1789'da düşüğe yol açabilecek ilaçların ve bitkilerin tabipler ve eczacılar tarafından satışını yasaklatmış ve çıkardığı bir fermanla bu uygulamayı tüm ülke sathına yayarak, esasında şeriat sahasına giren bir özel hukuk meselesini devlet meselesi haline getirmişti.⁴⁰⁹ Benzer bir şekilde halk sağlığı meselesinde de merkezî devletin müdahalesi giderek daha belirgin bir hal almıştı. 1827 yılında sağlık hizmetlerini merkezileştirme ve düzenleme düşüncesiyle, *Mekteb-i Tıbbiye Nezareti* kurulmuştu.⁴¹⁰

III. Selim'in Nizam-ı Cedid hamlesi ve Osmanlı Devleti'nin son yüzyılına damgasını vuran Tanzimat projesine bir bütün olarak baktığımızda, devletin kendini yeniden tanımlayarak toplumla olan ilişkisini daha geniş bir çerçevede kurguladığını söyleyebiliriz. Bu yeni devlet-toplum modelinin inşasında, Osmanlı Devleti de tıpkı diğer çağdaşları gibi modern bir devlet yapısına doğru ilerlemişti. Bu kapsamda geleneksel Osmanlı siyaset yazarlarının öteden beri üzerinde durdukları devletin bekası ile toplumun düzeni ve refahı arasındaki ilişki, modern çağın yeni kavramları ve vasıtaları sayesinde daha da geliştirilerek merkezî bürokrasinin toplum yaşamına etkin müdahalelerde bulunabildiği güçlü bir devletin kuramsal yapısı oluşturulmuştu.

⁴⁰⁹ Yeşil, **Ebubekir Ratıp Efendi**, s. 332.

⁴¹⁰ Fatih Tetik, **Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemikamu Sağlığı Politikası (1839–1876)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2007, s. 17.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin altı yüzyıldan uzun yaşaması ve geniş bir coğrafyada hâkimiyet kurması hem Türk Tarihi hem de Dünya tarihi kapsamında sıra dışı bir başarıyı işaret etmektedir. Bu başarı farklı şekillerde açıklansa da Osmanlı Devleti'nin uzun tarihi boyunca kendisini değişen iç ve dış tehditler karşısında tekrar tekrar yenileyebildiği açıktır. Devlet sahip olduğu kurumları kimi zaman topyekûn değiştirerek kimi zamansa dönüştürerek değişen koşullara farklı şekillerde ayak uydurmayı başarmış ve bu sayede imparatorluklar çağını sona erdiren Birinci Dünya Savaşı'na kadar yaşamıştı. Dolayısı ile Osmanlı Devleti'nin kendisini yenileme süreci, Avrupalılar ile ani bir karşılaşmanın yarattığı şok sonucu başlamamıştı.

Osmanlı coğrafyası, tarihi boyunca zaten Avrupa coğrafyası ile siyasi, iktisadi ve kültürel yönden iç içe geçmişti. Avrupa'nın XV. Yüzyıl'dan itibaren geçirdiği dönüşüm, Osmanlı Devleti için bir sır veya gizem değildi. Aydınlanma devri Avrupa'sının temel kaynakları ile İslam düşüncesinin kaynakları da aşağı yukarı ortaktı. Her ikisi de Eflatun ve Aristo gibi klasik dönem filozoflarından beslenmekteydi. Klasik filozoflar sadece Batılı yazar ve düşünürler tarafından ilgiyle okunmakla kalmıyor, Osmanlı düşünürleri tarafından da ilham ve referans kaynağı oluyorlardı. Örneğin, Büyük İskender'in Osmanlı-Türk düşüncesinde tartışılmaz bir yeri vardı. Bilinen en eski Osmanlı tarihi Büyük İskender'in yaşam öyküsü ile başlıyor, Kınalızade'den Veysi'ye çok sayıda Osmanlı siyaset yazarı klasik filozoflara eserlerinde yer veriyordu.

Ortak bir coğrafyaya ve kaynaklara sahip olan Osmanlı Devleti ve Avrupa henüz XIV. Yüzyıl'dan itibaren karşılıklı bir etkileşim içerisinde birbirlerinden haberdar olarak gelişmişlerdi. XVI. Yüzyıl'dan itibaren ise devletler arasında artan rekabet ve etkileşim, bürokrasinin giderek ağırlık kazandığı kurumsallaşan devlet teşkilatlarının oluşmasına öncülük etmişti. Bu dönüşüm sonucunda Osmanlı bürokrasisi tıpkı çağdaşları gibi giderek gelişmiş, ihtisaslaşmış ve devlet idaresinde etkin bir hale gelmişti. Bürokrasinin güçlenmesiyle birlikte bürokratların siyaset pratiği ve siyasal söylem üzerindeki ağırlıkları da giderek artmıştı. Güçlenen bürokratlar devletin ihtiyaçlarını kendi mesleki erdemlerine göre yorumlayarak uzun vadede tutarlı bir dönüşüme rehberlik etmişlerdir. Dolayısı ile bürokrasinin kurumsallaşmaya başladığı XVI. Yüzyıl'dan itibaren özellikle sivil bürokrasinin yani Kalemîye Sınıfı'nın mesleki bakışını yansıtan reform önerileri çağın koşullarına uyumlu bir şekilde hazırlanarak dile getirilmiş ve böylelikle geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesinin temel konuları büyük oranda şekillenmişti.

Osmanlı siyaset yazarları öncelikle hükümdar üzerinden siyasetin kendisini meşrulaştırma yoluna giderek toplumun düzeni için devletin gerekliliğini vurgulamışlardı. Fertlerin kendi haline bırakıldığı zaman nefislerinin peşinden gideceği ve toplumun kargaşaya sürükleneceği fikrine vurgu yaparak siyasal mekanizmanın toplumsal yaşamın bir gereği olduğunu savunmuşlardı. Böylelikle devletin insan doğasının sonucu olduğunu ileri sürerek sadece ilahi değil aynı zamanda dünyevi ihtiyaçlar üzerinden meşrulaştırılan bir devlet tasavvuru ortaya koymuşlardı.

Toplumsal yaşamın şartı olarak meşrulaştırılan devlet ise hükümdarın şahsından ibaret bir kuvvet değil, devamlılık arz eden kurumsal bir yapının bütünü olarak sunulmuştu. Bu bütünün parçaları olan bürokratlar, kendilerini devlet kavramının asli unsuru olarak görmüşler ve kamu hizmeti üzerinden kendilerine bir mensubiyet inşa etmişlerdi. Devlete mensubiyet düşüncesi üzerinden gelişen bu yeni fikir ile devlete hizmet eden herkesin dâhil olduğu, devletin bekası amacıyla bütünleşmiş bir zümrenin kimliği oluşturulmuştu. Kendisine “Osmanlı” diyen bu zümre devleti sahiplenmiş ve onun bekası için siyasal yaşama faal olarak katılmaya başlamıştı.

Devletin hangi esaslara göre yönetilmesi meselesi de Osmanlı siyaset yazarlarınca genişçe işlenen bir meseleydi. Nasihatname yazarlarına göre devlet idaresinde konunun uzmanı, akıllı ve bilgili insanlara danışılarak yol alınmalı ve karar verilmeliydi. Bu çerçevede hem Türk devlet geleneğinde hem de İslam siyaset düşüncesinde geniş yer bulan akıl ve meşveret kavramları, Osmanlı siyasal metinlerinde genişçe işlenmiş ve başarılı idarenin anahtarı olarak sunulmuştu. Bu yaklaşım XIX. Yüzyıl’da kurumsal bir boyuta getirilerek Tanzimat döneminde ülke idaresi büyük ölçüde konunun uzmanı kadroların oluşturduğu meclislerce yürütülmüştü.

Ülke idaresinde akıl sahibi uzman kadroların istişaresini vurgulayan geleneksel siyaset yazarları, özellikle XVI. Yüzyıl’dan itibaren idareye dışarıdan müdahalelerin engellenmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardı. Nasihatname yazarları, özellikle saray mensuplarının müdahalesinden uzak, tam yetkili ve kabiliyetli bir sadrazamın liderliğinde, uzmanlaşmış memurların dış müdahalelerden muaf çalıştıkları ve öngörülebilir kariyer çizgileri içerisinde liyakate göre yükselebildikleri bir sistemi savunmuşlardı. XVI. Yüzyıl’ın ikinci yarısından itibaren giderek güçlenen Sadrazamlık makamı etrafında örgütlenen merkezî bürokrasi nihayet XVIII. Yüzyıl’da ülke idaresine büyük oranda egemen olmayı başarmıştı. Fakat Tanzimat döneminde bürokrasi gücünü daha da pekiştirerek bir bütün olarak devlet idaresini üstlenmeyi başarmıştı. Bu dönemde üstün yetkilerle donatılmış tek bir kişinin tasarrufuyla devletin idare

edilmesi fikrinden ziyade uzman vekiller ve bunlara fikir ve projeler sunan meclislere dayanan kolektif bir devlet yönetimi modeli ortaya çıkmıştı. II. Abdülhamid'in sarayın iktidarını yeniden pekiştireceği 1878 tarihine kadar, hükümdarların geri planda kaldığı ve sadrazamların konumunun hükümet üyeleri arasında koordinasyonu sağlamak ve onlara nezaret etmek olduğu bir dönem yaşanmıştı.

Merkezî bürokrasinin giderek güçlenmesi ve devlet içerisinde etkinliğini artırması sonucunda, bürokratların meslekî bakış açılarını ve ihtiyaçlarını yansıtan talepler siyasal metinlerde daha geniş yer bulmaya başlamıştı. Osmanlı bürokratları, siyasal metinlerini kaleme alırken kendi hayatları boyunca da tanık oldukları çeşitli yapısal sorunlara özel bir yer ayırmaktaydılar. Bürokrasideki hizip rekabetinin yıkıcı sonuçlarından olan siyasi katiller, sürgünler ve müsadereler başta olmak üzere makamların kısa sürelerle ve rüşvet karşılığı verilmesi gibi bürokratları derinden etkileyen sorunlar, Osmanlı siyaset düşüncesinin temel konularından olmuştu. Bu konular XVIII. Yüzyıl'ın son çeyreğinden itibaren yeni bir çerçevede işlenmeye başlanarak Avrupa başarısının sebeplerinden biri olarak sunulmuştu. Böylelikle can, mal ve makam güvenliği Tanzimat programının temel ilkelerinden biri haline gelerek, genelde tüm toplumu kapsayan fakat özelde bürokratları ilgilendiren düzenlemeler ile bürokratların yüzyıllardır dile getirdikleri talepler büyük oranda temin edilmişti.

Devlet teşkilatının kurumsallaşması ile birlikte, ülkenin önceden öngörülebilir belirli kurallar çerçevesinde, yönetici sınıfların süregelen çıkarları ile uyumlu bir şekilde yönetilmesi fikri Osmanlı siyaset düşüncesinde kapsamlı bir şekilde işlenmişti. Beklenen çerçevenin dışında hareket eden hükümdarlar dönemin siyaset yazarlarınca kimi zaman şeriata kimi zamansa kanun-ı kadime aykırı hareket etmekle suçlanmışlardı. Bu kavramlar üzerinden Osmanlı siyaset düşüncesinde güçlenen hukuk bilinci, Tanzimat sürecinde anayasal bir çerçeveye öncülük etmiş ve hukuki denetimin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştı. Böylelikle bürokrasinin temel talepleri olan can, mal ve makam güvenliği gibi konular hukuki teminat altına alınmış, devlet idaresinde keyfi uygulamalara karşı kurumsal denetimin önü açılmıştı.

Nasihatname yazarları sadece devletin doğasını ve işleyişini değil aynı zamanda toplumla olan ilişkisini de derinlemesine irdelemişlerdi. Osmanlı siyaset yazarları kamu düzeninin ancak toplumsal yapının istikrarı ile mümkün olacağını savunmuşlar ve bu bağlamda devletin bekasını toplumun düzeni ile bir görmüşlerdi. Bu yaklaşım geleneksel dönemde Adalet Dairesi ve Erken-ı Erbaa gibi kavramlar ile izah edilmişti. Bu kavramlara dayanan merkezî otorite halkı zulümden koruma ve toplumsal tabakaların dengesini muhafaza etmek iddiasıyla toplum hayatına müdahil olabilmişlerdi. Fakat modern dönemde ortaya çıkan yeni

kavramlar ve vasıtalar ile zenginleştirilen müdahil devlet fikriyle, Osmanlı devlet adamları politika fenni kapsamında tüm toplumsal süreçleri devlet idaresinin bir parçası olarak görmüşlerdi. Bu bağlamda Tanzimat süreci sadece devletin tanzimini değil tüm toplumun bir bütün olarak yeniden düzenlenmesini hedeflemişti.

Bürokrasinin düşünce hayatında oynadığı merkezî rol, geleneksel kanun-ı kadimeci ıslahat fikriyatı ile uluslararası rekabetten etkilenen Tanzimat düşüncesi arasındaki köprüyü oluşturmaktadır. Kalemîye sınıfının önceki yüzyıllarda ürettiği fikirleri, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren çağın koşulları ile harmanlanarak kimi zaman yeni kavramlar ile kimi zamansa geleneksel düşünceye göndermeler yapılarak ortaya konulmuştur.

Bu bağlamda III. Selim döneminden itibaren şekillenen nizam-ı cedid ve sonrasında ortaya çıkan Tanzimat düşüncesi, önceki yüzyıllardaki ıslahat fikirlerinden bağımsız değildir. Tanzimat düşüncesi çerçevesinde icra edilen XIX. yüzyıl reformları ile geleneksel Osmanlı düşüncesi arasında önemli bağlar mevcuttur. Zira Osmanlı devlet adamları çağdaş görüşler arasından kendi geleneksel düşünce dünyaları ile uyumlu olanları seçerek Tanzimat sürecine yön vermişlerdi. Böylece Osmanlı modernleşmesi dediğimiz süreç yoğunlaşan uluslararası rekabetin baskısı altında gelişen çağın koşulları ile düşünce dünyasında mevcut bulunan ıslahat fikirlerinin harmanlanması sonucunda ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti de tıpkı çağdaşları gibi hem devrin koşullarından hem kendi devlet geleneğinden beslenerek özgün bir hikâyeye yaratmış ve XIX. yüzyıl Avrupası'nda ayakta kalmayı başarmıştı.

KAYNAKÇA

TARİHLER-NASİHATNAMELER

Aşıkpaşaoğlu, **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, hazırlayan Nihal Atsız, Ötüken Neşriyat, Ankara, 2015.

Celalzade Mustafa Çelebi, **Kanuni'nin Tarihçisinden Muhteşem Çağ ve Kanuni Sultan Süleyman**, Kariyer Yayınları, İstanbul, 2011.

Defterdar Sarı Mehmet Paşa, **Nesayihül Vüzera**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

Gelibolulu Mustafa Ali, **Nushatüs Selatin**, Yükselen Ay Yayınları, İstanbul, 2015.

Hasan Kâfi Akhisari, **Usulü'l-Hikem Fi Nizami'l-Âlem (Dünyanın Düzeni İçin Hikmetli Yollar)** hazırlayan: Kenan Ziya Taş, Doğu Kitapevi, İstanbul, 2011.

Hazerfen Hüseyin Efendi, **Telhîsü'l-Beyân Fî Kavânîn-i Âl-i Osmân**, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

İbn-i Kemal, **Tevarih-i Al-i Osman VII. Defter**, hazırlayan Şerafettin Turan, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

İbrahim Peçevi, **Peçevi Tarihi Cilt 1**, Matbaa-ı Amire, İstanbul, 1866.

Kâtip Çelebi, **Düsturu'l Amel li Islahi'l Halel**, hazırlayan Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Keykavus Bin İskender, **Kabusname**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2015.

Kınalızade Ali Çelebi, **Ahlak-ı Alai**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2013.

Koçi Bey, **Koçi Bey Risalesi**, Yayına Hazırlayan: Yılmaz Kurt, Akçağ Yayınları, Ankara, 2011.

Lütfi Paşa, **Asafname**, düzenleyen: Mübahat Kütükoğlu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991, İstanbul.

Mustafa Selaniki, **Tarih-i Selaniki**, Hazırlayan Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 1999.

Nizamülmülk, **Siyasetname**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2006.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **İslam Tarihi**, Sadeleştiren: Hüseyin Rahmi Yananlı, İstanbul: Huzur Yayınevi, 2011.

Şeref, Abdurrahman, **Tarih Muhasebeleri**, Sadeleştiren: Enver Koray, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1985.

Tursun Bey, **Tarih'il Eü'l Feth**, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2014.

Veysi, **Habname-i Veysi**, Düzenleyen: Mustafa Altun, MVT yayıncılık, İstanbul, 2011.

Yusuf Has Hacip, **Kutadgu Bilig**, Çeviren Reşid Rahmeti Arat, Kabalcı yayınevi, İstanbul, 2008.

Yücel, Yaşar, **Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Kitab-i Müstetab-Kitabu Mesalihi'l Müslimin ve Menfafil Müminin-Hurzü'l Mülük**, TTK, Ankara, 1988.

KİTAPLAR

Abou-El-Haj, **Rıfa'at Ali, Modern Devletin Doğası**, İmge Yayınları, İstanbul, 2000.

Abou-El-Haj, **Rıfa'at Ali, 1703 isyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı**, Tan Yayınları, İstanbul, 2011.

Aksan, Virginia, **Ahmed resmi Efendi Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı (1700-1783)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Akyıldız, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Alper, Ömer Mahir, **Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler**, Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

Bektaş, Emine, **II. Meşrutiyet Dönemi Entelektüel Hayatının Önemli Bir Siması: Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, , Ankara, 2015

Berkes Niyazi, **200 yıldır Neden Bocalıyoruz?**, Yeni Gün Haber Ajansı Yayın ve Matbaacılık, Ankara, 1997.

Berkes, Niyazi, **The Development of Secularism in Turkey**, Mc Gill University Press, Canada: 1964

Black, Antony, **The History of Islamic Political Thought, From the prophet to the present**, Edinburg University Press, UK, 2011.

Crone, Patricie, **Ortaçağ İslam Dünyasında Siyasi Düşünce**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2007.

Çakır, Baki, **Osmanlı Mukataa Sistemi**, Kitapevi yayınları, İstanbul,2003.

Findley Carter V., **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli 1789-1922**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Findley, Carter V., **Kalemîyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Fleischer, Cornell H., **Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire, the Historian Mustafa Âli**, Princeton University Press, 1986.

Fleischer, Cornell H. ,**Tarihçi Mustafa Ali Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Gibb, H.A.R. ve Bowen Harold, **Islamic Society and the West: A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East Turkey**, Oxford University Press, Oxford, 1950.

Gözler, Fethi, **Edebiyatımızdaki Manzum Hikmetli Sözlerden Bir Demet**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989.Harrison, Ross, Hobbes, Locke, and Confusion's Masterpiece: An Examination of Seventeenth-Century Political Philosophy, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Humeyni, Ruhullah, **Islam and Revolution**, Berkeley, 1987.

İnalcık, Halil, **Şair ve Patron**, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2003.

İnalcık, Halil, **The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600**, Weindenfeld and Nicolson, Londra, 1973.

İnalcık, Halil, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar- II Tagayyür ve Fesad (1603-1656) Bozuluş ve Kargaşa Dönemi**, İş Bankası Kültür Yayınları, 2014, İstanbul.

İnalcık, Halil, **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar 1**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1954

Kahveci, Niyazi, **İslam Siyaset Düşüncesi**, Sinemis yayınları Ankara, 2012.

Kara, İsmail, **Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2012.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarih V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, TTK Basımevi, Ankara: 1983.

Karal, Enver Ziya, **Selim III'ün Hat-tı Hümayunları –Nizam-ı Cedit- 1789-1807**, Ankara, TTK, 1988.

Krstic, Tijana, **Contested Conversions to Islam: Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire**, Stanford University Press, California, 2011.

Mardin, Şerif Türkiye, **İslam ve Sekülerizm**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011,

Mumcu, Ahmet, **Osmanlı Devletinde Rüşvet**, İnkilap Kitapevi, İstanbul, 2005.

Mumcu, Ahmet, **Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.

Ocak, Ahmed Yaşar, **Türkler, Türkiye ve İslam**, İletişim Yayınları, İstanbul:2011.

Okumuş, Ejder, **Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun**, İz Yayıncılık, , İstanbul, 2009.

Ortaylı, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, İstanbul, 2007.

Ortaylı, İlber, **Tarih Yazıcılık Üzerine**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2011.

Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkın Yayınları, İstanbul 2011.

Öz, Mehmet, **Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumlar**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2005.

Özçelik, İsmail, **Devlet-i 'Aliyye'nin Kamusal Düzeni ve Kurumları**, Gazi Kitapevi, Ankara, 2015.

Özçelik, İsmail, **Devlet-i 'Aliyye'nin Toplumsal Düzeni ve Kurumları**, Gazi Kitapevi, Ankara, 2014.

Pamuk, Şevket, **A Monetary History of the Ottoman Empire**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisi ve Kurumlar**, Türkiye İş Bankası Yayınlar, İstanbul, 2007.

Philliou, Christine, **Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution**, University of California Press, Berkeley, 2011.

Quataert, Dondald, **The Age of Reforms**, editörler: **Halil İnalçık, Quartaert, An Economic and Social History of the Ottoman Empire**, Vol. II, Cambridge University Press, 1994.

Şahin, Kaya, **Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

Tanzimat Fermanı, Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** editör Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006

Erken Modern Osmanlılar, ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman Timaş Yayınları, Ankara, 2011.

Tezcan, Baki, **The Second Ottoman Empire**, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

Tunaya, Tarık Zafer, **İslamcılık Akımı**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Unat, Faik Reşit, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, TTK, Ankara, 1992.

Ülgener, Sabri, **Makaleler**, Der Yayınları, İstanbul, 2006.

Yeşil, Fatih, **Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtibi Ebubekir Ratib Efendi (1750-1799)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

Zilfi, Madeline C. **Dindarlık Siyaseti Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası**, Birleşik Yayınları, Ankara, 2008.

MAKALELER

Abou-El-Haj, Rifa'at Ali, "Ottoman Diplomacy at Karlowitz", **Journal of the American Oriental Society**, Vol. 87, No. 4 Oct. - Dec., 1967.

Alkan, Mehmet Ö. "Giriş", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt I: Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası**, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

Beydilli, Kemal, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", **İlmi Araştırmalar** 8, İstanbul 1999.

Brancourt, Jean-Pierre, "Estat'lardan devlete bir sözcüğün evrimi", **Devlet Kuramı**, derleyen: Cemal Bali Akal, Dost Yayınevi, Ankara, 2005.

D'entreves, Alessandro Passerin, "Devlet Kavramı", **Devlet Kuramı**, derleyen: Cemal Bali Akal, Dost Yayınevi, Ankara, 2005.

Darling, Linda T., Kamu Maliyesi: Osmanlı Merkezi Yönetiminin Rolü, **Türkiye Tarihi 1603-1839**, ed. Suraiya Faroqhi, Kitapevi Yayınları, 2011, İstanbul.

Doğan, Cem, “16. Ve 17. Yüzyıl Osmanlı Siyasetnâme Ve Ahlâknâmelerinde İbn Haldûnizm: Kınalızâde Ali Efendi, Kâtip Çelebi Ve Na’îmâ Örnekleri”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, cilt 6, sayı 13 Yaz 2013.

Emecen, Feridun M., Çağdaş Osmanlı Kaynaklarında Uzun Savaşlar ve Zıttorok Antlaşması ile İlgili Algılama ve Yorum Problemleri, **The Journal of Ottoman Studies**, XXIX, İstanbul, 2007.

Ergene, Boğaç, A. “On Ottoman Justice: Interpretations in conflict (1600-1800)”, **Islamic Law and Society**, 8/1 2001.

Erkal, Mehmet Ahkâmü’s Sultaniyyesi Maddesi, **DIA**, c 1

Findley, Carter V., “Osmanlı Siyasal Düşüncesinde Devlet ve Hukuk: İnsan Hakları mı, Hukuk Devleti mi?” **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** editör Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006.

Göyünç, Nejat Osmanlı’nın 700. Kuruluş yıldönümünü anarken, **İslam Araştırmaları Dergisi**, sayı 3, 1999.

Howard, Douglas A. “Osmanlı Nasihatname Türleri ve Mit”, **Erken Modern Osmanlılar** ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Islamoglu, Huri, “Modernities Compared: State Transformations and Constiutions of Property in the Qing and Ottoman Empires”, **Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottoman Empire (Critical Asian Studies)**, Routledge India; 1. edition, 2009.

Islamoglu, Huri ve Perdue Peter C., “Introduction”, **Shared Histories of Modernity: China, India and the Ottoman Empire (Critical Asian Studies)**, Routledge India; 1 edition, 2009.

İnalçık Halil, “Osmanlı Hukukuna Giriş Örfi-Sultani Hukuk ve Fatih’in Kanunları”, **Adalet Kitabı**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012, s. 85

İnalçık, Halil “Kutadgu Bilig’de Türk İdare Geleneği ve Adalet”, **Adalet Kitabı**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012.

İnalçık, Halil, “Aşıkpaşazade Tarihi Nasıl Okunmalı?” **Söğüt’ten İstanbul’a** derleyen Oktay Özel ve Mehmet Öz, İstanbul, İmge Yayınları, 2005.

Jennings, R.C, “Loans and Credit in Early Seventeenth Century Ottoman Judicial Records”, **Journal of the Economic and Social History of the Orient** 16, 1973.

Kafadar, Cemal, “Osmanlı Siyasal Düşüncesinin Kaynakları Üzerine Gözlemler”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, c. I, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi**, M. Ö. Alkan (ed.), İstanbul, 2001.

Kaya, Mahmut, “Felsefe maddesi”, **DİA** c, 13.

Köprülü, Mehmet Fuad “Ortazaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukukundan Ayrı bir Türk Amme Hukuku Yok mudur?”, **Adalet Kitabı**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012.

Kutluer, İlhan, “ilm maddesi”, **DİA**, c22.

Lewis, Bernard, Ottoman Observers Of Ottoman Decline, **Islamic Studies**, Vol. 1, No. 1 March 1962.

Mardin, Şerif, “Tanzimat Fermanı’nın Manası: Yeni Bir İzah Denemesi” **Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012.

Necipoğlu, Gülrü, Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry, **The Art Bulletin** Vol. 71, No. 3, 1989.

Neumann Christoph K., “Devletin Adı Yok”, **Cogito XIX, Yapı Kredi Yayınları**, Yaz İstanbul, 1999.

Öz, Mehmet, “Kanun-ı Kadim: Osmanlı Gelenekçi Söyleminin Dayanağı mı, Islahat Girişimlerinin Meşrulaştırma Aracı mı?” **Nizam-ı Kadim’den Nizam-ı Cedid’e III. Selim ve Dönemi**, derleyen Seyfi Kenan, İsam Yayınları, İstanbul, 2010.

Quartert, Donald, “Clothing Laws, State and Society in the Ottoman Empire, 1720-1829,” **Int. J. Middle East Stud.** 29 1997.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet “Divan-ı Hümayun’dan Meclis-i Mebusan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama “**Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu** editör Halil İnalçık & Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2006.

Şafak, Ali, “Ahkâmu’s Sultaniyyesi Maddesi”, **DİA**, c1.

Şakul, Kahraman, “Nizâm-ı Cedid düşüncesinde batılılaşma ve İslami modernleşme”**Divan ilmi araştırmalar dergisi**, sayı 19, 2005.

Tezcan, Baki, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı” **Erken Modern Osmanlılar** ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, İstanbul, Timaş Yayınları, 2011.

Uludağ, Süleyman, “marifet maddesi”, **DİA**, c,28.

Unan, Fahri “Osmanlı İdare Felsefesinde Adalet”, **Adalet Kitabı**, Kadim Yayınları, Ankara, 2012.

Yeşil, Fatih, “Tedbirden Adalet”, **Ötekilerin Peşinde** Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan, Timaş, İstanbul, 2015.

Zavotçu Gencay, “Bir Ölümün Yankıları ve Yahyâ Bey Mersiyesi” **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** Sayı 33 Erzurum 2007.

